

# ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

- **PAUL STOLLER**

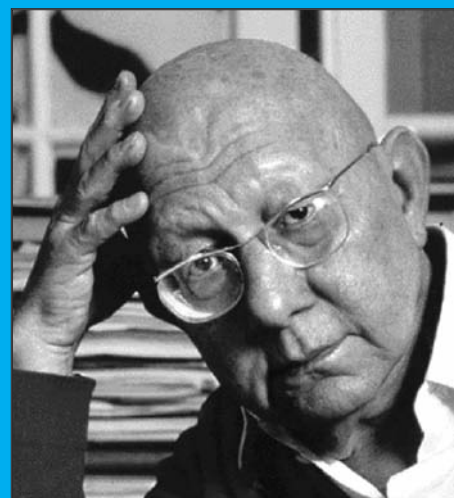
*Ένας μεγάλος ανθρωπολόγος τῆς ἐποχῆς μας*

- *Ἡ σύγχρονη νορβηγικὴ κοινωνιολογία*

- *Τὰ πρῶτα Συντάγματα τῆς Ἀνεξαρτησίας*

## ΑΦΙΕΡΩΜΑ

*Ἡ ἄγνωστη νεότητα  
τοῦ Καστοριάδη*



# ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ 44

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

Γ' ΠΕΡΙΟΔΟΣ 21ος ΧΡΟΝΟΣ ΑΝΟΙΞΗ 2008 ΤΙΜΗ: 10 €

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

## ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ

Μελέτης Ή. Μελετόπουλος

## ΑΡΧΙΣΥΝΤΑΚΤΗΣ

Δημήτρης Φάρος

## ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Χρήστος Βρούστις, νομικός • Κωνσταντίνος Γιαννακόπουλος, κοινωνιολόγος • Γιώργος Ευαγγελόπουλος, νομικός - διεθνολόγος • Νέα Καλλιπούλου, συνταγματολόγος, Πάνμο Παν/μο • 'Αλέξανδρος Κόντος, γλωσσολόγος - νομικός - φιλόλογος • 'Αθηνά Λιάπη, κοινωνιολόγος • Γιάννης Μ. Μαθιουδάκης, φιλόλογος • Γεώργιος Π. Μαλούχος, πολιτικός επιστήμων • Χρήστος Π. Μπαλόγλου, ιστορικός τής οικονομίας • Γιώργος Ν. Οικονόμου, μαθηματικός - ιστορικός τής φιλοσοφίας • Χρήστος Παϊζής, φιλόλογος • 'Ιωάννης Παπαδόπουλος, πολιτικός επιστήμων, Παν/μο Δωζάνης • 'Αρης Σίτας, κοινωνιολόγος, Παν/μο Durban, Ν. 'Αφρική • Γιώργος Σκουλάς, κοινωνιολόγος, Παν/μο Μακεδονίας • Κωνσταντίνος Σταματόπουλος, ιστορικός • Παναγιώτης Τραπεζάνογλου, πολιτικός επιστήμων, • Γιώργος Τσομπάνογλου, κοινωνιολόγος, Παν/μο Αιγαίου

## Η ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΗ ΑΠΟΨΗ

Κ. Νάντια Σερεμετάκη, ανθρωπολόγος,  
Παν/μο Πελοποννήσου  
www.seremetakis.com

## ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

Γιώργος Τσομπάνογλου  
odysseas1@oneway.gr

## ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΗ - ΒΙΒΛΙΟΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ

Χρήστος Μπαλόγλου

## ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ

Φωτεινή Βλαχοπούλου - Γεωργία Τσιλίκη

## ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΕΙΜΕΝΩΝ - ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ

Γιάννης Μ. Μαθιουδάκης

## ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ

Σπύρος Οικονόμου

## ΝΟΜΙΚΟΣ ΣΥΜΒΟΥΛΟΣ

Χρήστος Βρούστις

## ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑΣ - ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Τ.Θ. 63535, Φιλόθεη 152 37

τηλ.: 210.68.12.723

ήλ. ταχυδρομείο: meletopoulosm@yahoo.gr

## ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ

Γιάννης Γάγγος  
Σολωμού 12, 'Εξάρχεια  
τηλ.: 210.38.33.595

## ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ

'Εκδόσεις Παπαζήση ΑΕΒΕ

Νικηταρά 2 & 'Εμμ. Μπενάκη, 106 78 'Αθήνα

τηλ.: 210.38.22.496 - 210.38.38.020

ISSN 1105-8099

http://www.newsociology.gr

## Περιεχόμενα

### ΑΠΟ ΤΗΝ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ

Στήν επέτειο τῶν εἴκοσι χρόνων: 1988-2008 ..... 5

'Η Νορβηγική συμβολή στήν εξέλιξη τῆς παγκόσμιας  
κοινωνιολογικῆς γνώσης ..... 7

### ■ Η ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΗ ΑΠΟΨΗ

#### 'Αφιέρωμα στόν Paul Stoller

• Ανθρωπολογικοί διάλογοι: **Stoller-Σερεμετάκη** ..... 14

• 'Εργα τοῦ Paul Stoller - Παρουσίαση ..... 23

• «Χῶροι, Τόποι καί Πεδία. 'Η Πολιτική τοῦ Δυτικο-  
'Αφρικανικοῦ ἐμπορίου στήν ἀνεπίσημη οἰκονομία  
τῆς Νέας 'Υόρκης» τοῦ Paul Stoller ..... 26

'Αλέξανδρος Κόντος: Τά πρῶτα Συντάγματα τῆς 'Ανεξαρτησίας .. 43



### ΑΦΙΕΡΩΜΑ

#### Η ΑΓΝΩΣΤΗ ΝΕΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΚΟΡΝΗΛΙΟΥ ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗ

Μελέτης Ή. Μελετόπουλος: 'Η ἀγνωστη νεότητα τοῦ Κορνήλιου  
Καστοριάδη ..... 52

Γιώργος Οικονόμου: 'Η φαντασία στήν ἐξουσία ..... 81

Σπυρίδων Β. Στολιγκάς: 'Η ἀντίστροφη μεταφυσική  
τοῦ Καστοριάδη ..... 83

### ΕΠΙΚΑΙΡΕΣ ΠΑΡΕΚΒΑΣΕΙΣ

ἀπό τόν Γιάννη Μ. Μαθιουδάκη ..... 88

ΒΙΒΛΙΟΦΟΡΙΕΣ ἀπό τούς Χ. Μπαλόγλου, Π. Φούγια,  
Θεόπα Παπαδόπουλο, 'Αλέξανδρο Κόντο ..... 91

Ἡ *Νέα Κοινωνιολογία* κυκλοφορεῖ κάθε ἐξάμηνο στὰ βιβλιοπωλεῖα καὶ στὰ περίπτε-  
ρα. Ἀποστέλλεται κατ' οἶκον στοὺς συνδρομητές. Τιμὴ τεύχους: 10 εὐρώ. Τιμὴ ἐτή-  
σιας συνδρομῆς (2 τεύχη): 25 εὐρώ. Τιμὴ ἐτήσιας φοιτητικῆς συνδρομῆς: 20 εὐρώ.  
Ἰδρύματα, Ὄργανισμοί, Τράπεζες κλπ.: 35 εὐρώ. Παλαιὰ τεύχη διατίθενται στὰ  
γραφεῖα τοῦ περιοδικοῦ καὶ στὸν ἐκδοτικό οἶκο.

Ἡ *Νέα Κοινωνιολογία* δέχεται ἄρθρα, ἐργασίες κλπ. Οἱ δημοσιευόμενες ἀπόψεις  
ἐκφράζουν ἀποκλειστικά τοὺς συγγραφεῖς τους, οἱ ὁποῖοι εἶναι ὑπεύθυνοι γι' αὐτές.  
Δημοσιεύεται κάθε εὐπρεπῆς ἐπιστολή πού λαμβάνει τὸ περιοδικό. Βεβαιώσεις μελ-  
λοντικῆς δημοσίευσης ἄρθρων δέν δίδονται. Τὰ ἀποστελλόμενα στὴν *Νέα Κοινωνιο-  
λογία* ἄρθρα ὀφείλουν νὰ εἶναι ἀδημοσίευτα, πρωτότυπα, ἐπιστημονικά, εὐπρεπῆ καὶ  
συντεταγμένα σέ ὀρθὰ ἑλληνικά. Παραπομπές πρέπει νὰ ἀναφέρονται σέ διεθνῆ καὶ  
μόνον κατ' ἐξάιρεσιν σέ ἔγκυρη ἑλληνικὴ βιβλιογραφία. Ἀποκλείονται κείμενα πού  
πολιτικολογοῦν ἄμεσα ἢ ἔμμεσα καὶ προσπαθοῦν νὰ προωθήσουν μέ οἰονδήποτε τρό-  
πο συγκεκριμένα προσωπικά ἢ ὁμαδικὰ συμφέροντα. Οἱ στῆλες τοῦ περιοδικοῦ εἶναι  
ἀνοικτές σέ ὅλα τὰ ρεύματα τῶν ἰδεῶν. Ὁ πλουραλισμός εἶναι ἡ μόνη «γραμμὴ»  
του. Τὸ περιοδικό αὐτό ἀποτελεῖ ἐλεύθερο βῆμα διαλόγου καὶ δέν ἔχει ἐπιστημονικές,  
ἐπιστημολογικές ἢ ἄλλες προκαταλήψεις.

Οἱ ἐργασίες πρέπει νὰ ὑποβάλλονται ἀπαραιτήτως δακτυλογραφημένες σέ διπλό διά-  
στημα μέχρι 25 σελίδες χωρὶς τὴν περίληψη, τίς παραπομπές καὶ τὴν βιβλιογραφία,  
σέ τρία ἀντίτυπα (προαιρετικά καὶ σέ ἠλεκτρονικὴ μορφή) καὶ νὰ χωρίζονται σέ κε-  
φάλαια μέ ὑποτίτλους. Ἐπίσης νὰ ἀποστέλλονται στὴν ἠλεκτρονικὴ διεύθυνση:

e-mail: [meletopoulosm@yahoo.gr](mailto:meletopoulosm@yahoo.gr)

Τὰ ἄρθρα κρίνονται σύμφωνα μέ τὸ διεθνῶς καθιερωμένο «blind system». Δίδεται ἀπά-  
ντηση στὸν συγγραφέα σέ εὐλόγο χρονικὸ διάστημα. Τὰ χειρόγραφα δέν ἐπιστρέφονται.

Ἡ ἐργασία πρέπει νὰ ἔχει:

1. Σελίδα τίτλου μέ τὸν τίτλο τῆς ἐργασίας (μέχρι 10 λέξεις) καὶ τὰ ὀνόματα τῶν  
συγγραφέων, τὴν διεύθυνση καὶ τὸ τηλέφωνό τους. Ἀπαιτεῖται σύντομο βιογραφι-  
κό σημείωμα τῶν συγγραφέων.
2. Σελίδα περίληψης (abstract). Ἡ περίληψη δέν πρέπει νὰ ὑπερβαίνει τίς 200 λέ-  
ξεις. Ἀνακεφαλαιώνει τὸν στόχο τῆς ἐργασίας, τὴν μέθοδο, τὰ ἀποτελέσματα καὶ  
τὰ συμπεράσματα.
3. Σελίδα περίληψης στὰ ἀγγλικά ἢ γαλλικά.
4. Τὸ κείμενο τῆς ἐργασίας, μέ κατάλληλο χωρισμό σέ διάφορα κεφάλαια καὶ ὑποτίτλους.
5. Βιβλιογραφικὲς παραπομπές καὶ βιβλιογραφία μέ ἓνα διεθνῶς ἀποδεκτό σύστημα.

**Ἔργασίες πού δέν θὰ πληροῦν αὐτές τίς προϋποθέσεις θὰ ἐπιστρέφονται στοὺς  
ἀποστολεῖς τους χωρὶς νὰ ἐξετάζεται τὸ περιεχόμενό τους.**

Ἐπιτρέπεται ἢ χωρὶς διαστρεβλώσεις, συντμήσεις καὶ παρερμηνεῖες ἀναδημοσίευση  
τῆς ὕλης ἢ μέρους τῆς, καθὼς καὶ ἡ γραπτὴ, ραδιοφωνικὴ, τηλεοπτικὴ ἢ ἄλλη ἀνα-  
παραγωγή τῆς, ἐφ' ὅσον ὑπάρχει σχετικὴ παραπομπή.

# NEW SOCIOLOGY 44

HELLENIC SOCIOLOGICAL REVIEW

3<sup>rd</sup> PERIOD 21<sup>th</sup> YEAR AUTUMN 2008 PRICE: 10 €

PAPAZISSIS PUBLISHERS

## DIRECTOR

Meletis E. Meletopoulos

## EDITOR-IN-CHIEF

Dimitris Pharos

## EDITORIAL BOARD

Christos Baloglou, Economic History • George N. Economou, mathematics - philosophy • George Evangelopoulos, law - international relations • Neda Kanellopoulou, Constitutional Law, Panteion Univ. • Alexandros Kontos, law - philology - linguistics • Athena Liapi, sociology • John Mathioudakis, philology • George P. Malouhos, political science • Christos Paizis, philology • John Papadopoulos, political science, university of Lausanne • Aris Sitas, sociology, university of Durban, S.Africa • George Skoulas, sociology, university of Macedonia • Constantinos Stamatopoulos, history • Panayotis Trapezanoglou, political science • George Tsobanoglou, sociology, Aegean University • Christos Vroustis, law

## THE ANTHROPOLOGICAL VIEW

C. Nadia Seremetakis, anthropology,  
Univ. of Peloponnese  
www.seremetakis.com

## INTERNATIONAL ACADEMIC RELATIONS

George Tsobanoglou, Aegean University  
odysseas1@oneway.gr

## BOOK-REVIEWS

Christos Baloglou

## TRANSLATORS

Fotini Vlachopoulos, Giorgia Tsilikis

## PROOF-READING

John Mathioudakis

## IMAGE-SETTING

Spyros Oikonomou

## LEGAL ADVISOR

Christos Vroustis

## SUBSCRIPTIONS

P.O. BOX 63535, Filothei 152 37, GREECE  
tel: 0030.210.68.12.723

## TYPE-SETTING

John Gaggos  
Solomou 12, Athens  
tel: 0030.210.38.33.595

## PUBLISHER

Papazissis AEBE  
Nikitara 2 & Emm. Benaki, 106 78 Athens  
tel: 0030.210.38.22.496, fax: 0030.210.38.09.150

The *New Sociology* is published biannually. Price 10 €.

Subscriptions: Individuals 25 €, Students 20 €,  
Institutions 35 €.

ISSN 1105-8099

<http://www.newsociology.gr>

## Contents

### EDITORIAL

*New Sociology* 1988-2008: On the Journal's 20th Anniversary ..... 5

The Norwegian Contribution to the Development of International Sociological Knowledge ..... 7

### THE ANTHROPOLOGICAL VIEW

#### *Tribute to Paul Stoller*

• Anthropological Dialogues: **Stoller-Seremetakis** ..... 14

• Paul Stoller's Published Work ..... 23

• "Spaces, Places, and Fields: The Politics of West African Trading in New York City's Informal Economy"  
by Paul Stoller ..... 26

**Alexandros Kontos**: The First Constitutions of Independence ..... 43



### TRIBUTE

A TRIBUTE TO THE UNKNOWN YOUNG CORNELIUS CASTORIADES

**Meletis E. Meletopoulos**: The Unknown Youth of Castoriades .. 52

**Yorgos Economou**: The Imaginary in Power ..... 81

**Speridon Stoligas**: The Inverse Metaphysics of C. Castoriades.... 83

### CONTEMPORARY DIGRESSIONS

by **Yiannis Mathioudakis** ..... 88

**BOOK REVIEWS** by Ch. Baloglou, P. Fougia, Th. Papadopoulos,  
A. Kontos ..... 91

# Η ΝΕΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Ανεξάρτητη Μηνιαία Επιθεώρηση Ανάλυσης και Γνώμης



Για αναγνώστες που δεν κλείνουν τα μάτια στην αλήθεια, από όπου κι αν προέρχεται!



**ΑΣΥΜΒΙΒΑΣΤΗ  
ΑΔΕΣΜΕΥΤΗ  
ΕΓΚΥΡΗ  
ΑΠΟΚΑΛΥΠΤΙΚΗ**

στις 10 κάθε μήνα,

στα βιβλιοπωλεία, τα Κέντρα Τύπου σε ολόκληρη την Ελλάδα και τα κεντρικά περίπτερα ΑΘΗΝΑΣ και ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ.

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ: ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ,  
Νικηταρά 2 & Εμμ. Μπενάκη, ΑΘΗΝΑ  
Συνδρομές: PRESSLINE, Μάγερ 11, τηλ.: 210-5225479, fax: 210-5243345,  
e-mail: neapolitiki@pressline.gr

## Στήν επέτειο τῶν εἴκοσι χρόνων 1988-2008

*Κοιτάζοντας πίσω, κοιτάζοντας μπροστά*

**Μ**έ μία φάση ανασυγκρότησης, τεχνικοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ, ἀναγκαίων διοικητικῶν ἀνακατατάξεων καί αἰσθητικῶν βελτιώσεων, ἡ ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ εἰσέρχεται στήν τρίτη δεκαετία τῆς ἐκδοτικῆς της πορείας. Ὅμως, ἡ ανασυγκρότηση αὐτή δέν σημαίνει οὐδόλως ἐγκατάλειψη τῶν ἀξιών καί τῶν ἀρχῶν, πού συνόδευσαν τό περιοδικό αὐτό στήν μέχρι σήμερα πορεία του στήν πνευματική μας ζωή. Οὔτε σημαίνει προσχώρηση στήν ἀφόρητη κενότητα καί στόν ἐπικοινωνιακό μηδενισμό τῆς σημερινῆς (προσωρινῆς ἐλπίζουμε) παρακμιακῆς φάσης τῆς ἐλληνικῆς ἱστορίας. Ἡ πνευματική ζωή δέν συναρτᾶται μέ τίς περιστασιακές κοινωνικοπολιτικές συνθήκες, ἀλλά μέ διαχρονικά πρότυπα, ἀξίες καί παραδείγματα.

Οἱ μεταβολές ἀφοροῦν τήν βελτίωση τῆς ἐμφάνισης, τήν εἰκονογράφηση, τήν τακτικώτερη κυκλοφορία, τήν συστηματικώτερη ὀργάνωση τῶν συνδρομῶν, τήν δημιουργία ἐνημερωμένης ἱστοσελίδας στό διαδίκτυο ([www.newsociology.gr](http://www.newsociology.gr)), τήν αὐστηρότερη ἐπιλογή τῆς εἰσερχόμενης ὕλης, τήν ἀκόμη ἐκτενέστερη συνεργασία μέ τήν διεθνή ἐπιστημονική κοινότητα καί τίς μεταφράσεις ξένων κειμένων, τήν κατάργηση ὀρισμένων στηλῶν πού εἶχαν ὀλοκληρώσει τόν κύκλο τους, τήν ἀνανέωση τῆς συντακτικῆς ὁμάδας μέ νέα πρόσωπα.

Κατά τά ἄλλα, τό περιοδικό μας θά ἐξακολουθεῖ νά ὑπηρετεῖ τήν ποιότητα καί ὄχι τίς σκοπιμότητες, τήν ἐλευθερία τῆς σκέψης καί ὄχι τήν διατεταγμένη προπαγάνδα, τόν διάλογο καί ὄχι τόν συνήθη ἐν Ἑλλάδι ταυτόχρονο μονόλογο, τήν ἀξιοπρέπεια καί ὄχι τήν ἰδιοτέλεια, τήν κριτική σκέψη καί ὄχι τήν κομματική πειθαρχία τῶν ψευδο-διανοουμένων, τήν ἀνεξάρτητη πνευματική ζωή καί ὄχι τόν ἐσμό τῶν γραμματοκομιστῶν καί τῶν δοτῶν συνήγορων τῆς ἐξουσίας.

Θά ἐξακολουθεῖ νά ἀρνεῖται τήν δημοσίευση κοινότυπων κειμένων πού ἀποκλειστικό στόχο ἔχουν τήν ἐπαγγελματική προαγωγή τῶν πανεπιστημιακῶν μας, καθώς καί τήν χορήγηση ἀντίστοιχων πιστοποιητικῶν. Θά συνεχίσει νά φλέγεται ἀπό τόν πόθο τῆς προσφορᾶς στήν Πατρίδα, πού ἐπιστημονικά χειμάζεται καί ἔχει ὀπισθοδρομήσει τραγικά ἀπό τήν ἐποχή πού ἐδῶ δίδασκαν ἕνας Παπαρηγόπουλος, ἕνας Καραθεοδωρῆ καί ἕνας Χατζηκυριάκος-

Γκίκας. Θα παραμείνει κριτικό, κριτικώτατο σέ όλες τίς ἀθλιότητες τῶν πνευματικῶν μας πραγμάτων.

Ἀσφαλῶς, τά πράγματα ἔχουν ἀλλάξει δραματικά ἀπό τόν Ἰανουάριο τοῦ 1988, ὅταν κυκλοφόρησε τό πρῶτο τεῦχος τῆς ΝΕΑΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ. Τότε ὑπῆρχε στήν οὐσία μία ἄλλη Ἑλλάδα, πού δέν ὑπάρχει πλέον. Ἀρκεῖ νά σκεφθεῖ κανεῖς ὅτι δέν ὑπῆρχε ὁ ὀχετός τῆς «ἐλεύθερης» τηλεόρασης, ὅτι τά σχολεῖα δίδασκαν ἑλληνικά καί ὅτι ζοῦσαν ἀκόμη πνευματικές προσωπικότητες ὀλκῆς, ποιητές, συγγραφεῖς, φιλόσοφοι, ὅπως ὁ Νικηφόρος Βρεττάκος ἢ ὁ Κορνήλιος Καστοριάδης. Τό περιοδικό αὐτό εὐτύχησε νά ἔχει τακτικό ἀρθρογράφο τόν Ρένο Ἀποστολίδη καί νά συνεργασθεῖ μέ τόν Μιχάλη Ράπτη, τόν Παναγιώτη Κονδύλη καί πολλούς ἀκόμη διεθνῶς ἀναγνωρισμένους διανοούμενους, πού ἀνήκαν σέ μία σπουδαία γενιά, πού ἐξέλιπε βιολογικά χωρίς νά ἀντικατασταθεῖ. Οἱ λιγοστοί διανοούμενοι πού ἐξακολουθοῦν νά παράγουν σημαντικό ἔργο (π.χ. ὁ Κώστας Βεργόπουλος) δέν ἀνατρέπουν τήν εἰκόνα τῆς ἐρήμου.

Πρό παντός, συρρικνώθηκε ἡ κοινωνία τῶν ἀνθρώπων πού διάβαζαν, σκέπτονταν, ἔκριναν. Πού εἶχαν παιδεῖα καί κριτήρια. Τό κοινό, δηλαδή, στό ὅποιο κατ' ἐξοχήν ἀπευθύνεται ἓνα περιοδικό σάν τήν ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ.

Ὅμως, ἡ παιδαγωγική μας ἀντίληψη ὑποδεικνύει ὅτι, ἀπέναντι σέ μία νεολαία-θῦμα ἐνός ἀθλιῶν εκπαιδευτικοῦ συστήματος, πανεπιστημίων διεθνῶς ἀπαξιωμένων, ΜΜΕ πού ἔχουν στόχο τήν ἐξάλειψη κάθε μορφῆς κριτικῆς σκέψης, κομματικῶν φοιτητικῶν ὀργανώσεων πού διδάσκουν σκοταδισμό καί ἰδιοτέλεια, ἀπέναντι σέ μία τέτοια νεολαία εἶναι χρέος μας νά σταθοῦμε ἀνάχωμα στήν συλλογική ἀθλιότητα. Ἔτσι, θά βρισκόμαστε σέ διαρκῆ ἀντιπαράθεση μέ τούς μηχανισμούς πού ὀδηγοῦν τήν νέα γενιά σέ ἓναν μηδενιστικό εὐδαιμονισμό καί ἓναν αὐτιστικό ἐφησυχασμό. Καί θά παραμείνουμε χῶρος κριτικῆς καί ἀντιπολίτευσης στόν συστημικό καί ἐργαλειακό λόγο πού ἐκπέμπουν οἱ μηχανισμοί τῆς νεοελληνικῆς πνευματικῆς ἀποσύνθεσης.

Μέ αὐτές τίς διαπιστώσεις καί τίς μαχητικές προθέσεις, ἡ ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ εἰσέρχεται στήν τρίτη δεκαετία τῆς πνευματικῆς τῆς πορείας.

## [www.newsociology.gr](http://www.newsociology.gr)

Στήν Ἱστοσελίδα μας, ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νά διαβάσει σέ μορφή PDF τά προηγούμενα τεύχη τῆς ΝΕΑΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ, καθώς καί πληροφορίες σχετικά μέ τήν δομή καί τήν λειτουργία τοῦ περιοδικοῦ.

# Ἡ Νορβηγικὴ συμβολὴ στὴν ἐξέλιξη τῆς παγκόσμιας κοινωνιολογικῆς γνώσης Εἰσήγηση στὸ 16ο Παγκόσμιο Συνέδριο Κοινωνιολογίας Durban, Νότια Ἀφρική, 23-29 Ἰουλίου 2006

ἀποκλειστικὴ δημοσίευση στὰ ἑλληνικά

τοῦ *Hans Petter Sand*

Μετάφραση: Φωτεινὴ Βλαχοπούλου  
Ἐπιμέλεια: Κωνσταντῖνος Γιαννακόπουλος

## Πνευματικὲς καταβολές

Ὁ Jon Elster εἶναι γιὸς τοῦ Torolf Elster (1911- ), ἐπιφανοῦς προσώπου τοῦ νορβηγικοῦ δημοσίου βίου, ὁ ὁποῖος διετέλεσε διευθυντὴς τῆς Νορβηγικῆς Ραδιοτηλεόρασης ἀπὸ τὸ 1972 ἕως τὸ 1981, ὅταν καὶ συνταξιοδοτήθηκε. Εἶναι ἐπίσης γνωστός καὶ ὡς μυθιστοριογράφος.

Ἔχει σημασία στὴν προκειμένη περίπτωση ὅτι ὁ Torolf Elster ὑπῆρξε ἀρχικῶς Μαρξιστὴς καὶ μέλος μιᾶς ριζοσπαστικῆς ομάδας διανοουμένων τοῦ νορβηγικοῦ ἐργατικοῦ κινήματος, γνωστῆς ὡς “Mot Dag” («Πρὸς τὸ Φῶς»). Ὅταν ἡ Mot Dag διαλύθηκε, τὸ 1936, ὁ Torolf Elster προσχώρησε στὸ Ἐργατικὸ Κόμμα, τὸ ὁποῖο ἀπὸ τὸ 1935 κυριαρχεῖ οὐσιαστικῶς στὴν πολιτικὴ σκηνή τῆς Νορβηγίας. Τὸ Νορβηγικὸ Ἐργατικὸ Κόμμα ἐφάρμοσε μιᾶ ἐνεργητικὴ πολιτικὴ κρατικῆς παρέμβασης στὴν οἰκονομία καὶ τὴν κοινωνία. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα αὐτῆς τῆς κρατικῆς παρέμβασης ἀποτελεῖ τὸ κράτος προνοίας. Παρὰ τὸ γεγονός ὅτι οἱ πολιτικοὶ ποὺ ἐκπροσωποῦσαν τὴν δεσπόζουσα τάση στὸ Ἐργατικὸ Κόμμα ἐξελίχθηκαν σέ θιασῶτες τῆς κοινωνικῆς μηχανικῆς, ὁ Torolf Elster παρέμεινε ριζοσπάστης. Ὅστόσο, ἐξέφραζε τίς ἀπόψεις του κυρίως στὰ μυθιστορήματά του.

Ἐν ὄσῳ στὰ μεταπολεμικὰ πολιτικὰ πράγματα τῆς Νορβηγίας κυριαρχοῦσαν ἡ κοινωνικὴ μηχανικὴ καὶ ἡ ἀκλόνητη πίστη στὴν ἀξιοποίηση τῆς ἐπιστήμης, καθὼς ἐπίσης καὶ τῆς κοινωνικῆς ἐπιστήμης, γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτόν<sup>1</sup>, τὴν ἴδια ἐποχὴ,

ἀναδύθηκε ἡ ὀνομαζόμενη κριτικὴ κοινωνιολογία (Slagstad, 2001). Κεντρικὸ πρόσωπο αὐτῆς τῆς κοινωνιολογίας ἦταν ὁ Vilhelm Aubert (1922-88), ποὺ ἐξέφρασε τὴν ἀνάγκη γιὰ μιᾶ κοινωνιολογία ὡς διπλᾶ ἐννοούμενο αὐτοστοχασμὸς. Ἡ κοινωνιολογία ὄφειλε νὰ ἀποτελεῖ ἀφ’ ἐνός ἕναν ἀναστοχασμὸ τῆς νορβηγικῆς κοινωνίας σχετικὰ μέ τὰ ἰδανικά καὶ τίς πραγματικότητες τῆς καὶ ἀφ’ ἐτέρου τὸν ἐπιστημονικὸ ἀναστοχασμὸ γιὰ τὴν κοινωνιολογία ὡς ἐπιστήμη. [Στὸ προσκλήριο αὐτῆς τῆς κοινωνιολογίας τοῦ αὐτοστοχασμοῦ ἐμφανίστηκε ὁ C. Wright Mills (1916-62). Ὁ Mills ὑπῆρξε ἐξέχουσα φυσιογνωμία στὸν χῶρο τῆς κριτικῆς ἐπιστήμης]. Ὁ κύκλος τοῦ Vilhelm Aubert περιελάμβανε, μεταξύ ἄλλων, τοὺς Nils Christie, Jon Elster καὶ Johan Galtung. Ὁ Jon Elster ἦταν ὁ ἐκδότης μιᾶς ὀνομαζόμενης φιλοσοφικῆς βιβλιοθήκης, δηλαδή μιᾶς σειρᾶς βιβλίων ποὺ πραγματεύονταν ριζοσπαστικὰ θέματα, τὰ ὁποῖα δημοσιεύθηκαν στίς δεκαετίες τοῦ ’60 καὶ τοῦ ’70. Σέ αὐτὴν τὴν φιλοσοφικὴ βιβλιοθήκη, ἐξέχουσα θέση κατεῖχε ἕνας μεγάλος ἀριθμὸς βιβλίων μέ χειρόγραφα τοῦ Μάρξ, τὰ ὁποῖα εἶχε συλλέξει καὶ ἐκδώσει ὁ ἴδιος ὁ Jon Elster.

Στὸ σημεῖο αὐτό, θά πρέπει ἐπίσης νὰ ὑπογραμμιστεῖ ἡ πολὺ πιθανὴ ἐπιρροή ποὺ ἄσκησε ὁ James S. Coleman στὸν Elster, τὴν περίοδο κατὰ τὴν ὁποία βρισκόνταν καὶ οἱ δύο στὸ Σικάγο. Φαίνεται ὅτι ἔργο τοῦ Elster ἦταν ἡ ἀποκατάσταση τοῦ Μαρξισμοῦ ὡς οἰκονομικο-πολιτικὴ θεωρία δράσης.



## Jon Elster

Στήν παρούσα εισήγηση θα παρουσιάσω και θα εξετάσω τήν συμβολή του Νορβηγού Jon Elster στον αναλυτικό Μαρξισμό και ως εκ τούτου στήν γενική κοινωνιολογική θεωρία (βλ. π.χ. Waters, 1994 και Ritzer 1996). Ο Jon Elster θεωρείται, ίσως, ο επιφανέστερος εκπρόσωπος του αναλυτικού Μαρξισμού.

Ο Jon Elster (1940-) έλαβε τό μεταπτυχιακό του δίπλωμα (M.A.) από τό Πανεπιστήμιο του Όσλο τής Νορβηγίας τό 1966. Τό 1972 ολοκλήρωσε τήν διδακτορική του διατριβή στό Πανεπιστήμιο του Παρισιού. Ο Jon Elster έχει διδάξει στό Πανεπιστήμιο του Όσλο, στήν École Normale Supérieure του Παρισιού και στό Πανεπιστήμιο του Σικάγο. Από τό 1995 διατελεί Καθηγητής στήν έδρα Robert K. Merton, στό Πανεπιστήμιο Κολούμπια τής Νέας Υόρκης. Αρχικά ο Elster υπήρξε ένας φιλόσοφος μέ μεγάλο ενδιαφέρον για τόν Μάρξ, στήν συνέχεια όμως στράφηκε προς τίς κοινωνικές επιστήμες και συνέβαλε σημαντικά στήν κοινωνιολογία. Η κοινωνιολογία του αποτελεί τό βασικό θέμα στό όποιο εστιάζει ή έν λόγω παρουσίαση.

Όπως αναφέραμε προηγουμένως, ο Jon Elster είναι ένδεχομένως ο κυριώτερος έκφραστής αυτού που όνομάζουμε αναλυτικό Μαρξισμό. Τό έν λόγω ρεύμα είναι γνωστό και ως «Μαρξισμός τής όρθολογικής επιλογής» ή «νεοκλασσικός Μαρξισμός», γιατί έχει επηρεαστεί από τήν θεωρία τής όρθολογικής επιλογής και τήν σύγχρονη νεοκλασσική οικονομική θεωρία. Συγκεκριμένα, ο Elster επικεντρώθηκε στό ζητήματα και τά παράδοξα που υπεισέρχονται στήν συλλογική δράση, όταν ή ανάλυση ξεκινά από τήν βάση ενός όρθολογικώς δρώντος υποκειμένου. Βρίσκει ιδιαίτερα γόνιμη τήν χρήση μιās παραλλαγής τής θεωρίας τής όρθολογικής επιλογής, που όνομάζεται θεωρία παιγνίων (game theory). Στήν θεωρία των παιγνίων, τά όρθολογικώς δρώντα υποκείμενα όφείλουν να λαμβάνουν υπ' όψιν άλλα όρθολογικώς δρώντα υποκείμενα. Έτσι, οί συλλογικές δράσεις μπορούν να αποφέρουν, κατά τό μάλλον ή ήττον, άκόμη και άνορθολογικά αποτελέσματα, παρ' ότι τά δρώντα υποκείμενα είναι όρθολογικά.

Φαίνεται ότι ο Elster άσχολήθηκε μέ αυτά τά θέματα όσο τό δυνατόν διεξοδικώτερα, από τήν

στιγμή που εισήγαγε τήν έννοια των κοινωνικών κανόνων (social norms) στό γραπτό του.

Επίσης, αξίζει να αναφερθεί ότι ο Elster ξεκίνησε τίς κοινωνιολογικές διερευνήσεις του φέρνοντας ξανά στήν επιφάνεια τήν κριτική των λειτουργικών έρμηνειών στήν κοινωνιολογία.

Σέ αυτό τό σημείο, πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι ή όρθολογική επιλογή αποτελεί σε μεγάλο βαθμό άμερικανικό φαινόμενο. Πρόκειται για μιá σχολή σκέψης που εκπροσωπείται σε πολλά πανεπιστήμια των Ηνωμένων Πολιτειών, μέ ιδιαίτερα ισχυρή παρουσία στό Πανεπιστήμιο του Σικάγο, όπου εργάστηκε ο James S. Coleman (1926-95) από τό 1973 έως τόν θάνατό του. Ο Coleman είναι γνωστός, στον χώρο τής κοινωνιολογίας, ως κύριος υποστηρικτής τής θεωρίας τής όρθολογικής επιλογής. Τό αξιοσημείωτο εδώ είναι ότι ο Jon Elster εργάζόταν στό Σικάγο, όταν ο Coleman βρισκόταν εκεί.

## Κριτική των Λειτουργιστικών Έξηγήσεων

Θά ξεκινήσω από τήν κριτική που άσκησε ο Elster στήν λειτουργιστική θεωρία (functionalist theory), όπως αυτή διατυπώθηκε από τόν ίδιον τό 1979.

Σύμφωνα μέ τόν Elster, μεγάλο μέρος τής κοινωνιολογίας εδράζεται σε μιá ύπόρρητη κανονιστική ιδέα: αν κάποιος μπορεί να δείξει ότι ένα δεδομένο πρότυπο έχει άκούσια, άσυνείδητα, αλλά ευνοϊκά αποτελέσματα, τότε μπορεί να εξηγήσει γιατί αυτό τό πρότυπο υπάρχει και παραμένει έν ισχύϊ. Συχνά, οί συνέπειες ενός θεσμού ή ενός προτύπου συμπεριφοράς ώφελούν μιá κυρίαρχη οικονομική ή πολιτική δομή, τήν στιγμή που οί δρώντες, οί όποιοι επωφελούνται από τίς έν λόγω συνέπειες, ούτε τίς έχουν προσχεδιάσει, ούτε έχουν επίγνωση αυτών. Η κατάδειξη αυτής τής σύνδεσης αποτελεί σημαντικό έργο των κοινωνικών επιστημών. Τό πρόβλημα δημιουργείται όταν ο όρος συνέπεια αντικαθίσταται μέ τόν όρο λειτουργία και όταν οί θετικές συνέπειες χρησιμοποιούνται για να εξηγήσουν τήν ύπαρξη του θεσμού ή του προτύπου συμπεριφοράς. Ο λειτουργισμός προαπαιτεί μιá πρόθεση χωρίς προθεσιακό υποκείμενο. Ο Elster βρίσκει παραδείγματα αυτού του τρόπου εξήγησης σε πολλούς κοινωνιολόγους. Πρώτα απ' όλα, στρέφει τήν κριτική του στήν

έννοια τῶν λανθανουσῶν λειτουργιῶν (latent functions) τοῦ Robert K. Merton καί στήν μαρξιστική θεωρία τοῦ κράτους. Ὁ Elster συμπεραίνει ὅτι ἡ λειτουργική ἐξηγήση δέν ἔχει θέση στήν κοινωνική ἐπιστήμη, γιατί στήν κοινωνία δέν ὑπάρχει ἀναλογία μέ τήν βιολογική θεωρία τῆς φυσικῆς ἐπιλογῆς.

Οἱ Μαρξιστές ἔχουν τήν τάση νά θεωροῦν ὅλα τά χαρακτηριστικά τῆς ἀστικῆς κοινωνίας ὡς μέσα γιά τήν ἐπίτευξη ἐνός σκοποῦ, ὁ ὁποῖος συνίσταται στήν διασφάλιση τῶν δυνατοτήτων τοῦ κεφαλαίου νά ἐκμεταλλεύεται τήν ἐργατική τάξη. Ἡ λειτουργία τοῦ κράτους, ὅσον ἀφορᾷ τό κεφάλαιο, δέν εἶναι μόνο νά ἀποτελεῖ ἕνα δραστικό μέσο καταστολῆς καί νά ἀντιμετωπίζει ἀπεργίες καί ἐπαναστάσεις μέ βίαιο τρόπο. Τό κράτος διασφαλίζει καί τόν ἔλεγχο τοῦ κεφαλαίου στά μέσα παραγωγῆς, προωθώντας τήν ἀστική ἰδεολογία στό ἐκπαιδευτικό σύστημα. Ὁμοίως, τό κράτος κοινωνικῆς πρόνοιας μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ ὡς μέρος τῆς «συνωμοσίας» τοῦ κεφαλαίου ἐναντίον τῆς ἐργατικῆς τάξης. Συχνά, τό ἀστικό κράτος ἔρχεται σέ ἀνοιχτή ἀντιπαράθεση μέ τά συμφέροντα μεμονωμένων κεφαλαιοκρατῶν, παραδείγματος χάριν θεσπίζοντας νόμους γιά τήν βελτίωση τῶν ἐργασιακῶν συνθηκῶν, γεγονός πού περιορίζει τήν ἐκμετάλλευση τῆς ἐργατικῆς τάξης. Οἱ Μαρξιστές τείνουν νά ἐξηγοῦν αὐτές τίς κρατικές παρεμβάσεις χαρακτηρίζοντάς τες ὡς τρόπο ὑποστήριξης τοῦ καπιταλιστικοῦ συστήματος στό σύνολό του. Κατά συνέπειαν, οἱ Μαρξιστές καθιστοῦν τούς ἑαυτούς τους ἄτρωτους στίς ἐμπειρικές διαψεύσεις. Πολλές φορές, οἱ ἴδιοι αὐτοί Μαρξιστές διατείνονται, ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, ὅτι ἡ ἀστική τάξη ἐκμεταλλεύεται τό κράτος, ἀλλά κατά κανόνα χωρίς νά δείχνουν πῶς αὐτό συμβαίνει.

Ὁ Elster ὑποστηρίζει ὅτι οἱ λειτουργικές ἐξηγήσεις πρέπει νά ἐγκαταλειφθοῦν καί νά ἀντικατασταθοῦν ἀπό ἕναν συνδυασμό προθετικῶν καί αἰτιοκρατικῶν ἐξηγήσεων. Ἄντι νά δεχόμαστε ἀξιωματικά ὅτι οἱ κοινωνικές τάξεις εἶναι φορεῖς συλλογικῆς δράσης, πρέπει νά ἀναλύουμε τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο τά ὀρθολογικά ὑποκείμενα συνεργάζονται γιά τήν ἐπίτευξη κοινῶν στόχων.

## Ἄναλυτικός Μαρξισμός

Ὁ ἀναλυτικός Μαρξισμός δέν ὀριοθετεῖται οὔτε ἀπό κάποια σαφῶς διαμορφωμένη θεωρία,

ἀλλά οὔτε καί ἀπό κάποιες κοινές βασικές παραδοχές. Χαρακτηρίζεται περισσότερο ἀπό ὀρισμένα θέματα καί κατευθυντήριες ἀρχές ὅσον ἀφορᾷ τήν προσέγγιση καί τίς μεθόδους. Οἱ ἀναλυτικοί Μαρξιστές μοιάζουν νά ἐρμηνεύουν ἀρκετά ἐλεύθερα καί ἀδογματίστα τήν θεωρία τοῦ Μάρξ, καί μάλιστα σέ ὀρισμένα ζητήματα γίνονται πολύ ἐπικριτικοί. Ἡ κριτική τους ἐστιάζεται, μεταξύ ἄλλων, στά σημαντικώτερα στοιχεῖα τῆς μαρξικῆς οικονομικῆς θεωρίας, πρό πάντων στό δόγμα τοῦ Μάρξ γιά τήν ἐργατική ἀξία καί στίς ὑποθέσεις του ὅτι ὁ καπιταλισμός ρέπει ἐγγενῶς πρὸς τήν κατάρρευση, ὡς ἀποτέλεσμα τοῦ γνωστοῦ νόμου τῆς πτωτικῆς τάσης τοῦ ποσοστοῦ κέρδους.

Φαίνεται ὅτι ὑπάρχουν ὀρισμένα θέματα πού ἐπεξηγοῦν γιατί αὐτοί οἱ θεωρητικοί ἐξακολουθοῦν νά διατηροῦν τόν ὄρο Μαρξισμός, γεγονός πού ὀφείλεται στό ὅτι τοποθετοῦν τό σημεῖο ἀφετηρίας τους στίς κλασσικές ἐννοιες τοῦ Μαρξισμοῦ, ὅπως εἶναι, παραδείγματος χάριν, οἱ τάξεις, ἡ ἐκμετάλλευση, ἡ ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων. Ἐπί πλέον, ὑπογραμμίζουν ὅτι ἡ Θεωρία πρέπει νά εἶναι ἄρρηκτα δεμένη μέ τήν Ἱστορία, ἐνῶ δίνουν ἔμφαση στόν ρόλο τοῦ κράτους, τῆς πολιτικῆς καί τῶν ἐπαναστάσεων.

Ὁ ἴδιος ὁ ὄρος «ἀναλυτικός» ἐπελέγη γιά νά τονίσει τήν ἐπιδίωξη μιᾶς μεθοδολογικῆς αὐστηρότητας, σαφήνειας καί ἀκρίβειας τῆς γλώσσας, πού εἶναι ἐμπνευσμένη ἀπό τήν ἀναλυτική φιλοσοφία, τά σύγχρονα μαθηματικά καί ἄλλες μεθόδους, πού σφυρηλατοῦνται ἀπό τήν «ἀστική» ἐπιστήμη τῆς ἐποχῆς μας.

Ὁ Ritzer (1996) ὑποστηρίζει ὅτι ὁ ἀναλυτικός Μαρξισμός ἀντιλαμβάνεται τήν μαρξιστική θεωρία ὡς μιᾶ κοινωνική ἐπιστήμη τοῦ 19ου αἰῶνος, μέ μεγάλη ἰσχύ καί ἐγκυρότητα ἀλλά καί μέ ἐγγενεῖς ἀδυναμίες. Ἡ θεωρία τοῦ Μάρξ θά ἔπρεπε νά χρησιμοποιεῖται: ὥστόσο, αὐτό ἀπαιτεῖ τήν ἐπιστράτευση μεθόδων καί τεχνικῶν πού ἀναπτύχθηκαν στά τέλη τοῦ 20οῦ αἰῶνα. Ὁ ἀναλυτικός Μαρξισμός ἀπορρίπτει τήν ἰδέα ὅτι ὑπάρχει μιᾶ διακριτή μαρξική μεθοδολογία καί ἐπικρίνει ἐκείνους πού θεωροῦν ἐγκυρη μιᾶ τέτοια μέθοδο. Συχνά, οἱ ἀναλυτικοί Μαρξιστές ἀμφισβητοῦν τήν ἄποψη ὅτι ὑπάρχει μιᾶ συγκεκριμένη μαρξική διαλεκτική μέθοδος.

Ὁμοίως, οἱ ἀναλυτικοί Μαρξιστές ἀποκηρύσσουν τήν θέση ὅτι γεγονός καί ἀξία εἶναι ἄρρηκτα συνδεδεμένα καί ὅτι σχετίζονται διαλεκτικά. Ἐπι-

ζητούν δε, ακολουθώντας την σύγχρονη φιλοσοφική και κοινωνιολογική σκέψη, να διαχωρίσουν γεγονότα και αξία και να αντιμετωπίσουν τα γεγονότα σχηματικά, μέσω μιας θεωρητικής, έννοιακής και εμπειρικής ανάλυσης.

## Ὁρθολογική Ἐπιλογή

Ὁ Jon Elster ὑποστηρίζει ὅτι ἡ μαρξική ἀνάλυση χρειάζεται μιὰ μικροθεμελίωση, τὴν ὁποία βρίσκει στὴν θεωρία τῆς ὀρθολογικῆς ἐπιλογῆς καὶ στὴν θεωρία τῶν παιγνίων. Ὅταν ἡ μαρξιστικὴ θεωρία χρησιμοποιεῖ τίς ἐν λόγῳ προσεγγίσεις, ἐγκαταλείπει κάθε ἀξίωση νὰ ἀποτελεῖ ἓνα διαφοροτικό εἶδος κοινωνικῆς ἐπιστήμης. Ὡστόσο, ὁ ἀναλυτικὸς Μαρξισμὸς διατηρεῖ τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὴν συλλογικὴ δράση πού μπορεῖ νὰ μετασχηματίσει τὴν κοινωνία καὶ ἀποδέχεται τὴν ἰδέα ὅτι ὁ καπιταλισμὸς εἶναι ἓνα ἄδικο σύστημα.

Τὰ θεμέλια τῆς θεωρίας τῆς ὀρθολογικῆς ἐπιλογῆς βρίσκονται στὴν κλασσικὴ οἰκονομικὴ θεωρία τοῦ 19ου αἰῶνος κυρίως στό ἔργο τοῦ Βρεττανοῦ Alfred Marshall. Ὁ Marshall ἐξήγησε τίς ἀνθρώπινες δραστηριότητες σέ σχέση μέ τίς «βουλήσεις», τίς προσωπικὲς ἐπιθυμίες καὶ ἐπιδιώξεις, καὶ εἰσήγαγε τὴν ἔννοια κλειδί τῆς χρησιμότητας (utility). Ἡ χρησιμότητα εἶναι ἐκείνη πού πρέπει νὰ ὑποδεικνύει τίς σχετικὲς ἀξίες τῶν κοινωνικῶν ἀντικειμένων πού ὁ ὄρων μπορεῖ νὰ θελήσει νὰ ἀποκτήσει. Ἐτσι, λοιπόν, αὐτὴ ἡ γραμμὴ σκέψης ὀνομάστηκε χρησιμοκρατία<sup>2</sup>. Ὁ Ἰταλὸς κοινωνιολόγος Vilfredo Pareto ἦταν, κατὰ τὸν Waters (1994), ὁ πρῶτος πού ἔθεσε τὸ ἐρώτημα τοῦ κατὰ πόσον μποροῦσαν νὰ προκύψουν συλλογικὲς συμβάσεις ἀπὸ τὴν ἐπιδίωξη τῆς ἀτομικῆς ἱκανοποίησης. Οἱ πιὸ πρόσφατες ἐξελίξεις ἐπικεντρώνονται στό πρόβλημα πού διατύπωσε ὁ Pareto καὶ εἶναι γνωστὲς ὡς θεωρία τῆς ὀρθολογικῆς ἐπιλογῆς. Μιὰ ἀπὸ τίς δύο παραλλαγές τῆς θεωρίας τῆς ὀρθολογικῆς ἐπιλογῆς εἶναι ὁ παιγνιοθεωρητικὸς Μαρξισμὸς (game-theoretical Marxism), ὅπως τὸν πραγματεύτηκε ὁ Jon Elster.

Ἡ συγκεκριμένη παραλλαγή ἐστιάζει στό κατὰ πόσον τὰ ὑποκείμενα-μέλη τῆς ἐργατικῆς τάξης μποροῦν νὰ θεωρήσουν ὅτι ἡ συμμετοχὴ τους στὴν ἐπανάσταση ἐξυπηρετεῖ τὰ συμφέροντά τους. Γενικῶς, οἱ παραδοσιακοὶ Μαρξιστὲς ἀπορρίπτουν τίς ιδιαίτερα ἀτομικιστικὲς καὶ ὀρθολογιστικὲς ὑποθέσεις τοῦ ἀναλυτικοῦ Μαρξισμοῦ.

Ἐνα βασικὸ πρόβλημα πού τίθεται στὴν παραδοσιακὴ μαρξιστικὴ θεωρία, ὅσον ἀφορᾷ στὴν ἐπεξήγηση τῆς πολιτικῆς δράσης καὶ τῶν ἐπαναστάσεων εἰδικώτερα, εἶναι τὸ πῶς καὶ τὸ πότε οἱ τάξεις μποροῦν νὰ συμπεριφερθοῦν ὡς συλλογικοὶ ὄρωντες. Αὐτὸ τὸ πρόβλημα εἶναι γνωστὸ καὶ ὡς πρόβλημα τῆς συλλογικῆς δράσης (collective action). Ὁ Μάρξ διέκρινε δύο στάδια συνειδητοποίησης, στά ὁποῖα μπορεῖ νὰ βρίσκεται μιὰ τάξη: τὴν «τάξη καθ' αὐτὴν» καὶ τὴν «τάξη γιὰ τὸν ἑαυτό της» («καθ' ἑαυτὴν»). Στὴν περίπτωση τῆς τάξης «καθ' αὐτῆς», τὰ μέλη δὲν ἀντιλαμβάνονται τὰ κοινὰ ταξικὰ συμφέροντά τους, μέ ἀποτέλεσμα νὰ μὴν ὀροῦν μέ γνώμονα τὰ ἐν λόγῳ συμφέροντα. Ἀντιθέτως, στὴν περίπτωση τῆς «τάξης γιὰ τὸν ἑαυτό της», τὰ μέλη ἔχουν ἀποκτήσει τὴν ἐπίγνωση τῆς ταξικῆς συνειδήσεως καὶ, ἐπομένως, μποροῦν νὰ ὀροῦν συλλογικά. Αὐτὸ τὸ ζήτημα ἐπέχει κεντρικὴ θέση στίς ἀναλύσεις τοῦ Jon Elster σχετικὰ μέ τίς ταξικὲς συγκρούσεις, τίς πολιτικὲς δράσεις καὶ τίς ἐπαναστάσεις. Χρησιμοποιώντας τὴν θεωρία τῆς ὀρθολογικῆς ἐπιλογῆς καὶ τὴν θεωρία τῶν παιγνίων, καταλήγει σέ συμπεράσματα γιὰ τὰ συμφέροντα καὶ τὴν ὀρθολογικὴ δράση, πού μποροῦν νὰ φανοῦν ἐκ πρώτης ὄψεως ἀρκετὰ παράδοξα. Ἀκόμη καὶ ἂν οἱ ἄνθρωποι μποροῦσαν νὰ ζοῦν καλύτερα ἂν ὅλοι ὀροῦσαν μέ ἓναν συγκεκριμένο τρόπο, παραδείγματος χάριν ἂν ἔκαναν ἐπανάσταση, δὲν εἶναι βέβαιον ὅτι αὐτὸς ὁ τρόπος δράσεως τοῦ ἀτόμου μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὀρθολογικός. Ὡς ἀποτέλεσμα, ἡ ἐκμετάλλευση θὰ συνεχίζεται, ἀκόμη καὶ ἂν αὐτοὶ πού τὴν ὑφίστανται θὰ μποροῦσαν νὰ βρίσκονται σέ καλύτερη θέση ἂν ὀροῦσαν συλλογικά καὶ ἐπαναστατοῦσαν.

## Μεθοδολογικὸς Ἀτομικισμὸς

Ὅπως εἶδαμε παραπάνω, ὁ Elster ὑποστηρίζει ὅτι τὰ μοντέλα ὀρθολογικῆς δράσης καὶ ἡ σχετικὴ θεωρία τῶν παιγνίων θὰ ἔπρεπε νὰ διαδραματίζουν κεντρικὸ ρόλο καὶ νὰ ἀποτελοῦν κοινὴ βάση τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν. Αὐτὴ ἡ θέση συνδέεται μέ τὸν ὀνομαζόμενον μεθοδολογικὸ ἀτομικισμό. Ὁ μεθοδολογικὸς ἀτομικισμὸς εἶναι ἡ ἀρχὴ πού ὑποστηρίζει ὅτι, στίς κοινωνικὲς ἐπιστήμες, οἱ ἐρμηνεῖες πρέπει νὰ χρησιμοποιοῦν ἀποκλειστικὰ ἔννοιες καὶ ὑποθέσεις πού ἀφοροῦν στὰ ἄτομα ἢ στίς σχέσεις μεταξύ ἀτόμων.

Ἐπί πλέον, ὁ Elster ὑποστήριξε ὅτι ἡ βασική μέθοδος τοῦ Μάρξ γιά τήν ἐρμηνεία τῶν κοινωνικῶν φαινομένων στηρίζεται στήν ἐνασχόλησή του μέ τίς ἀκούσιες συνέπειες τῆς ἀνθρώπινης δράσης. Γιά τόν Elster, καί σέ ἀντίθεση μέ πολλούς ἄλλους Μαρξιστές πού θεωροῦν τόν Μάρξ «μεθοδολογικό ὀλιστή», ἐνδιαφερόμενο γιά τίς μακρο-δομές, ὁ Μάρξ ἐφάρμοξε ἕναν «μεθοδολογικό ἀτομικισμό». Ὁ μεθοδολογικός ἀτομικισμός εἶναι ἡ γραμμική σκέψη πού θεωρεῖ ὅτι ὅλα τά κοινωνικά φαινόμενα —οἱ δομές τους καί ὁ μετασχηματισμός τους— ἐρμηνεύονται πρωτίστως μέ τρούπους πού περιλαμβάνουν μόνον τά ἄτομα — τίς ιδιότητές τους, τούς στόχους τους, τίς προθέσεις τους καί τίς ὀρθολογικές ἐπιλογές τους. Σύμφωνα μέ τόν Elster, ὁ Μάρξ ἐνδιαφερόταν γιά αὐτούς τούς δρώντες, τούς στόχους, τίς προθέσεις καί τίς ὀρθολογικές ἐπιλογές τους. Ἐπομένως, ὁ Μαρξισμός τῆς ὀρθολογικῆς ἐπιλογῆς θά ἐστιάσει στούς καπιταλιστές καί στούς ἐργάτες ὡς ὀρθολογικῶς δρώντες, καθώς καί στίς μεταξύ τους ἀλληλεπιδράσεις.

## Θεωρία τῶν Παιγνίων

Ὡς ἐκ τούτου, ὁ Jon Elster θεωρεῖ ὅτι ἡ μαρξιστική θεωρία θά ἔπρεπε νά ἐκμεταλλεύεται περισσότερο τήν θεωρία τῶν παιγνίων, πού ἀποτελεῖ παραλλαγή τῆς θεωρίας τῆς ὀρθολογικῆς ἐπιλογῆς. Αὐτό πού χαρακτηρίζει τήν θεωρία τῶν παιγνίων ὡς τμήμα τῆς θεωρίας τῆς ὀρθολογικῆς ἐπιλογῆς, εἶναι ὅτι ἐπιτρέπει στόν ἀναλυτή νά προχωρήσει πέρα ἀπό τίς ὀρθολογικές ἐπιλογές ἑνός μεμονωμένου δρώντος καί νά ἀσχοληθεῖ μέ τίς ἀλληλεξαρτήσεις μεταξύ τῶν δρώντων ὑποκειμένων πού ἐμπλέκονται στό παιγνίδι (Ritzer 1996).

Ὁ Elster προσδιορίζει τρεῖς ἀλληλεξαρτήσεις τῶν ἀποφάσεων καί δράσεων ἑνός ἀριθμοῦ δρώντων. Κατ' ἀρχάς, ἡ ἀνταμοιβή κάθε δρώντος ὑποκειμένου ἐξαρτᾶται ἀπό τίς ἐπιλογές στίς ὁποῖες προβαίνουν ὅλα τά δρώντα ὑποκείμενα. Κατά δεύτερον, ἡ ἀνταμοιβή κάθε δρώντος ὑποκειμένου ἐξαρτᾶται ἀπό τήν ἀνταμοιβή πού ἰσχύει γιά ὅλα τά δρώντα ὑποκείμενα. Τέλος, ἡ ἐπιλογή κάθε δρώντος ὑποκειμένου ἐξαρτᾶται ἀπό τίς ἐπιλογές πού γίνονται ἀπό ὅλους. Ἡ ἀνάλυση τοῦ παιγνίου (κατά τό γνωστό «δίλημμα τοῦ φυλακισμένου», στό ὁποῖο τά δρώντα ὑποκείμενα καταλήγουν σέ πολύ χειρότερη θέση ἢ ἐπιλέξουν νά δράσουν μέ γνώμονα τά ἰδιωτικά τους συμφέροντα ἀπ' ὅ,τι ἂν

ἐπιλέξουν νά τά θυσιάσουν) συμβάλλει στήν ἐπεξήγηση τῶν στρατηγικῶν τῶν διαφόρων δρώντων ὑποκειμένων καί τῆς ἀνάδειξης τέτοιων συλλογικοτήτων σέ κοινωνική τάξη.

Ὁ Waters (1994) πραγματεύεται τήν κοινωνιολογική θεωρία καί τό πῶς αὐτή συγκροτεῖται. Ὑποστηρίζει ὅτι ἡ θεωρία συγκροτεῖται μέσῳ τῆς ἀνάγνωσης, τοῦ στοχασμοῦ, τῆς συγγραφῆς καί τῆς δημοσίευσης. Ἐπί πλέον, ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ θεωρία ἐξελίσσεται μέ τήν ἐφαρμογή ἐξἱ διαφορετικῶν στρατηγικῶν, ἡ μία ἐκ τῶν ὁποίων διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στήν συγκεκριμένη περίπτωση: πρόκειται γιά τήν ἐπιδίωξη βασικῶν τυπικότητων. «Εἶναι μιά ἀναγωγιστική στρατηγική, στήν ὁποία ὁ θεωρητικός προσπαθεῖ νά ἀνακαλύψει ἕνα ἀπλό, πολύ τυπικό σύνολο ἀξιοματικῶν (αὐταπόδεικτων) ἀρχῶν, μέσῳ τῶν ὁποίων μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ ὅλος ὁ κοινωνικός βίος. Πρώιμοι ὑποστηρικτές αὐτῆς τῆς στρατηγικῆς ἦταν οἱ Weber καί Simmel, ἐνῶ στούς πιό πρόσφατους συγκαταλέγονται οἱ Homans καί Elster» (Waters, 1994: 5).

Φαίνεται ὅτι στόχος τοῦ Elster εἶναι ἡ ἀναζήτηση αὐτῶν τῶν βασικῶν στοιχείων στό μοντέλο παιγνίου πού ὀνομάζεται «δίλημμα τοῦ φυλακισμένου» (prisoner's dilemma) [τό ζήτημα αὐτό ἐξετάζεται παρακάτω]. Πρόκειται γιά ἕνα σενάριο πού ἀναφέρεται στήν χειρότερη ἐκδοχή, κατά τήν ὁποία μεγιστοποιεῖται ἡ ἀβεβαιότητα. Τό σενάριο αὐτό βασίζεται στήν θεωρία τῶν παιγνίων. Ἡ θεωρία τῶν παιγνίων ὑποστηρίζει ὅτι ὑπάρχουν πάντα δύο ἢ περισσότεροι παίχτες, καθένας ἀπό τούς ὁποῖους μπορεῖ νά ἐπιλέξει ἀνάμεσα σέ δύο ἢ περισσότερες στρατηγικές καί ὅτι οἱ ἐπιλογές τῶν παικτῶν ὁδηγοῦν σέ διαφορετικές ἀνταμοιβές γιά τούς παίχτες. Κεντρικό σημεῖο τῆς θεωρίας τῶν παιγνίων εἶναι ὅτι οἱ ἀνταμοιβές διαφέρουν ἀνάλογα μέ τίς ἐπιλογές στίς ὁποῖες προβαίνουν ὅλοι οἱ παίχτες, ὅτι οἱ ἀποφάσεις τους ἀλληλεξαρτῶνται καί ὅτι καθένας ἀπό αὐτούς πρέπει νά προβλέπει τίς κινήσεις τῶν ὑπολοίπων (Elster, 1989a: 28). Τό πιό διαδεδομένο θεωρητικό πρόβλημα τῆς θεωρίας τῶν παιγνίων εἶναι γνωστό ὡς «Δίλημμα τοῦ Φυλακισμένου». Στήν πιό ἀπλουστευμένη μορφή του, τό Δίλημμα τοῦ Φυλακισμένου ἔχει ὡς ἑξῆς:

Δύο φυλακισμένοι, πού θεωροῦνται ὑπόπτοι γιά ἕνα ἔγκλημα, κρατοῦνται σέ ξεχωριστά κελιά. Ἡ ἀστυνομία ἐξηγεῖ στόν καθέναν ἀπό αὐτούς ὅτι θά ἀφεθοῦν ἐλεύθεροι (4) ἂν ὁ ἕνας καταδώσει τόν ἄλλον, ὑπό τήν προϋπόθεση ὅτι ὁ ἄλλος δέν θά τόν

καταδώσει. "Αν και οι δύο καταδώσουν αλληλούς, θά καταδικαστούν αμφότεροι σε τριετή κάθειρξη (2). "Αν ο ένας φυλακισμένος δεν καταδώσει τον άλλον, αλλά ο άλλος τον καταδώσει, τότε ο πρώτος θά φυλακιστεί για πέντε χρόνια (1). "Αν κανένας από τους δύο δεν καταδώσει τον άλλον, ή αστυνομία θά έχει επαρκή στοιχεία για να φυλακίσει καθέναν από αυτούς για έναν χρόνο (3) (Elster, 1989a: 29, όπου οι αριθμοί υποδεικνύουν την σειρά ταξινόμησης των αποτελεσμάτων, με τό 1 να αποτελεί τό χειρότερο ενδεχόμενο).

Σέ αυτό τό πλαίσιο, ο Elster εξετάζει τό πρόβλημα τής συλλογικής ταξικής δράσης. Η διαδικασία τής συλλογικής ταξικής δράσης είναι πιθανότερο να συμβεί σε μία τάξη εργατών όταν:

1. Η τάξη αυτή συνειδητοποιεί τά συλλογικά όφελη πού μπορεί να αποκομίσει υιοθετώντας ένα εναλλακτικό πρότυπο κοινωνικής οργάνωσης και ότι σε μία *per capita* (κατά κεφαλήν) βάση, αυτά τά όφελη είναι πολύ μεγαλύτερα από εκείνα πού αποκομίζει στις τρέχουσες συνθήκες.

2. Υπάρχουν προφανείς δυνατότητες για τά άτομα πού συμμετέχουν, τά όποια υποκινούνται από διαφορετικά κίνητρα, να επικοινωνήσουν μεταξύ τους. Υπό αυτόν τόν όρο, οι δρώντες μπορούν να μεταδώσουν στους άλλους τήν δυνατότητα προαγωγής τού κοινού καλού.

3. Ο ρυθμός εναλλαγής τού προσωπικού στίς θέσεις εργασίας μέσα στην τάξη είναι χαμηλός. Αυτό αυξάνει τόν ρυθμό επανάληψης των διλημάτων συλλογικής δράσης και ώθει τά υποκείμενα προς τόν υπολογισμό τού μελλοντικού κόστους και κέρδους.

4. Διατίθεται ένα σύνολο μέσων, με τά όποια μπορούν να ανατρέψουν τήν παρούσα κατάσταση. Η χρήση τους συνεπάγεται ελάχιστο κόστος για τά άτομα (κατά τόν Waters, 1994: 81).

## Μεγιστοποίηση

Σύμφωνα με τόν Elster (1989), ο ισχυρισμός ότι ή ατομική δράση συνιστά θεμελιώδες στοιχείο τής κοινωνίας ή ο ισχυρισμός ότι οι δρώντες ενεργούν με γνώμονα τά ατομικά τους συμφέροντα, είναι άπλοϊκός και επιπόλαιος. Αυτό μοιάζει άμεσα κατανοητό και εύλογο. "Όταν επιλέγουμε δράσεις, ασφαλώς και επιλέγουμε τά μέσα πού ενδείκνυνται για τήν επίτευξη των στόχων πού έχουμε θέσει. Οι

περισσότεροι από τούς σύγχρονους κοινωνιολόγους υποστηρίζουν μία μορφή θεωρίας, ή όποια συνίσταται στό ότι ή κοινωνία συγκροτείται από ατομικές, ανθρώπινες δράσεις. Η θεωρία τής ορθολογικής επιλογής διαφέρει απ' όλες σχεδόν τίς υπόλοιπες κοινωνιολογικές θεωρίες ως προς τό ότι πρεσβεύει ότι τό ορθολογικώς δρών υποκείμενο μεγιστοποιεί τίς διαφορές μεταξύ κόστους και κέρδους. Αυτός ο ισχυρισμός ενισχύει τήν θεωρία τής ορθολογικής επιλογής. Η εν λόγω θεωρία συγκρίνει τίς δράσεις αναφορικά με τό αναμενόμενο αποτέλεσμα για τόν δρώντα και υποθέτει ότι τό δρών υποκείμενο θά επιλέξει τήν δράση πού αποφέρει τό καλύτερο αποτέλεσμα. Στην πιό αναλυτική μορφή της, ή ορθολογική επιλογή απαιτεί να καθοριστούν όλα τά κόστη και τά κέρδη για όλες τίς δράσεις, και στην συνέχεια προβλέπει ότι τό δρών υποκείμενο θά επιλέξει τελικά τήν καλύτερη δυνατή.

## Κοινωνικοί Κανόνες

Τό πρόβλημα τής κοινωνικής τάξης (ευταξίας) είναι τό πρόβλημα τής συλλογικής δράσης σε μεγέθυνση. Τό 1989(b) ο Elster εισήγαγε τήν έννοια των κοινωνικών κανόνων, για να εξηγήσει τήν συλλογική δράση και να αιτιολογήσει τήν προβλεψιμότητα στην κοινωνική ζωή. Ενώ οι ορθολογικώς δρώντες προσανατολίζονται προς τίς μελλοντικές συνέπειες των δράσεών τους, οι κοινωνικοί κανόνες ελέγχουν τήν συνείδηση των δρώντων χάρις στά έντονα αρνητικά συναισθήματα πού προκαλεί στό δρών υποκείμενο ή σκέψη τής παράβασης των κανόνων. Οι κανόνες επιλύουν τά προβλήματα συντονισμού άπλως και μόνον γιατί οι δρώντες δεν λαμβάνουν υπ' όψιν τίς συνέπειες πού έχουν αυτές οι δράσεις για τούς ίδιους, αλλά καθοδηγούνται από έσωτερικευμένες προσδοκίες.

Ο νεώτερος Elster (1979) υποστήριζε ότι ή ορθολογική επιλογή θά μπορούσε να αποτελέσει ένα πρόγραμμα πού θά περιελάμβανε τά πάντα για τίς κοινωνικές επιστημονικές εξηγήσεις. Ωστόσο, στά δύο βιβλία πού εξέδωσε από τό 1989 και μετά, υποστηρίζει ότι χρειαζόμαστε τήν έννοια των κοινωνικών κανόνων σε συνδυασμό με τήν έννοια τής ορθολογικής επιλογής (Hagen, 1991).

Σέ συνέντευξη του στην νορβηγική εβδομαδιαία εφημερίδα *Morgenbladet* (18 Νοεμβρίου, 1994), ο Jon Elster λέει:

«Ήμουν αφοσιωμένος στον Μαρξισμό, αλλά ποτέ δεν ήμουν πεπεισμένος ότι η θεωρία του ευσταθεί. Χρειάστηκε να περάσει πολύς καιρός για να ανακαλύψω ότι δεν ευσταθοῦσε, με λίγες εξαιρέσεις. Αναφέρομαι στις θεωρίες του Μάρξ περί αλλοτρίωσης και εκμετάλλευσης. Παρ' ότι πιστεύω ότι η θεωρία του για την εκμετάλλευση έχει αρκετά κενά, νομίζω ότι η θεωρία του για την αλλοτρίωση έχει ισχυρή βάση, ιδίως λόγω του τρόπου με τον οποίο εξακολουθεί να είναι οργανωμένη ή οικονομία μας.

Νομίζω ότι κάποιος με αντιμετωπίζουν ως θε-

ωρητικό της ορθολογικής επιλογής. Ωστόσο, ανθρωπολογικότητα και ορθολογικότητα με απασχολούν εξ' ίσου. Φαντάζομαι ότι δεν υπάρχει εξέλιξη υπό αυτήν την έννοια και ότι πρόκειται περισσότερο για διανοητική περιέργεια. Είμαι της άποψης ότι η θεωρία της ορθολογικής επιλογής μου έδωσε, ότι είχε να μου δώσει, και ότι γνωρίζω σε βάθος τό εσωτερικό της τοπίο. Άλλά, όσον αφορά στον ευρύτερο κόσμο, οι κοινωνικοί κανόνες, τά συναισθήματα και η εξάρτηση είναι μεγαλύτεροι κόσμοι, πίο χαοτικοί, όλο ποικιλομορφία και με περισσότερο ενδιαφέρον για τον έρευνήτή».

## Συμπεράσματα

Κατά την άποψή μου, ό Jon Elster με τον αναλυτικό Μαρξισμό απαλλάχθηκε από όρισμένα αβάσιμα στοιχεία του όρθόδοξου Μαρξισμού, χρησιμοποιώντας ταυτόχρονα μεθόδους από την παράδοση της σύγχρονης κοινωνικής επιστήμης. Με αυτόν τον τρόπο ό αναλυτικός Μαρξισμός κατάφερε να αναζωογονήσει την Μαρξιστική θεωρία, προκαλώντας τό ενδιαφέρον και έξω από τον χώρο του Μαρξισμού. Ωστόσο, παραμένει άσαφές κατά πόσον φιλοδοξούσε να συγκροτήσει μιá θεωρία της κοινωνικής επιστήμης που θά συμπεριελάμβανε τά πάντα, χρησιμοποιώντας την όρθολογική επιλογή και την θεωρία παιγνίων, ή αν η πρόθεσή του ήταν πολύ πίο μετριοπαθής και συνίστατο στην εξέταση του εύρους αυτών των θεωριών. Ένδεχομένως, αυτό που συνέβη ήταν ό,τι, όταν εξάντλησε αυτές τις θεωρίες, αναγκάστηκε να καταφύγει στην έννοια των κοινωνικών κανόνων.

## ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Αναφέρεται στην χρήση της μεθοδολογίας των θετικών επιστημών στις κοινωνικές επιστήμες. [Σ.τ.Μ.]
2. Ό όρος «χρησιμοκρατία» επιλέχθηκε αντί του

«ώφελιμισμού», διότι ό πρώτος αναφέρεται στο οικονομικό και κοινωνικό περιβάλλον, ενώ ό δεύτερος έχει ήθική και πολιτική υπόσταση. [Σ.τ.Μ.]

## ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Anderen, Heine and Lars Bo Kaspersen (ed.), *Klassisk og moderne samfundsteori (Classical and Modern Social Theory)*, Copenhagen, 1996.
- Bull, Trygve, *Mot Dag og Erling Falk*, Oslo, 1987 (Έκδόθηκε για πρώτη φορά τό 1955).
- Coleman, James S., *Foundations of Social Theory*, Cambridge, Mass., 1990.
- Elster, Jon, *Forklaring og dialektikk*, Oslo, 1979.
- Elster, Jon, *Making Sense of Marx*, Cambridge, Mass., 1985.
- Elster, Jon, *Nuts and Bolts for the Social Sciences*, Cambridge, Mass., 1989a.
- Elster, Jon, *The Cement of Society*, Cambridge, Mass., 1989b.
- Elster, Jon, "Nysgjerrig pa det irrasjonelle" ("Curious about Irrationality"), συνέντευξη στην *Morgenbladet*, 18/11, 1995.
- Engelstad, Fredrik, "Elster, Jon" in *Norsk Biografisk Leksikon (Norwegian Encyclopedia of Biographies)*, 2000.
- Hagen, Roar, "Ti ar for dialektikken in Nytt Norsk Tidsskrift", *New Norwegian Periodical*, Number 1, 1991.
- Hirsti, Reidar, «Elster, Torolf» in *Norsk Biografisk Leksikon*, 2000.
- Ritzer, George, *Modern Sociological Theory*, New York, 1996.
- Slagstad, Rune, *De nasjonale strateger (The National Strategists)*, Oslo, 2001.
- Waters, Malcolm, *Modern Sociological Theory*, London, 1994.



## Η ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΗ ΑΠΟΨΗ

**ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ:  
Κ. ΝΑΝΤΙΑ ΣΕΡΕΜΕΤΑΚΗ**



*Paul Stoller, 2007*

## Ἀφιέρωμα στὸν Paul Stoller

*Μετάφραση κειμένων:  
Βασιλική Λαλιώτη*

### Ἀνθρωπολογικοί Διάλογοι: Stoller-Σερεμετάκη\*

**Σερεμετάκη:** Ἔχετε γράψει σημαντικά βιβλία πού διαβάζονται καί διδάσκονται στήν Ἀνθρωπολογία, καί ὄχι μόνο, γιά περισσότερο ἀπό δύο δεκαετίες. Ὅρισμένα δέ ἀπό αὐτά ἐπηρέασαν θεωρητικά καί μεθοδολογικά τίς Ἀνθρωπιστικές Ἐπιστῆμες γενικώτερα. Τά περισσότερα ἀπό αὐτά, ἂν ὄχι ὅλα, βασίζονται σέ μακροχρόνια ἐθνογραφική ἔρευνα. Ἡ μακροχρόνια ἐπιτόπια ἔρευνα στήν Ἀνθρωπολογία ἀποτελοῦσε ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιά μία σέ βάθος μελέτη τῶν κοινωνικῶν καί πολιτισμικῶν ζητημάτων καί, κατά συνέπεια, γιά τήν συγγραφή μιᾶς καλῆς ἐθνογραφίας. Πῶς διαμορφώνεται κατά τήν γνώμη σας αὐτή ἡ σχέση

\* Τό παρόν κείμενο γράφτηκε ἀποκλειστικά γιά τήν ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ.

της Άνθρωπολογίας μέ τήν ἐπιτόπια ἔρευνα σή-  
μερα, καί πού θά τοποθετούσατε τόν ἑαυτό σας  
στήν σύγχρονη Άνθρωπολογία;

**Stoller:** Ἡ ἐπιτόπια ἔρευνα ἦταν καί θά  
συνεχίσει νά εἶναι ὁ ἀκρογωνιαίος λίθος τῆς  
ἀνθρωπολογικῆς ἔρευνας. Κατά τήν ἀποψή  
μου, δέν ὑπάρχει ὑποκατάστατο τῆς μακροχρό-  
νιας ἐπιτόπιας ἔρευνας – ἰδιαίτερα γιά τούς μή  
γηγενεῖς ἀνθρωπολόγους. Χρειάζονται χρόνια  
γιά νά ἀναπτύξει κάποιος γλωσσική ἐπάρκεια  
καί εὐαισθησία στήν γλώσσα καί τόν πολιτισμό  
τοῦ «πεδίου». Ὁ χρόνος στό πεδίο ἔχει βελτιώ-  
σει οὐσιαστικά τήν γνώση μου γιά τόν λαό καί  
τόν πολιτισμό τῶν Songhay. Ἐπί πλέον, στίς  
περισσότερες κοινωνίες, ἡ μάθηση θεωρεῖται  
μία συσσωρευτική διαδικασία. Ἐνας νέος  
ἄνδρας ἢ μία νέα γυναίκα δέν μπορεῖ νά γνωρί-  
ζει πολλά. Πρέπει τό μυαλό του νά ὠριμάσει μέ  
τήν ἡλικία, γιατί κάποια γνώση εἶναι πολύ  
ἰσχυρή γιά νά τήν συλλάβει τό νεαρό μυαλό.  
Κάποιες ἐξελιξείς, ὅμως, στήν σύγχρονη ἀν-  
θρωπολογία, ἔχουν ὀδηγήσει τούς ἔθνογράφους  
μακριά ἀπό τήν μακροχρόνια ἐπιτόπια ἔρευνα.  
Σέ ὀρισμένες περιπτώσεις, γιά παράδειγμα, ἡ  
ἀνησυχία γιά θέματα ἠθικῆς στάσης ἔχει ἀνα-  
γκάσει ἀνθρωπολόγους νά δουλεύουν περισσότε-  
ρο σέ ἀρχεῖα παρά στό πεδίο. Τό ἀποτέλεσμα  
εἶναι μία πλημμύρα ἔθνο-ἱστορικῶν μελετῶν  
πού ἔχουν ἀσφαλῶς ἀξία, ἀλλά τείνουν νά χά-  
νουν τήν ἀμεσότητα τῆς ἔθνογραφίας πού βασί-  
ζεται στήν ἐπιτόπια ἔρευνα, τοῦ κειμένου πού  
εἶναι αἰσθησιακά ζωντανό μέ ἀνθρώπους πού  
ζοῦν σέ πολιτισμικά περιγεγραμμένους χώρους.  
Μία δεύτερη τάση, τῆς ὁποίας πρῶτος ὑπερα-  
μύνηθη ὁ George Marcus, εἶναι ἡ ἔθνογραφία  
πολλαπλῶν θέσεων, ὅπου οἱ ἐρευνητές ἀκολου-  
θοῦν ἕνα κοινωνικο-πολιτισμικό ἔγχο, καθῶς  
αὐτό κινεῖται στό παγκόσμιο τοπίο. Σ' αὐτήν  
τήν περίπτωση, οἱ ἔθνογράφοι μοιράζονται τόν  
χρόνο τους ἀνάμεσα σέ διάφορα πεδία, ἀναπαρι-  
στώντας ποικίλα πολιτισμικά καί γλωσσικά  
σύμπαντα. Αὐτήν τήν τάση τήν βλέπουμε στά  
ἔργα μελετητῶν ὅπως οἱ Paul Farmer, Carolyn  
Nordstrom καί Nancy Scheper-Hughes. Ἄν καί  
αὐτοί οἱ συγγραφεῖς ρίχνουν ἕνα εὐρύ ἔθνογραφι-  
κό δίχτυ, πού φέρνει στήν ἐπιφάνεια μία προ-  
κλητική κοινωνική καί πολιτική ἀνάλυση – στό  
τελευταῖο βιβλίό του, *Pathologies of Power*, ὁ

Farmer γράφει γιά τίς ἰατρικές καί πολιτικές  
συνθῆκες στήν Αἰτή, τό Μεξικό, τό Περού καί  
τήν Ρωσία ἀπό τήν σκοπιά τῆς θεολογίας τῆς  
ἀπελευθέρωσης – ὑπάρχει ὁ κίνδυνος νά παρα-  
χθοῦν ἰσχνές περιγραφές τῆς κοινωνικῆς ζωῆς.  
Μία τρίτη τάση εἶναι οἱ μακροχρόνιοι ἔθνογρά-  
φοι νά ἐπιστρέφουν στήν πατρίδα τους καί νά  
μελετοῦν τίς δικές τους κοινότητες. Τό πρό-  
σφατο ἔργο τῆς Sherry Ortner καί τοῦ Jay Ruby  
ἀποτελοῦν παραδείγματα αὐτῆς τῆς τάσης.  
Μία τέταρτη τάση εἶναι οἱ μακροχρόνιοι ἔθνο-  
γράφοι νά ἀκολουθοῦν τίς παγκόσμιες μετανα-  
στεύσεις τῆς ὁμάδας πού ἀρχικῶς ἐπέλεξαν νά  
μελετήσουν. Αὐτή ἡ τάση ἐμφανίζεται ἰδιαίτερα  
σ' αὐτούς πού μελετοῦν τούς νέους μετανάστες  
εἴτε στήν Εὐρώπη εἴτε στήν Βόρεια Ἀμερική.  
Σ' αὐτό τόν στίβο ὁ μελετητής μπορεῖ νά χρη-  
σιμοποιήσει τήν κοινωνική, πολιτισμική καί  
γλωσσική γνώση πού συνέλεξε, γιά νά μελετή-  
σει μία ὁμάδα σ' ἕναν διαφορετικό τόπο συνά-  
ντησης. Αὐτήν τήν τακτική ἀκολούθησα ἐγώ  
στήν μελέτη τῶν Νιγηριανῶν μεταναστῶν στήν  
Νέα Ὦρκη. Σ' αὐτήν τήν δουλειά βρῆκα ὅτι ἡ  
γνώση τῆς γλώσσας καί τοῦ πολιτισμοῦ τῆς  
πατρίδας τῶν Songhay ἦταν ἀπαραίτητη.

**Σερεμετάκη:** Ὑπάρχουν δύο διαφορετικές  
σχολές σκέψης στήν Άνθρωπολογία, αὐτή πού  
θεωρεῖ τήν ἔθνογραφία ἐπιστημονικό ἔργο κι  
αὐτή πού ἰσχυρίζεται ὅτι εἶναι λογοτεχνία.  
Ἔχετε γράψει ἀρκετά σημαντικά βιβλία, μερι-  
κά ἀπό τά ὁποῖα εἶναι ἔθνογραφικές ἀναλύσεις  
πού βασίζονται σέ μακροχρόνια ἐπιτόπια ἔρευνα,  
καί ἀνήκουν ἐπομένως στόν χῶρο τῶν Άνθρω-  
πιστικῶν καί Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν, καί με-  
ρικά πού εἶναι λογοτεχνικές ἀφηγήσεις, μυθι-  
στορήματα, πού ἐπισήμως ἀνήκουν στόν χῶρο  
τῆς Λογοτεχνίας. Συνδυάζετε, μ' αὐτήν τήν  
ἐννοια, αὐτές τίς δύο σχολές σκέψης πού ὑπάρ-  
χουν μέσα στήν ἀνθρωπολογία; Ποιά εἶναι ἡ  
σχέση Λογοτεχνίας καί Άνθρωπολογίας;

**Stoller:** Γιά μένα, ἡ κύρια εὐθύνη τοῦ ἐπι-  
στήμονα εἶναι νά δημοσιεύει ἔργο πού παράγει  
γνώση ἢ ὁποῖα βελτιώνει τήν ζωή μας – ὁ  
κλασσικός ὀρισμός τῆς σοφίας. Ἄν ἡ δουλειά  
μας ἐστιάζει σέ στενά θέματα πού ἀφοροῦν πο-  
λύ περιορισμένο κοινό, δέν ἔχουμε ἀνταποκριθεῖ  
στίς ὑποχρεώσεις μας ὡς ἐπιστήμονες. Μ'  
αὐτό δέν θέλω νά πῶ ὅτι δέν ὑπάρχει χῶρος γιά



ἐπιστημονικό λόγο. Μόλις ολοκλήρωσα ένα δοκίμιο για τὸ πῶς ἡ θεωρία τῆς συνθετότητας μπορεῖ νὰ ἐπαυξήσει τὴν κατανόηση τῆς κοινωνικῆς ζωῆς σέ ὑπερεθνικούς χώρους. Αὐτὸ τὸ δοκίμιο ἀπευθύνεται σ' ἓνα στενὸ ἐπαγγελματικὸ κοινὸ ἀνθρωπολόγων καὶ κοινωνιολόγων. Στὰ βιβλία μου, ὅμως, πού συνήθως ἔχουν εὐρύτερη κυκλοφορία, προσπαθῶ νὰ γράφω γιὰ πολλαπλά κοινά – συναδέλφους κοινωνικούς ἐπιστήμονες, φοιτητές καὶ τὸ εὐρύτερο κοινό. Στίς ἐθνογραφίες μου ἔχω προσπαθήσει νὰ συνδυάσω ἀφηγηματικές, αἰσθησιακές περιγραφές καὶ χωρὶς ἐπαγγελματικὴ διάλεκτο ἀναλύσεις, ἔτσι ὥστε κάθε ἀναγνώστης νὰ μπορεῖ νὰ δεῖ πῶς καὶ γιατί οἱ Songhay, πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους εἶναι ἀγράμματοι, ἔχουν πολλά νὰ μᾶς διδάξουν γιὰ τὸ πῶς νὰ ζοῦμε τὴν ζωὴ μας στὴν σύγχρονη κοινωνία. Ἔχω προσπαθήσει ἐπίσης νὰ συμπεριλάβω ἐθνογραφικὸ ὕλικό, πού ἀποτελεῖ πρόκληση γιὰ τὴν φαντασία καὶ τὰ βασικά πολιτισμικά δεδομένα μας. Ἄρχισα νὰ γράφω λογοτεχνία ὅταν ξεκίνησα τὴν ἐθνογραφικὴ ἐπιτόπια ἐρευνά μου στοὺς Δυτικοαφρικανούς τῆς Νέας Ὑόρκης. Στὸ Χάρλεμ ἔγινα μάρτυς τόσο δραματικῶν σκηνῶν, πού αἰσθάνθηκα τὴν ἀνάγκη νὰ χρησιμοποιήσω διαφορετικὰ εἶδη γιὰ νὰ περιγράψω ἐπαρκῶς αὐτὸν τὸν κόσμο. Κι ἔτσι ἔγραψα τὸ *Jaguar: A Story of Africans in New York*, γιὰ νὰ πῶ μιά ἱστορία πού δὲν ἔχει εἰπωθεῖ. Πολύ συχνά, ἡ ἀνάλυση τῆς παγκοσμιοποίησης εἶναι στεγνὴ καὶ χωρὶς ζωντάνια. Πῶς ἐπηρεάζει ἡ παγκοσμιοποίηση τὴν συναισθηματικὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων πού ξεριζώνεις; Σέ μιά τέτοια διερεύνηση ταιριάζει τὸ μυθιστόρημα κι ἔτσι ἔγραψα τὸ *Jaguar*, γιὰ νὰ ἐξετάσω τὴν ἐπίδραση τῆς παγκοσμιοποίησης στὴν συναισθηματικὴ ζωὴ τῶν πρωταγωνιστῶν, Issa καὶ Kadija. Στὸ πῶς πρόσφατο μυθιστόρημά μου, *Gallery Bundu: A Story of an African Past*, διερευνῶ τὰ συναισθηματικὰ πλαίσια τῆς μνήμης, καθὼς ὁ πρωταγωνιστής, ὁ David Lyons, προσπαθεῖ νὰ ξεφορτωθεῖ τὰ βάρη τῆς προηγούμενης ζωῆς του στὴν Δυτικὴ Ἀφρική. Ὅπως σέ πολλά παραδείγματα ρεαλιστικῶν μυθιστορημάτων, ὑπάρχει πολλὴ ἐθνογραφικὴ περιγραφή σ' αὐτὰ τὰ ἔργα. Κι ὅμως, νομίζω ὅτι εἶναι καλὸ αὐτὰ τὰ εἶδη νὰ παραμείνουν ξεχωριστά. Οἱ καλοὶ ἐθνογράφοι μποροῦν

νὰ χρησιμοποιήσουν τεχνικές τῆς λογοτεχνίας – διάλογος, περιγραφές τόπων, στοιχεῖα πλοκῆς. Καὶ οἱ καλοὶ λογοτέχνες μποροῦν νὰ χρησιμοποιήσουν μέ ἐπιτυχία τὴν ἐθνογραφικὴ περιγραφή, γιὰ νὰ δώσουν βάθος καὶ εὐρος στὰ μυθιστορήματά τους. Ὅμως, ὑπάρχουν διαφορές. Στὴν λογοτεχνία δὲν περιορίζεται ἀπὸ τοὺς κανόνες τῆς κοινωνικῆς ἐπιστήμης. Οἱ χαρακτηριστὲς δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ εἶναι πραγματικοὶ ἀνθρωποι. Τὰ γεγονότα δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἀκολουθοῦν μιά γραμμικὴ ἀκολουθία. Οἱ συγγραφεῖς μποροῦν νὰ διερευνήσουν τίς συναισθηματικὲς δονήσεις τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς τῶν χαρακτήρων τους. Στὴν ἐθνογραφία πρέπει κανεὶς νὰ ἐπιδιώκει τὴν ἀφηγηματικὴ ἀκρίβεια καὶ δὲν μπορεῖ νὰ «μπεῖ στό κεφάλι» τοῦ κάθε δότη\* του. Αὐτοὶ οἱ περιορισμοὶ προσδίδουν κύρος καὶ ἰσχύ στὴν μὴ-λογοτεχνία καί/ἢ στὴν ἐθνογραφία.

**Σερεμετάκη:** Δεδομένης τῆς ἐπίδρασης πού ἔχουν τὰ βιβλία σας στὴν Ἀνθρωπολογία, ἔχετε συμβάλει στὴν συνέχιση καὶ καθιέρωση αὐτῆς τῆς τάσης τοῦ συνδυασμοῦ τῆς ἐπιστημονικῆς μεθοδολογίας μέ τὴν λογοτεχνικὴ γραφή στὴν σύγχρονη ἀνθρωπολογία. Ἀνιχνεύοντας αὐτὴν τὴν τάση στὴν ἀνθρωπολογία μέχρι σήμερα μέσα ἀπὸ σημαντικὲς μελέτες, παλιές καὶ καινούργιες, ποιὲς θεωρεῖτε ἐσεῖς κρίσιμες;

**Stoller:** Στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ '80 ἦταν δύσκολο νὰ γράψεις «πειραματικές» ἐθνογραφίες – ἐθνογραφίες πού νὰ φέρνουν τὴν ἀφήγηση στό προσκήνιο τοῦ ἔργου ἢ κείμενα πού νὰ στοχεύουν ἄφοβα στὴν αὐτοθεώρηση\*. Ἄν καὶ μπορεῖ κάποιος νὰ βρεῖ ἀφηγηματικὰ στοιχεῖα καὶ στοιχεῖα αὐτοθεώρησης στό ἐθνογραφικὸ φιλμ – ἰδιαίτερα στίς ἐθνο-μυθοπλαστικὲς ταινίες τοῦ Jean Rouch στὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ '50 – ἦταν πάρα πολύ δύσκολο νὰ δημοσιευθεῖ ἓνα τέτοιου εἶδους ἔργο σέ μορφή βιβλίου. Τὸ πρωτοπόρο ἔργο τῶν George Marcus, James Clifford καὶ Michael Fischer γιὰ τὴν πολιτικὴ τῆς ἀναπαράστασης, ὁδήγησε σέ ἓνα εἶδος ἐπανάστασης τῆς ἀναπαράστασης στὴν ἀνθρωπολογία. Τὸ ἔργο τους ἔκανε ἀποδεκτὸ τὸ παιχνίδι τῶν εἰδῶν γραφῆς στὴν κατασκευὴ τῆς ἐθνογραφίας. Τὸ πρῶτο βιβλίο μου, *In Sorcery's Shadow*, πού ἦταν μιά σύντομη βιογραφία χωρὶς οὔτε μιά ὑποσημείωση, δὲν θὰ εἶχε δημοσιευθεῖ

άν η προηγούμενη δουλειά των Marcus, Clifford και Fischer δέν είχε διαμορφώσει εκ νέου τό ανθρωπολογικό τοπίο. Ἐκείνη ἡ δουλειά δημιούργησε ἕνα πλαίσιο πειραματισμοῦ, πού μέχρι σήμερα ἔχει ολοκληρώσει τόν δρόμο του. Ἀλλά, ἀκόμη κι ἔτσι, ὁ ἀναβρασμός τῆς δεκαετίας τοῦ '80 καί τῶν ἀρχῶν τῆς δεκαετίας τοῦ '90 προήγαγε σημαντικά τό ανθρωπολογικό ἐγγείρημα. Ἀνάγκασε τούς ανθρωπολόγους νά βελτιώσουν τίς ἐθνογραφικές (προ)ὑποθέσεις τους καί νά ἀκονίσουν τίς συγγραφικές τους ἱκανότητες. Μετά τό ἔργο τῶν προαναφερθέντων εἶναι πιά δύσκολο γιά τούς σύγχρονους ἐθνογράφους νά «καθαρογράψουν» ἀπλῶς τά ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνάς τους. Γιά μένα, ἡ πιά συναρπαστική δουλειά στήν ανθρωπολογία βρίσκεται σ' ἐκεῖνα τά κείμενα πού ἀναμειγνύουν ποικίλα εἶδη ἀναπαράστασης, προκειμένου νά διερευνήσουν τήν ἀνθρώπινη κατάσταση. Σκεφτεῖτε, γιά παράδειγμα, τό ἀσύγκριτο *In Sierra Leone* τοῦ Michael Jackson, πού εἶναι ἐν μέρει βιογραφία, ἐν μέρει πραγματεία, ἐν μέρει ἐθνογραφία, ὅπου ὁ συγγραφέας ἐξετάζει τό βάθος τῆς ἀνθρώπινης προσαρμοστικότητας σέ χώρους ἀσύλληπτης ἀγριότητος. Θαυμάζω, ἐπίσης, πάρα πολύ τό ἔργο τῆς Ruth Behar, μιᾶς ἐρευνήτριας πού παίρνει σημαντικά ρίσκα στό ἐπίπεδο τῆς ἀναπαράστασης στά κείμενά της, ἔργα πού ἀναγκάζουν τούς ἀναγνῶστες νά ξανασκεφτοῦν τίς κατηγορίες τους καί νά ἐπανεξετάσουν τί σημαίνει νά εἶσαι ἄνθρωπος. Τέλος, τό ἔργο τοῦ John L. Jackson, πού γράφει γιά τούς Ἀφροαμερικανούς στό Χάρλεμ, εἶναι μία ἔξοχα αἰχμηρή ἐθνογραφία, πού ἀγκαλιάζει τήν συνθετότητα τῆς σύγχρονης ἀστικῆς ζωῆς μέ πολύ δημιουργικούς τρόπους. Ὅπως τοῦ Michael Jackson καί τῆς Ruth Behar, ἔτσι καί τό ἔργο τοῦ John L. Jackson βασίζεται σέ μακροχρόνια ἐπιτόπια ἔρευνα. Ἐξ αἰτίας τοῦ βάθους, τοῦ εὗρους καί τῆς δημιουργικότητάς τους, τά ἔργα αὐτῶν τῶν συγγραφέων θά ἀντέξουν στήν δοκιμασία τοῦ χρόνου.

**Σερεμετάκη:** Ἐφ' ὅσον οἱ περισσότερες μελέτες σας βασίζονται στήν ἐπιτόπια ἔρευνα, ἀλλά διδάσκονται, διαβάζονται καί συνεχίζουν νά ἀσκοῦν ἐπιρροή καί [σέ χώρους] πέρα ἀπό τήν Ἀνθρωπολογία μέχρι σήμερα, θά λέγατε ὅτι, δεδομένης τῆς ἀπομάκρυνσης τῶν νεώτε-

ρων μελετητῶν ἀπό τήν μακροχρόνια ἢ βραχυχρόνια ἐπιτόπια ἔρευνα, ἡ διαχρονική ἀξία τῶν κειμένων σας καταδεικνύει τήν σύγχρονη ἀξία τῆς ἐπιτόπιας ἔρευνας ὡς μεθόδου μελέτης καί ἀνάλυσης;

**Stoller:** Σχεδόν ὅλα τά ἔργα στήν ανθρωπολογία, πού διαβάζονται καί μελετῶνται εὐρέως, εἶναι ἐθνογραφίες βασισμένες σέ μακροχρόνιες ἐπιτόπιες ἔρευνες. Αὐτά τά ἔργα εἶναι κλασσικά. Σκεφτεῖτε τούς Ἀργοναῦτες τοῦ Δυτικοῦ Εἰρηνικοῦ, τήν κλασσική ἐθνογραφία τοῦ Malinowski, πού δημοσιεύθηκε τό 1922 καί ἀνατυπώνεται ἀκόμη καί σήμερα. Σήμερα εἶναι ἕνα ἱστορικό ἔργο, ἀλλά τό κείμενο ἔχει πολλά νά μᾶς διδάξει γιά τήν τέχνη τῆς ἐθνογραφίας καί τόν ρόλο τῆς ἐπιτόπιας ἔρευνας στήν κατασκευή τῶν ανθρωπολογικῶν κειμένων. Ἡ ἐθνογραφία συνέχισε νά κατέχει ἀμείωτα τήν κεντρική θέση στήν ανθρωπολογία μέχρι τά τέλη τοῦ 20οῦ αἰῶνα, ὅταν ἤρθαν στό προσκήνιο βιβλία συμπιλήματα θεωρητικῶν δοκιμῶν. Συγγραφεῖς ὅπως οἱ προαναφερθέντες Marcus καί Clifford, πού ἀκολούθησαν τό παράδειγμα τοῦ Clifford Geertz, ἄρχισαν νά γράφουν γιά τήν γραφή τῆς ἐθνογραφίας. Ὅπως ἀνεφερα ἤδη, αὐτή ἡ ἐξέλιξη ἦταν σημαντική. Ἀλλά μία παρενέργεια ὅλης αὐτῆς τῆς γραφῆς γιά τήν γραφή ἦταν ἡ περιθωριοποίηση τῆς ἐθνογραφικῆς ἔρευνας καί τῶν ἐθνογραφικῶν κειμένων. Κατά τήν ἀποψή μου, ἡ γραφή γιά τήν γραφή στήν ανθρωπολογία εἶχε μία σύντομη ζωή στά ράφια. Ἄν ἡ περίπτωσή μου εἶναι ἀντιπροσωπευτική, οἱ ἐθνογραφίες μου, ἀκόμη καί κείμενα πού δημοσιεύθηκαν πρὶν ἀπό 20 χρόνια, συνεχίζουν νά διαβάζονται εὐρέως. Οἱ συλλογές δοκιμῶν μου, ἀντίθετα, ἐμφανίζονται συχνά ὡς παραπομπές στήν ἐπιστημονική βιβλιογραφία, ἀλλά δέν διαβάζονται εὐρέως. Θά προέβλεπα ὅτι σέ πενήντα χρόνια οἱ ἄνθρωποι θά διαβάζουν ἀκόμη Malinowski, ἴσως καί τό *In Sorcery's Shadow*, ἀλλά ὑποπτεύομαι ὅτι τό τελευταῖο δοκίμιό μου γιά τήν κοινωνική συνθετότητα θά ἔχει πρό πολλοῦ ξεχαστεῖ.

**Σερεμετάκη:** Μία ἀπό τίς ἐθνογραφίες σας ἀσχολεῖται μέ τά ἐθνογραφικά φίλμ τοῦ Jean Rouch. Γιατί ἐπιλέξατε τό ἔργο τοῦ Rouch;

**Stoller:** Πρωτοσυνάντησα τόν Rouch τό 1976 στό Niamey τοῦ Νίγηρα. Μόλις εἶχα

φτάσει εκεί για να ξεκινήσω την έρευνα για το διδακτορικό μου στους Songhay. Στά πλαίσια της προετοιμασίας μου για την επιτόπια έρευνα, διάβασα διάφορες έθνογραφίες του Rouch για τους Songhay και ιδιαίτερα το επιβλητικό *La Religion et la Magie Songhay*, πού δημοσίευσε το 1960. Προσπάθησα, επίσης, να δω τά φίλμ του, πολύ λίγα από τά όποια ήταν διαθέσιμα στις Ήνωμένες Πολιτείες. Μέ πήρε υπό την προστασία του τό 1976. Παραμείναμε φίλοι και συνεργάτες μέχρι τόν θάνατό του τό 2004 στόν Νίγηρα, σέ ηλικία 86 ετών. Ο Rouch ήταν λαμπρό μυαλό, μέ χιούμορ και πραγματικός επαναστάτης. Η δουλειά του ήταν πρόκληση για τούς κανόνες τής ανθρωπολογίας τής εποχής του. Στά φίλμ του ο Rouch παρήγαγε διαλογική και στοχαστική έθνογραφία, 20 χρόνια πριν ο George Marcus και ο James Clifford γράψουν για τήν αυτοθεώρηση. Από πολλές πλευρές προσπάθησα να μεταφέρω στό γραπτό μου έργο τίς ιδέες του Rouch για τήν αμοιβαία ανθρωπολογία, τήν αυτοθεώρηση και τήν ανθρώπινη φαντασία. Είναι αδύνατον, βέβαια, να μεταφέρεις κινηματογραφικά πλαίσια ή/και εικόνες στην πρόζα. Αλλά σέ πολλές από τίς έθνογραφίες μου και στα μυθιστορήματά μου προσπαθώ να κάνω τήν πρόζα μου όσο τό δυνατόν πιο κινηματογραφική. Αυτό τό κάνω μέσω του μοντάζ και τής προσπάθειας να αναπλάσω μία αίσθηση συγχρονίας. Όπως ο Rouch, έτσι κι εγώ είμαι θερμός υποστηρικτής τής μακροχρόνιας έρευνας. Ο Rouch πέρασε μεγάλο μέρος τής ενήλικης ζωής του στην Δυτική Αφρική και ανέπτυξε μακροχρόνιες φιλίες μέ τούς Αφρικανούς συντρόφους του, κυρίως τούς Damouré Zika και Lam Ibrahim, πού όχι μόνον έμφανίστηκαν σέ πολλά από τά τελευταία φίλμ του, αλλά ήταν και συμπαραγωγοί. Τά φίλμ του Rouch αποτελούν αποδείξεις τής ιδέας, ότι αυτό πού αναπαριστάται σέ λέξεις ή εικόνες μεταβιβάζεται σέ μεγάλο βαθμό από τήν ποιότητα τών κοινωνικών σχέσεων πού αναπτύσσει κάποιος στό πεδίο. Θεωρώ ότι τό πρώτο βιβλίο μου, *In Sorcery's Shadow*, είναι μία σύντομη βιογραφία, γιατί δέν μπορούσα να γράψω για τήν μαγεία στους Songhay χωρίς να περιγράψω σέ βάθος τούς συναισθηματικούς δεσμούς ανάμεσα σέ μένα και τόν Adamu

Jenitongo, τόν Songhay δάσκαλό μου. Προσπάθησα να γράψω εκείνο τό βιβλίο ως μία «παραδοσιακή» έθνογραφία, αλλά όταν κοίταξα τίς σελίδες πού είχα γράψει δέν μπόρεσα να συνεχίσω, γιατί ένα τέτοιο κείμενο δέν θά ακουγόταν ειλικρινές για τόν δάσκαλό μου, ένα τέτοιο κείμενο δέν θά τιμούσε τήν γνώση και τήν σοφία του. Μετά από πολλή προσπάθεια, έγραφα εν συνεχεία τό *In Sorcery's Shadow*, ένα έργο πού στόχο είχε να τιμήσει τήν ζωή του. Τό έργο του Rouch μέ οδήγησε προς αυτήν τήν εύστοχη κατεύθυνση, γιατί εκείνος πάντοτε τιμούσε τούς (έπιστημονικούς και πνευματικούς) προγόνους του.

**Σερεμετάκη:** Σήμερα, στην εποχή του παγκοσμιοποιημένου πολιτισμού τών μέσων, τί θά μπορούσαν να πουν αυτά τά φίλμ;

**Stoller:** Τά μεγάλα έθνο-μυθοπλαστικά φίλμ του Rouch, όπως τά *Les maîtres fous*, *Moi, un noir*, *La pyramide humaine*, *The Lion Hunters*, είναι σχετικά άπλές αφηγήσεις, πού υπογραμμίζουν όρισμένα θεμελιώδη θέματα τής ανθρώπινης κατάστασης. Αποτελούν τοπικές αναπαραστάσεις μέ παγκόσμια νοήματα. Τό *Jaguar*, πού είναι ή ιστορία τριών νέων άνδρων πού μεταναστεύουν εποχιακά από τόν Νίγηρα στην Γκάνα στην δεκαετία του '50, είναι κάτι περισσότερο από μία αφρικανική ιστορία περιπέτειας. Είναι ένα διήγημα για τά πλαίσια του υπερεθνισμού, πολύ πριν ο υπερεθνισμός γίνει ένας αφηρημένος όρος στις κοινωνικές επιστήμες. Είναι επίσης μία ιστορία για τό πεδίο δράσης του πρωτογονισμού στό ανθρώπινο φαντασιακό. Οι ταινίες του Rouch δείχνουν ότι, σέ μία σύνθετη εποχή, ένα μονοπάτι προς τόν φωτισμό είναι ή κατασκευή σχετικά άπλων ιστοριών – σέ ταινίες ή κείμενα – πού μιλούν για τόν άγώνα τών ανθρώπων, [για] τήν δημιουργικότητα. Ο Rouch μάς παρώτρυνε να φτιάξουμε ιστορίες πού τολμούν να εξερευνήσουν τά όνειρά μας, ιστορίες πού μάς αναγκάζουν να ξυπνήσουμε από τόν ύπνο μας και να σκεφτούμε πολύ τί σημαίνει να είσαι ένας άνθρωπος πού βομβαρδίζεται από τίς ακατάπαυστες εικόνες του παγκοσμιοποιημένου πολιτισμού τών μέσων.

**Σερεμετάκη:** Δείξατε πολύ νωρίς τόν αποκλεισμό τών αισθήσεων από τήν ανθρωπολογική θεωρία και μέθοδο, στό βιβλίο σας *The Taste*

of *Ethnographic Things*. Αυτό τό βιβλίο συνέβαλε στην κατανόηση τῆς σπουδαιότητας τῶν αἰσθήσεων, ἕνα ζήτημα πού ἀργότερα προχώρησαν ἄλλοι μελετητές. Θά λέγατε ὅτι αὐτή ἦταν μία κριτική τῆς ἐπιτόπιας ἔρευνας ὅπως γινόταν ἕως τότε; Αὐτή ἡ ἀνάλυση ἀνῆκε στην Κριτική Σχολή τῆς Ἀνθρωπολογίας;

**Stoller:** Ξεκίνησα νά γράφω γιά τίς αἰσθήσεις στην ἀνθρωπολογία, ὄχι εἰδικά ὡς κριτική στην ἀνθρωπολογική μέθοδο, ἀλλά μάλλον γιά νά ἀντιμετωπίσω ζητήματα πού δημιουργοῦνταν ἀπό ἐπιστημολογικές ἀντιπαράθεσεις στό πεδίο. Στίς ἀρχές τῆς μαθητείας μου στούς Songhay μάγους (sorcerers), ἕνας νεαρός μάγος μέ πῆρε σέ μία ἀποστολή. Ἦθελε νά θεραπεύσει ἕναν πελάτη, τήν ψυχή τοῦ ὁποίου εἶχε κλέψει μία μάγισσα (witch). Μέ πῆγε στό μέρος πού νόμιζε ὅτι ἡ μάγισσα εἶχε κρύψει τήν ψυχή τοῦ θύματος. Μετά ἀπελευθέρωσε τήν ψυχή.

- «Τό εἶδες;», ρώτησε.
- «Νά δῶ τί;», ἀναρωτήθηκα.
- «Τό ἀκουσες;», ρώτησε.
- «Νά ἀκούσω τί;», ρώτησα.
- «Τό ἔνοιωσες;».
- «Νά νοιώσω τί;».

Κούνησε τό κεφάλι του. «Κοιτᾶς, ἀλλά δέν βλέπεις», εἶπε. «Ἀκοῦς, ἀλλά δέν ἀκοῦς. Ἀγγίζεις, ἀλλά δέν αἰσθάνεσαι».

Αὐτές οἱ ἀποκαλύψεις μέ ἀνάγκασαν νά ξανασκεφτώ τίς ἐπιστημολογικές κατηγορίες πού εἶχαν διαμορφώσει τό ἔργο μου. Ἄν βασίσουμε τήν ἀνάλυσή μας σέ κατηγορίες πού κατευθύνονται ἀπό τήν ὄραση, τήν βασιλίτσα τῶν αἰσθήσεων, πῶς μπορούμε νά κατανόησουμε τοὺς ἀνθρώπους πού χρησιμοποιοῦν τόν ἦχο, τήν ἀφή ἢ/καί τήν ὄσφρηση γιά νά ὀργανώσουν τήν ἐμπειρία τους; Ἐξετάζοντας τό ἐπιστημολογικό κενό ἀνάμεσα «στην Δύση καί τοὺς Ἄλλους», ἀναρωτιόμουν ἂν τά ἀνθρωπολογικά κείμενα ἦταν πάντα ἤδη ἐλαττωματικά. Καί στό *The Taste of Ethnographic Things* καί στό *Sensuous Scholarship*, ἀπαίτησα τήν ἐπαναφύπνιση τοῦ σώματος τοῦ μελετητῆ. Αὐτά τά ἔργα, ἀνάμεσα σέ πολλά ἄλλα, ὅπως τό *Sound and Sentiment* τοῦ Steve Feld ἢ τό *The Variety of Sensory Experience* τοῦ David Howes, ἢ τό δικό σας *Παλιννόστηση Αἰσθήσεων (The Senses Still)*, δημιούργησαν αὐτό πού κάποιοι μελετητές ἀπο-

κάλεσαν «Ἀνθρωπολογία τῶν Αἰσθήσεων». Ὁ Howes βλέπει τήν αἰσθησιακή ἀνθρωπολογία σάν ἕναν καινούργιο τρόπο νά κάνεις ἀνθρωπολογία. Ἐγώ τήν βλέπω πῶς ἐθνογραφικά, ἂν ὄχι πῶς μετριοπαθῶς. Ἄν ἐπιλέξεις μία αἰσθησιακή προσέγγιση τῆς ἐθνογραφίας, ἐπιχειρεῖς νά γεμίσεις τά κείμενά σου μέ αἰσθησιακές περιγραφές, πού κάνουν τήν ἐθνογραφία σου πῶς ἀκριβῆ, ἐπιβλητική, αἰχμηρή.

**Σερεμετάκη:** Ἡ μελέτη σας γιά τοὺς Songhay τῆς Νέας Ὑόρκης ἀποκτᾶ ἰδιαίτερη σημασία γιά τίς Εὐρωπαϊκές Σπουδές σήμερα, πού ἡ μαζική μετακίνηση μεταναστῶν ἔχει κάνει τίς περισσότερες εὐρωπαϊκές, καί ἰδιαίτερα τίς μεσογειακές καί βαλκανικές πόλεις καί κωμοπόλεις, νά δίνουν τήν εἰκόνα καί τήν αἴσθηση τῆς Νέας Ὑόρκης, τήν ἴδια στιγμή πού οἱ ἀνθρωπολογικές μελέτες ἐκεῖ παραμένουν στην ἀμυντική, δηλαδή κυρίως στην μελέτη τοῦ «δικοῦ τους πολιτισμοῦ». Τί διδάσκει αὐτό τό βιβλίο;

**Stoller:** Διάφορα θέματα ὑπεισέρχονται καί ὑποδηλώνονται στό *Money Has No Smell*, τήν ἐθνογραφική μελέτη μου γιά τοὺς Δυτικοαφρικανούς μετανάστες στην Νέα Ὑόρκη. Στό βιβλίο ὑποστηρίζω ἔμμεσα ὅτι ἡ ἐθνογραφία εἶναι ἕνα ἰδιαίτερα κατάλληλο εἶδος γιά νά περιγραφῆ ἡ συνθετότητα, πού ἀποθαρρύνει τόν νοῦ, τῆς σύγχρονης ἀστικής ζωῆς σέ μέρη ὅπως ἡ Νέα Ὑόρκη. Τό κείμενο δείχνει ὅτι οἱ ἀναγωγικές στρατηγικές – ἡ δημιουργία ἀναγωγικῶν μοντέλων ἀπό πολύπλοκα συστήματα – κάνουν μεγάλη ζημιὰ στην κοινωνική περιγραφή. Στό κείμενο δείχνω, ἐπίσης, πῶς ὁ συνδυασμός ἀφήρηξης καί ἀνάλυσης μπορεῖ νά ἐνσωματώσει τήν κοινωνική συνθετότητα τῶν ὑπερεθνικῶν/ὑπερπολιτισμικῶν ζωῶν τῶν Δυτικοαφρικανῶν μεταναστῶν στην Νέα Ὑόρκη. Ἐπί πλέον, τό βιβλίο εἶναι γεμᾶτο ἀπό αἰσθησιακές περιγραφές τῆς ὑπαίθριας ἐμπορικῆς ζωῆς στό Χάρλεμ, περιγραφές γεμᾶτες ἀπό τοὺς ἀνθρώπους πού κατοικοῦν αὐτοὺς τοὺς χώρους. Τό βιβλίο ἀσχολεῖται μέ τό πῶς οἱ παγκόσμιες, ἐθνικές, τοπικές καί ἀστικές δυνάμεις, οικονομικές καί κοινωνικές, ἐπηρεάζουν ἄμεσα τίς ζωές ἀρκετῶν Δυτικοαφρικανῶν μεταναστῶν, καί πῶς αὐτοί, μέ μεγάλο ἀγῶνα, ἔχουν προσαρμοστῆ, κάποιοι μέ μεγαλύτερη ἐπιτυχία

από άλλους, στις δοκιμασίες και τά δεινά της ζωής στην σύγχρονη Νέα Υόρκη.

**Σερεμετάκη:** Είστε ένα από τά καλύτερα παραδείγματα του ζητήματος της αυτοθεώρησης στην ανθρωπολογία. Νομίζετε ότι ή μελέτη και ή εμπειρία του Άλλου άλλαξε την δική σας συνειδηση;

**Stoller:** Ναι, ό χρόνος πού πέρασα ανάμεσα στους Songhay του Νίγηρα έχει όπωσδήποτε αλλάξει την συνειδησή μου. Υπάρχουν δύο τρόποι προσέγγισης της επιτόπιας έρευνας στην ανθρωπολογία. Τό μονοπάτι της μικρότερης αντίστασης είναι νά μείνεις σταθερός στό έρευνητικό πλάνο σου – νά ακολουθήσεις μία συστηματική μεθοδολογία, νά συλλέξεις μεγάλες ποσότητες δεδομένων σχετικων με την έρευνά σου και νά επιστρέψεις σπίτι σου και νά παράγεις αποτελέσματα πού θά βελτιώσουν την κοινωνική θεωρία. Αυτή είναι μία κλειστου τύπου προσέγγιση στην επιτόπια έρευνα. Τό μονοπάτι της μέγιστης αντίστασης, πού είναι τό μονοπάτι πού ακολουθήσα εγώ για περισσότερα από 30 χρόνια εθνογραφικής έρευνας, είναι μία πιο ανοιχτή προσέγγιση. Σ' αυτό τό μονοπάτι ό έαυτός σου – ή συνειδησή σου – [πηγαίνει] στον άλλο κόσμο και επιτρέπει τίς δυνάμεις αυτού του κόσμου νά κυλήσουν μέσα στό σώμα σου. Αυτή ή προσέγγιση, βέβαια, είναι λιγώτερο συστηματική και μπορεί νά προκαλέσει επιστημονικές και συναισθηματικές κρίσεις. Αυτή ή προσέγγιση με ανάγκασε νά στραφω προς μία πιο αισθησιακή προσέγγιση της εθνογραφίας. Μου επέτρεψε νά διερευνήσω πληρέστερα τον κόσμο της μαγείας των Songhay. Και είμαι πεπεισμένος ότι μου επέτρεψε νά χτίσω βαθιές σχέσεις με τους δασκάλους μου, σχέσεις πού, στην συνέχεια, με ανάγκασαν νά αναπτύξω μία συγκεκριμένη προσέγγιση της διεξαγωγής και της γραφής της εθνογραφίας. Πράγματι, ή σοφία της αφρικανικής σκέψης έχει επηρεάσει σε βάθος τον τρόπο πού προσεγγίζω τίς κοινωνικές σχέσεις στον κόσμο.

**Σερεμετάκη:** Γράψατε πρόσφατα ένα βιβλίο για τό πώς συγχωνεύσατε τίς Αφρικανικές τεχνικές ίασης με τίς Δυτικές Ιατρικές τεχνικές στην αντιμετώπιση του καρκίνου σας, καθώς και για την εμπειρία της ασθένειάς σας από την πλευρά αυτών των δύο προσοπτικών θε-

ραπείας. Θά μπορούσατε νά μάς μιλήσετε για αυτήν την πρόσφατη εμπειρία;

**Stoller:** Για πολύ καιρό απομακρύνθηκα από την μαγεία των Songhay. Τό 2001 είχα περάσει 11 χρόνια από τότε πού είχα νά επιστρέψω στον Νίγηρα και νά καθίσω με τους δασκάλους μου των Songhay. Στο ενδιαμέσο διάστημα είχα ενδιαφερθεί για θέματα υπερεθνισμού, για την ανεπίσημη οικονομία και τίς αφρικανικές εμπειρίες στην Πόλη της Νέας Υόρκης. Τότε, τον Φεβρουάριο του 2001, έμαθα ότι είχα λέμφωμα Non-Hodgkin, έναν καρκίνο του αίματος, πού μπορεί νά «αντιμετωπιστεί», αλλά όχι νά «θεραπευτεί». Αυτή ή αναμέτρηση με την θνητότητα με μετέφερε απρόσμενα πίσω στον χρόνο, στην μαθητεία μου στην μαγεία των Songhay και, για νά παραφράσω τον T.S. Eliot, στό νά γνωρίσω αυτό τό μέρος για πρώτη φορά. Καθώς προσαρμοζόμουν στην νέα μου ζωή με τον καρκίνο, κατάλαβα ότι ό δάσκαλός μου, ό Adamu Jenitongo, με είχε προετοιμάσει πρό πολλου για αυτήν την θεμελιώδη αναμέτρηση με την σοβαρή ασθένεια. Μέσα από τό πρίσμα της ασθένειας κατάλαβα για πρώτη φορά τί είναι πραγματικά σημαντικό στην πρωτόγονη μαγεία και πώς εκείνα τά θεμελιώδη μαθήματα μπορούσαν νά δώσουν σ' έμένα – και σε άλλους – πολύτιμα μαθήματα ζωής. Αυτή ή κατανόηση με ώθησε νά γράψω την σύντομη βιογραφία, *Stranger in the Village of the Sick*, πού δημοσιεύθηκε τό 2004. Αυτό τό κείμενο δεν είναι απλά και μόνον μία περιγραφή της ζωής μου στό χωριό των υγιων, όπου διαμένουν οι περισσότεροι άνθρωποι, και στό χωριό των ασθενων, όπου διαμένουν άνθρωποι πού είναι σε θεραπεία ή σε περίοδο χάριτος από μία ανίατη αρρώστεια. Στο βιβλίο πραγματεύομαι την Δυτικοαφρικανική προσέγγιση της ασθένειας σε αντιδιαστολή προς την Δυτική. Για τους ανθρώπους στην Ευρώπη και την Βόρεια Αμερική, ή αρρώστεια είναι ένας έχθρος έξω από τό σώμα, ένας έχθρος πού πρέπει νά νικηθεί. Για τους ανθρώπους στην Δυτική Αφρική και άλλου στον κόσμο, ή αρρώστεια είναι ό πάντα παρών σύντροφός σου, πού μπορεί νά πεταχτεί για μία επίσκεψη οποιαδήποτε στιγμή. Αναπτύσσοντας σεβασμό για την ασθένεια, μπορείς νά την ενσωματώσεις στην ύπαρ-

ξή σου και νά άντλήσεις δύναμη και βαθειά γνώση από αυτήν. Αυτή είναι ή ιστορία πού λέω στό *Stranger in the Village of the Sick*.

**Σερεμετάκη:** Τό έναυσμα για τό πρώτο βιβλίο-έθνογραφία σας ήταν επίσης ή ασθένεια και ή θεραπεία, όπου δείχνετε πάλι διαφορετικές ιατρικές προοπτικές και πολιτισμικά συστήματα. Θα μπορούσατε νά μᾶς μιλήσετε γι' αυτήν τήν παλιά έμπειρία, πού οδήγησε στό πρώτο κείμενό σας πού διαβάστηκε εύρέως; Πώς συνδέεται μέ τήν πρόσφατη έμπειρία σας;

**Stoller:** Η ασθένεια είναι ή κεντρική έμπειρία τής εκπαίδευσης στην μαγεία τών Songhay. Δέν θα μπορούσες νά μάθεις πολλά για τήν πρωτόγονη μαγεία παίρνοντας συνεντεύξεις από πρεσβύτερους πού τήν ασκοῦν. Έπρεπε μάλλον νά κάθεσαι και νά ακούς τούς γηραιότερους, πού σταδιακά αποφασίζουν τί και πώς πρέπει νά σε διδάξουν. "Αν ήταν νά προχωρήσεις στό μονοπάτι τής μαγείας, έπρεπε νά διαθέτεις βαθειά μνήμη (για ξόρκια, μυθικά κείμενα και φυτά), όπως επίσης και φυσική επίμονή. Η τελευταία είναι, στην πραγματικότητα, τό κλειδί τής κατανόησης τών ουσιαδών στοιχείων τής μαγείας. Τό τέστ στην μαγεία είναι όχι αν μπορείς νά απαγγείλεις τέλεια ένα ξόρκι ή νά ανακατέψεις ένα φίλτρο στις σωστές αναλογίες, αν και αυτά είναι σημαντικά στοιχεία. Τό κλειδί είναι πώς αντιδράς στην φυσική αναποδιά τής ασθένειας. Τό ερώτημα είναι όχι πόση γνώση έχεις αποκτήσει, αλλά πόσο καλά εφαρμόζεις αυτήν τήν γνώση στην δική σου αρρώστεια. Υπάρχει ένα επεισόδιο στό *In Sorcery's Shadow*, τό πρώτο μου βιβλίο για τήν μαγεία, κατά τήν διάρκεια του οποίου παραλύω προσωρινά. Σ' αυτήν τήν πρόκληση άντέδρασα όπως ένας μάγος – απαγγέλοντας τά κατάλληλα ξόρκια και έρχόμενος άντιμέτωπος μέ τό πρόσωπο πού μου έστειλε τήν παράλυση. Συναντηθήκαμε και, αφού πέρασα τήν δοκιμασία της, προσφέρθηκε νά μέ διδάξει, τι γνώριζε για τήν μαγεία. Ακόμη τότε δέν εκτιμούσα αρκετά τό βάθος και τό εύρος τής μαγείας τών Songhay. Αντιλαμβανόμουν τήν μαγεία σαν ένα είδος ανταγωνισμού για έξουσία κι έτσι τήν χαρακτήρισα στό *In Sorcery's Shadow*. Η αναμέτρησή μου μέ τόν καρκίνο, όμως, βάθυνε τήν εκτίμησή μου για τά τότε μαθήματα μαγείας.

Στήν διάρκεια τών τελευταίων έτών κατάλαβα ότι ή απαγγελία ξορκιών, ή επίκληση καθοδηγητικών πνευμάτων και ή αφομοίωση τροφών έξουσίας ήταν τά πρώτα βήματα στό μονοπάτι τής μαγείας. Κατάλαβα, επίσης, ότι οι δολοφονικοί ανταγωνισμοί, πού είχαν ερεθίσει τήν νεανική φαντασία μου, λίγα πράγματα εξηγούσαν στόν στίβο τής μαγείας. "Έχω μάθει ότι ή μαγεία έχει νά κάνει μέ τήν άνεύρεση τρόπων πού θα μᾶς κάνουν νά νοιώθουμε πιό άνετα μέ τόν έαυτό μας, πιό άνετα μέσα στόν κόσμο. Για τούς Songhay μάγους – και για μένα επίσης – ή ασθένεια είναι μία ευκαιρία νά έναρμονίσουμε τις ευαισθησίες μας μέ τόν κόσμο, μία ευκαιρία νά ένωματώσουμε τόν πόνο για νά ενισχύσουμε τήν ύπαρξή μας στόν κόσμο. "Έτσι, αυτά πού συνεισφέρουμε στόν κόσμο φωτίζουν ένα μονοπάτι πρὸς τήν σοφία.

**Σερεμετάκη:** Φιλοξενούμε ένα πρόσφατο άρθρο σας στην *NEA KOINΩΝΙΟΛΟΓΙΑ*, μέ τίτλο «Χῶροι, Τόποι και Πεδία: Η πολιτική του αφρικανικού έμπορίου στην άνεπίσημη οικονομία τής πόλης τής Νέας Υόρκης». Τί νά περιμένουν νά δούν οι αναγνώστες; Πώς ορίζετε και πού τοποθετείτε τά κύρια σημεία-θέματά του μέσα στά σύγχρονα θέματα-συζητήσεις στην ανθρωπολογία (και/ή πέρα από αυτήν);

**Stoller:** Τό άρθρο αυτό συζητά ζητήματα τρέχουσας σημασίας για τούς ανθρωπολόγους: ή μετανάστευση, ή σύσταση τών κοινοτήτων τής διασποράς, τά πλαίσια τών υπερεθνικών χώρων και δικτύων. Αυτά τά θέματα υπογραμμίζουν τήν σημασία τής κοινωνικής υβριδικότητας και υπονομεύουν τήν σημασία τών όμοιογενών κοινοτήτων στους σύγχρονους κοινωνικούς κόσμους. Πώς μπορούμε νά περιγράψουμε μία τέτοια κοινωνική συνθετότητα; Η απάντηση, τουλάχιστον κατά τήν άποψή μου, είναι: φτιάχνοντας ιδιαίζουσες έθνογραφίες, πού χρησιμοποιούν τήν αισθησιακή περιγραφή για νά κατανόησουν τά πολλαπλά κοινωνικά νοήματα πού παράγουν οι άνθρωποι στους υπερεθνικούς χώρους. Στό άρθρο γράφω έμμεσα για τις άρετές τής κοινωνικής υβριδικότητας, πού έχει γίνει κανόνας στους κοινωνικούς χώρους στόν σύγχρονο κόσμο. Ακολουθώντας τό παράδειγμα του ασύγκριτου βιβλίου του David Napier, *The Age of Immunology*, τό άρθρο δείχνει πώς ή

ένσωμάτωση τῆς διαφορᾶς ἢ τοῦ μή-ἑαυτοῦ (Δυτικοαφρικανῶν μεταναστῶν, βακτηριῶν ἢ ἰῶν) συμβάλλει στήν μεγαλύτερη προσαρμοστικότητα στήν ζωή. Οἱ Ἀφρικανοί πλανόδιοι ἔμποροι, πού συναντᾶ κανεῖς στίς σελίδες τοῦ *Money Has No Smell*, ἔχουν πολλά νά μᾶς διδάξουν γιά τό πῶς νά ζοῦμε στόν 21ο αἰῶνα.

**Σερεμετάκη:** Πάνω σέ τί ἐργάζεστε τώρα;

**Stoller:** Πάνω σέ ἓνα μυθιστόρημα ἀφ' ἑνός καί σέ μιά ἐπιτόπια ἔρευνα ἀφ' ἑτέρου. Πρῶτον, λοιπόν, βρίσκομαι στήν μέση ἑνός μυθιστορήματος πού μιλά γιά τίς ὑπαρξιακές ἐντάσεις τῆς κοσμοπολίτικης ζωῆς. Τό μυθιστόρημα ἔχει τόν δοκιμαστικό τίτλο *The Sorcerer's Burden* καί εἶναι ἡ ἱστορία τοῦ Omar Dia, ἑνός ἀνδρα ἀπό τόν ἀγροτικό Νίγηρα, πού κατέχει τήν Ἔδρα τῆς Συγκριτικῆς Λογοτεχνίας στήν Σορβόννη. Ἔχει Γαλλίδα σύζυγο καί δύο ὑπέροχα παιδιά καί ζεῖ σ' ἓνα ὁμορφο διαμέρισμα στό Παρίσι. Εἶναι ἐπίσης ὁ μεγαλύτερος γιός ἑνός μεγάλου μάγου. Μιά μέρα λαμβάνει ἓνα τηλεφώνημα ἀπό τόν ἀδελφό του. Ὁ πατέρας του πεθαίνει καί θέλει ὁ μεγαλύτερος γιός του νά ἐπιστρέψει σπίτι καί νά γίνε

φύλακας τῶν οἰκογενειακῶν μυστικῶν. Ἀπρόθυμα ὁ Omar ἐπιστρέφει στόν Νίγηρα καί κάθεταί καί ἀκούει τόν πατέρα του, καθῶς προσπαθεῖ νά συμφιλιώσῃ τήν πνευματική ζωή του στήν Γαλλία μέ τίς ὑπαρξιακές ἀκαμψίες τῆς μαγείας στόν Νίγηρα. Πῶς μπορεῖ νά κάνει χῶρο γι' αὐτά τά δύο μεγάλα στοιχεῖα στήν ζωῆ του;

Δεύτερον, ξεκίνησα μιά καινούργια ἐπιτόπια ἔρευνα ἀνάμεσα στούς Δυτικοαφρικανούς μετανάστες στήν Νέα Ὑόρκη. Τώρα ἐστιάζω στούς Δυτικοαφρικανούς μετανάστες, πολλοί ἀπό τοὺς ὁποίους εἶναι πλέον ἡλικιωμένοι καί θά ἀντιμετωπίσουν τήν διαδικασία γήρανσης. Πῶς ἀντιμετωπίζουν τά αὐξανόμενα προβλήματα υγείας; Πῶς διαχειρίζονται τίς Ἀμερικανικές ἀλλά καί τίς Ἀφρικανικές οἰκογένειες; Πού θέλουν νά «πάρουν σύνταξη» ὡς ἡλικιωμένοι; Ἐάν ἐγκατασταθοῦν στίς Ἡνωμένες Πολιτείες, τί γίνεται μέ τοὺς Ἀφρικανούς συγγενεῖς τους, συμπεριλαμβανομένων τῶν συζύγων καί τῶν παιδιῶν τους; Ἐάν ἐπιστρέψουν στήν Ἀφρική, θά ἐπιστρέψουν μαζί τους καί οἱ Ἀμερικανίδες σύζυγοι καί τά παιδιά τους;

## ΣΗΜΕΙΩΣΗ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΡΙΑΣ

\* Βλ. Κ. Νάντια Σερεμετάκη, *Ἡ Τελευταία Λέξη* (1994), γιά τήν ἀπόδοση τοῦ ἀγγλικοῦ ὅρου informant στά ἑλληνικά ὡς «δότης/τρια» (καί ὄχι ὡς πληροφορη-

τῆς) καί τοῦ ὅρου self reflexive ὡς «αὐτοθεώρηση» (καί ὄχι ὡς ἀναστοχασμός, ὅπως ἀποδίδεται στά λοιπά ἑλληνικά ἀνθρωπολογικά κείμενα).





## Η ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΗ ΑΠΟΨΗ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ:  
Κ. ΝΑΝΤΙΑ ΣΕΡΕΜΕΤΑΚΗ

### Έργα του Paul Stoller

Ο Paul Stoller είναι καθηγητής Ανθρωπολογίας στο West Chester University. Στην έκτενη βιβλιογραφία του περιλαμβάνονται τα ακόλουθα βιβλία:

***Money has no Smell: The Africanization of New York City.*** Στην εθνογραφία αυτή, ο Stoller επιχειρεί να διευρύνει την κατανόηση των τρόπων με τους οποίους η παγκοσμιοποίηση αλλάζει τους σύγχρονους αστικούς χώρους στην Βόρειο Αμερική. Σ' ολόκληρο το κείμενο ξευφαίνεται τα πορτραίτα διαφόρων Δυτικοαφρικανών μεταναστών που ήρθαν στην Νέα Υόρκη αναζητώντας οικονομικές ευκαιρίες. Όπως περιγράφεται στο βιβλίο, οι πλούσιες ιστορίες τους υπογραμμίζουν σημαντικά θέματα, που διατυπώνονται στις τρέχουσες ακαδημαϊκές συζητήσεις για την μετανάστευση, την ανεπίσημη οικονομία και την μεταβαλλόμενη φύση των κοινοτήτων στην Βόρειο Αμερική. Το βιβλίο εκδόθηκε το 2002 από τον γνωστό εκδοτικό οίκο The University of Chicago Press. Τιμήθηκε με το Textor Prize for Excellence in Anticipatory Anthropology.

***Gallery Bundu: A Story of an African Past.*** Μυθιστόρημα που βασίζεται, εν μέρει, σε διάφορες εμπειρίες από την επιτόπια έρευνα του Paul Stoller στον Νίγηρα και την Νέα Υόρκη. Είναι μία ιστορία για την σκληρή αιχμαλωσία της μνήμης και τις παρορμήσεις της νεότητας, καθώς η ιστορία ακολουθεί την θυελλώδη ζωή του David Lyons, ενός μελετητή του πολιτισμού της Αφρικής και της ιστορίας της τέχνης, ο οποίος ταξιδεύει διαρκώς από το παρόν στο παρελθόν και από την Νέα Υόρκη στον Νίγηρα. Έκδόθηκε το 2005 από τον γνωστό εκδοτικό οίκο The University of Chicago Press.

***Stranger in the Village of the Sick: A Memoir of Cancer, Sorcery and Healing.*** Σύντομη βιογραφία, που παρακολουθεί τον Stoller σε ένα αναπάντεχο μονοπάτι προς την προσωπική ανακάλυψη, ανάπτυξη και θεραπεία. Μετά από πε-



ρισσότερα από 50 χρόνια καλής υγείας, ο Paul Stoller ανακαλύπτει ξαφνικά ότι έχει λέμφωμα. Αυτό πού τον μεταμόρφωσε, τον ώριμασε δεν ήταν μόνο ο φόβος και ο τρόμος του καρκίνου αλλά και ο «τόπος» στον οποίο τελικά τον επανέφερε: είκοσι πέντε χρόνια πίσω, στά χρόνια πού ήταν μαθητευόμενος ενός Δυτικοαφρικανού μάγου, του Adamu Jenitongo. Οι ιστορίες στο παρόν βιβλίο μιλοῦν για τήν ζωή «στό χωριό τῶν υγιῶν» και «στό χωριό τῶν ἀσθενῶν» και τονίζονται τῆς διαφορῆς στόν πολιτισμική πρόσληψη τῆς ἀσθένειας. Τό βιβλίο αὐτό ἐκδόθηκε τό 2004 ἀπό τόν γνωστό ἐκδοτικό οἶκο Beacon Press.

**The Cinematic Griot: The Ethnography of Jean Rouch.**

Σ' αὐτό τό βιβλίο, ὁ Stoller διερευνᾷ σέ βάθος τήν ἐθνογραφία τοῦ Rouch – ὄχι μόνο τῆς ταινίες του, ἀλλά καί τῶν γραπτῶν ἔργα του. Μέσω τοῦ φίλμ, ὑποστηρίζει ὁ Stoller, ὁ Rouch ἀγκάλιασε τήν αὐτοθεώρηση, τόν ἀκτιβισμό καί τήν παγκοσμιοποίηση, μιά γενιά πρὶν οἱ ἀνθρωπολόγοι υἱοθετή-

σουν αὐτές τῆς σημαντικές ἐννοιες καί πρακτικές. Ἐκδόθηκε τό 1992 ἀπό τόν ἐκδοτικό οἶκο The University of Chicago Press.

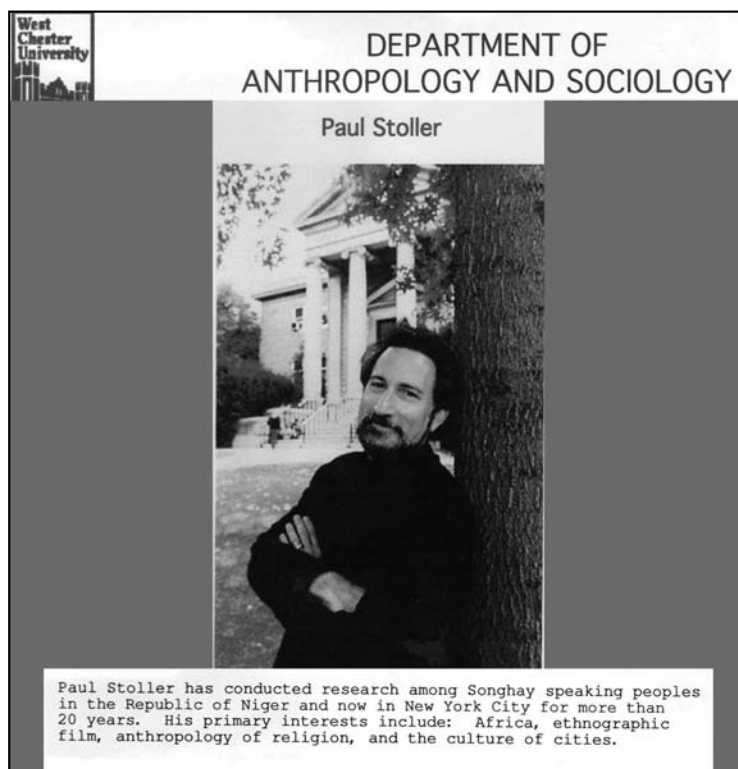
**Jaguar: A Story of Africans in America.**

Μυθιστόρημα πού ὑποτυπώνει τόν συναισθηματικό ἀντίκτυπο τῆς παγκοσμιοποίησης στόν γάμο ἑνός ζευγαριῶ Δυτικοαφρικανῶν, τοῦ Issa καί τῆς Kadija. Οἱ οικονομικές συνθήκες ἀναγκάζουν τόν νιόπαντρο Issa νά ταξιδέψει στόν

Νέα Ὑόρκη, ἀναζητώντας μιά καλύτερη ζωή. Ἀφήνει τήν γυναῖκα του στόν Δυτική Ἀφρική. Τό μυθιστόρημα περιγράφει τῆς προκλήσεις καί τῆς ἀλλαγῆς πού ἐπιφέρει αὐτός ὁ χωρισμός στόν γάμο τους. Ἐκδόθηκε τό 1999 ἀπό τόν ἐκδοτικό οἶκο The University of Chicago Press.

**Sensuous Scholarship.** Στό βιβλίο αὐτό, ὁ Stoller ἐπιχειρεῖ νά ἐπαναφυπνίσει σέ βάθος τό σῶμα τοῦ μελετητῆ, δείχνοντας πῶς ἡ συγχώνευση τοῦ νοητοῦ καί τοῦ αἰσθητοῦ μπορεῖ νά ἐφαρμοστεῖ στίς ἐπιστημονικές πρακτικές καί ἀναπαραστάσεις. Ἡ αἰσθησιακή ἐπιστήμη, ὑπο-

στηρίζει ὁ Stoller, εἶναι σέ τελική ἀνάλυση ἡ ἀνάμειξη τοῦ νοῦ μέ τήν καρδιά. Εἶναι ἕνα ἀνοιγμα τῆς ὑπαρξῆς κάποιου στόν κόσμο – ἕνα καλωσόρισμα ἀπό τήν πλευρά τῶν διανοητῶν, τῶν ζωγράφων, τῶν ποιητῶν καί τῶν κινηματογραφιστῶν, οἱ εἰκόνες καί οἱ λέξεις τῶν ὁποίων μᾶς ἐπαναφέρουν στό αἰσθησιακό. Ἐκδόθηκε τό 1997 ἀπό τόν ἐκδοτικό οἶκο University of Pennsylvania Press.



Paul Stoller, 1994

**Embodying Colonial Memories: Spirit Possession, Power and the Hauka in West Africa.** Σ' αὐτήν τήν μελέτη, ὁ Paul Stoller χρησιμοποιεῖ ἕνα αἰσθησιακό πλαίσιο γιά νά ἀναλύσει τῶν Hauka, τῶν Songhay πνεύματα πού μιμοῦνται Εὐρωπαίους ἀποικιακούς χαρακτήρες, πνεύματα πού ἔγιναν διάσπασμα στό κλασσικό φίλμ τοῦ Jean Rouch, *Les Maîtres Fous*. Θεωρεῖ ὅτι τῶν Hauka μποροῦν νά κατανοηθοῦν καλύτερα μέσω τῆς μιμητικῆς ἀνάλυσης τοῦ συμ-

βολισμού τῆς ἐξουσίας, πού εἶναι βαθειά ριζωμένος στήν ἀποικιακή ἐμπειρία τοῦ Νίγηρα. Ἐκδόθηκε τό 1995 ἀπό τόν ἐκδοτικό οἶκο Routledge.

***Fusion of the Worlds: An Ethnography of Possession Among the Songhay.*** Μία αἰσθησιακή ἐθνογραφία τῆς δαιμονοληψίας στούς Songhay τοῦ Νίγηρα. Τό κείμενο ἐπιχειρεῖ νά παρεμβάλλει τόν θεωρητικό στοχασμό στίς αἰσθησιακές περιγραφές τῶν τελετουργιῶν δαιμονοληψίας. Στό τέλος καταλήγει στό συμπέρασμα ὅτι, ἐνῶ τό φαινόμενο τῆς δαιμονοληψίας μπορεῖ νά περιγραφεῖ αἰσθησιακά, δέν μπορεῖ νά ἀναχθεῖ σέ θεωρητική ἐξήγηση. Ἐκδόθηκε τό 1989 ἀπό τόν ἐκδοτικό οἶκο The University of Chicago Press.

***The Taste of Ethnographic Things: The Senses in Anthropology.*** Αὐτό εἶναι τό πρῶτο βιβλίό πού σαφῶς ἀπαιτεῖ μία ἀνθρωπολογία

τῶν αἰσθήσεων. Στά κείμενά του ὁ Stoller δείχνει πῶς καί γιατί οἱ ἐθνογράφοι πρέπει νά υἱοθετήσουν μία πολυ-αἰσθητηριακή προσέγγιση τῆς κοινωνικῆς περιγραφῆς. Ἐκδόθηκε τό 1989 ἀπό τόν ἐκδοτικό οἶκο University of Pennsylvania Press.

***In Sorcery's Shadow: A Memoir of Apprenticeship Among the Songhay of Niger.*** Αὐτό τό πειραματικό ἔργο ἀποτελεῖ μία βιογραφία τῆς μαθητείας τοῦ Paul Stoller στούς μάγους τῆς Δημοκρατίας τοῦ Νίγηρα. Οἱ ἱστορίες τοῦ κειμένου ὑπογραμμίζουν πολλά ἀπό τά ἠθικά ζητήματα πού συναντᾶ κανεῖς στήν διάρκεια τῆς ἐπιτόπιας ἔρευνας. Ὁ Stoller ἀναρωτιέται ἔμμεσα, μεταξύ πολλῶν ζητημάτων, γιά τό πόσο μακριά μπορεῖ νά φτάσει κάποιος στήν ἀναζήτηση τῆς ἐθνογραφικῆς γνώσης. Τό βιβλίό ἐκδόθηκε τό 1987 ἀπό τόν ἐκδοτικό οἶκο The University of Chicago Press.





## Η ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΗ ΑΠΟΨΗ

**ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ:  
Κ. ΝΑΝΤΙΑ ΣΕΡΕΜΕΤΑΚΗ**

### Χώροι, Τόποι και Πεδία

Ἡ Πολιτική τοῦ Δυτικο-  
Ἀφρικανικοῦ Ἐμπορίου  
στὴν Ἀνεπίσημη Οἰκονομία  
τῆς Νέας Ὑόρκης\*

*Ἐνα ἄρθρο τοῦ Paul Stoller*

Στὴν ἀνθρωπολογία τὸ «πεδίο ἔρευνας» ἀποτελεῖ μία ἰλιγγιώδη διάταξη διασπαρυνόμενων ὑπερεθνικῶν χώρων, μέσα σὲ ζῶνες πολλαπλῆς διαμφισβήτησης. Σκεφτεῖτε τίς καλειδοσκοπικὲς δυνάμεις πού συνέκλιναν στὰ μέσα Ὀκτωβρίου τοῦ 1994 στὴν 125ῆ Ὀδὸ τῆς Νέας Ὑόρκης, τὸ πολιτισμικὸ σταυροδρόμι τοῦ Χάρλεμ. Μία χαλαρὰ ὀργανωμένη «ένωση» Ἀφρικανο-Ἀμερικανῶν μικροπωλητῶν καὶ Δυτικο-Ἀφρικανῶν ἐμπόρων ἀπὸ τὴν Σενεγάλη, τὸ Μαλί, τὸν Νίγηρα καὶ τὴν Γκάμπια (ὁ Σύλλογος Πλανόδιων Μικροπωλητῶν τῆς 125ῆς Ὀδοῦ) ἀπειλήσκει νὰ κλείσει τὴν 125ῆ Ὀδὸ, ἐὰν ὁ Δήμαρχος Giuliani τηροῦσε τὴν προεκλογικὴ ὑπόσχεσή του νὰ διώξει τὴν Ἀφρικανικὴ ἀγορὰ ἀπὸ τὸν κεντρικὸ δρόμο τοῦ Χάρλεμ. Ἐὰν καὶ ἡ ένωση ὑποστηρίζεται ἀπὸ τὸ Ἔθνος τοῦ Ἰσλάμ, οἱ ἱερεῖς τοῦ ὁποῦοι κηρύσσουν ποικίλες ἀπόψεις περὶ Ἰσλαμικῆς ἀγνότητας καὶ Ἀφρικανο-Ἀμερικανικῆς αὐτάρκειας,

\* Τὸ ἄρθρο αὐτὸ βασίζεται σὲ ἐπιτόπια ἔρευνα στὸ Χάρλεμ, ἡ ὁποία ξεκίνησε τὸν Ἰούλιο τοῦ 1992 καὶ συνεχίζεται μέχρι σήμερα, ὡς μέρος τοῦ ἐρευνητικοῦ προγράμματος "Transnationalism in Local Context" καὶ χρηματοδοτεῖται ἀπὸ τὸ Ἐθνικὸ Ἰδρυμα Ἐπιστημῶν (Global Perspectives on Sociological Studies). Τὴν ἐθνογραφικὴ ἔρευνα στὸ Χάρλεμ ἔχουν ὑποστηρίξει τὸ West Chester University καὶ τὸ Wenner-Gren Foundation for Anthropological Research μὲ γενναιόδωρες ὑποτροφίες. Τὸ παρὸν ἄρθρο δημοσιεύθηκε γιὰ πρώτη φορά στὸ περιοδικὸ *American Anthropologist*, τεῦχος 98, ἀρ. 4, 1996. Ἀποκλειστικὴ μετάφραση στὰ ἑλληνικὰ γιὰ τὴν *ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ* ἀπὸ τὴν Βασιλικὴ Λαλιώτη.

κάποια μέλη τῆς ἔνωσης ἀντιπαθοῦν καί δέν ἐμπιστεύονται τόν Louis Farrakhan. Πολλοί ἀπό τούς Δυτικο-Ἀφρικανούς ἐμπόρους ἀναρωτιοῦνται πῶς μπορεῖ ἓνας τέτοιος ἄνθρωπος νά αὐτοαποκαλεῖται Μουσουλμάνος.

Οἱ μικροπωλητές ὑποστηρίζονται ἐπίσης ἀπό τόν Αἰδεσιμώτατο Al Sharpton, πού χρησιμοποιοῖ τόν ἰδιαίτερο προσανατολισμό του πρὸς τόν Χριστιανισμό γιὰ νά ἐκφράσει τήν ἀλληλεγγύη του πρὸς τόν σκληρά ἐργαζόμενο Ἀφρικανικό καί Ἀφρικανο-Ἀμερικανικό λαό. Μετά τήν διάλυση τῆς ἀγορᾶς, ὁ Sharpton συνελήφθη γιατί πούλουσε ἀντίτυπα τῆς Βίβλου. Ἀσιάτες καί Ἀφρικανο-Ἀμερικανοί ἰδιοκτῆτες καταστημάτων στήν 125ῃ Ὁδῷ ὑποστηρίζουν, ἐπίσης, τούς μικροπωλητές, γιατί πιστεύουν ὅτι τά πλήθη πού συνέρρευαν ἐκεῖ λόγω τῆς Ἀφρικανικῆς ἀγορᾶς ὠφελοῦν τίς ἐπιχειρήσεις τους. Ὑπάρχουν, βέβαια, ἐξ ἴσου πολλοί Ἀσιάτες καί Ἀφρικανο-Ἀμερικανοί ἰδιοκτῆτες καταστημάτων, πού πιστεύουν ὅτι ἡ παρουσία τῶν μικροπωλητῶν κάνει κακό στίς ἐπιχειρήσεις τους. Ἰσχυρίζονται ὅτι οἱ μικροπωλητές εἶναι ἀναι-δεῖς, βρώμικοι καί ἐμπλέκονται σέ ἀθέμιτες ἐπιχειρηματικές πρακτικές.

Ὅπως καί τό Ἔθνος τοῦ Ἰσλάμ, ἡ Masjid Malcolm Shabazz (ἡ θρησκευτική ὀργάνωση πού ἰδρύθηκε ἀπό τόν Malcolm X) προάγει τήν Ἰσλαμική λιτότητα καί τήν Ἀφρικανο-Ἀμερικανική αὐτάρκεια. Ἀλλά ἡ Masjid προωθεῖ ἓνα ρυθμιστικό σχέδιο γιὰ τούς μικροπωλητές καί προτείνει ἡ ἀναρχή ἀγορά τῆς 125ῆς Ὁδοῦ νά μεταφερθεῖ ἐννεά τετράγωνα νοτίως τῆς ἐμπορικῆς περιοχῆς, στήν ὀργανωμένη καί ἐγκερμιμένη ἀπό τόν δῆμο θέση πού βρίσκεται στήν συμβολή τῆς 116ῆς Ὁδοῦ μέ τήν Λεωφόρο Lenox, ἓναν ἐμπορικά ὑποβαθμισμένο χώρο. Θέλει νά χρεώσει τούς μικροπωλητές μέ τό ποσό τῶν 100 δολλαρίων γιὰ ἔξοδα ἐγγραφῆς, προκειμένου νά γίνουν «νόμιμοι», καθῶς καί μέ ἡμερήσιο ἐνοίκιο 7 δολλαρίων. Σέ ἀντάλλαγμα, θά φροντίζει γιὰ τήν καθαριότητα καί τήν ἀσφάλεια τῆς ἀγορᾶς.

Αὕτῃ ἡ ἰδέα προσυπογράφηκε ἀπό τήν Ἐμπορική Συμμαχία τοῦ Χάρλεμ (Harlem Business Alliance) καί τό Συμβούλιο Ἀστικῆς Ἀνάπτυξης τοῦ Χάρλεμ (Harlem Urban Development Corporation). Καί οἱ δύο ὀργανώσεις προάγουν τούς οικονομικούς δεσμούς μέ τήν Δυτι-

κή Ἀφρική, ἀλλά δέν τούς ἀρέσει ἡ πολυπληθῆς, δίχως κανόνες, εἰκόνα τῆς ὑπαίθριας Ἀφρικανικῆς ἀγορᾶς, στήν κύρια ἐμπορική λεωφόρο τοῦ Χάρλεμ. Μιά τέτοια εἰκόνα εἶναι ἀνυπόφορη, γιατί ὑποδηλώνει χωρικά ὅτι ἡ οικονομική ἀναγέννηση τοῦ Χάρλεμ ἀποτελεῖ ψευδαἰσθήση. Οἱ αἰρετοί ἀξιωματοῦχοι τοῦ Χάρλεμ, πού ἔχουν ἴδια συμφέροντα ἀπό τήν οικονομική ἀνάπτυξη, ὑποστηρίζουν κι αὐτοί τήν διάλυση τῆς 125ῆς Ὁδοῦ καί τήν «εὐγενική προσφορά» τῆς Masjid. Ἡ διοίκηση Giuliani, ἐπίσης, ὑποστηρίζει θερμά τό σχέδιο τῆς Masjid Malcolm Shabazz. Καί γιατί ὄχι; Τό σχέδιο ταυτίζεται μέ τήν θέση ἑνός ἀξιοσέβαστου Ἀφρικανο-Ἀμερικανοῦ θρησκευτικοῦ θεσμοῦ καί προσφέρει μιὰ εἰρηνική ἐναλλακτική λύση στήν βίαιη φυλετική σύγκρουση πού κανένας δήμαρχος δέν ἐπιθυμεῖ. Ταυτόχρονα, ἡ δημοτική ἀρχή θά λαμβάνει τριάντα τοῖς ἑκατό τῶν ἐσόδων πού θά εἰσπράττει ἡ Masjid, δηλαδή θά εἰσπράττει φόρους ἀπό τούς μικροπωλητές πού μέχρι τότε δέν εἶχαν ἄδεια καί δέν φορολογοῦνταν. Σέ ἀντάλλαγμα, ἡ δημοτική ἀρχή θά ἀστυνομεύει καί θά καθαρίζει τούς δρόμους σέ τακτική βάση. Τό σχέδιο προσφέρει ἐπίσης θετικά πολιτικά ἀνταλλάγματα στήν διοίκηση Giuliani. Ὁ Giuliani θά μπορεῖ νά πει ὅτι τηρεῖ τίς πολιτικές ὑποσχέσεις του. Ὁ Διευθυντής τῆς Ἀστυνομίας Bratton θά μπορεῖ νά πει ὅτι τηρεῖ τήν ὑπόσχεσή του νά ἐπιβάλλει τούς κανονισμούς τῆς πόλης, οἱ ὅποιοι, ὅπως θά δοῦμε, δέν συμφωνοῦν μέ τίς πρακτικές τῆς ἀνεπίσημης οικονομίας.

Οἱ περισσότεροι Δυτικο-Ἀφρικανοί μικροπωλητές, πού ἰσχυρίζονται ὅτι ἡ ἀγορά τους ἀναζωογόνησε τήν οἰκονομία τῆς 125ῆς Ὁδοῦ, εἶναι φαινομενικά ἀνίσχυρα πιόνια στήν «σκακίερα» τοῦ πολιτικοῦ καί πολιτισμικοῦ λόγου τῆς Πόλης τῆς Νέας ὸρκης. Ὅμως κι αὐτοί, ὅπως καί ἡ ἐξαιρετικά διαφοροποιημένη Ἀφρικανο-Ἀμερικανική κοινότητα τοῦ Χάρλεμ, κατασκευάζουν τούς δικούς τους σύμπλοκους λόγους. Οἱ Σενεγαλέζοι, γιὰ παράδειγμα, βρίσκονται στήν Νέα ὸρκη ἀπό τό 1982 καί ἀποτελοῦν μεγάλο μέρος τῶν Δυτικο-Ἀφρικανῶν μικροπωλητῶν τοῦ Χάρλεμ. Κάποιοι Σενεγαλέζοι, κυρίως αὐτοί πού εἶναι τακτοποιημένοι σέ διάφορες ἐπιχειρήσεις, ὑποστηρίζουν τήν μεταφορά τῆς ἀγορᾶς στήν 116ῃ Ὁδῷ. Πολλοί μι-

κροπωλητές, όμως, αντιτίθενται στην διάλυση πού προτείνει ο δήμαρχος. Αυτές οι διαφορές μεγεθύνονται λόγω έθνοτικών, τοπικών και θρησκευτικών διαφορών. Οι Σενεγαλέζοι από τό Casamance, τόν Νότο, δέν εἶναι ένταγμένοι στά βόρεια οἰκονομικά καί θρησκευτικά δίκτυα πού ἐλέγχονται ἀπό λαούς τῆς πλειονότητας (Wolof, Serere). Ἐπί πλέον, οἱ περισσότεροι Σενεγαλέζοι τῆς Νέας Ἰόρκης εἶναι ὀπαδοί τῆς τάξης τῶν Mourid Soufi. Αὐτοί, σύμφωνα μέ τούς μικροπωλητές ἀπό τό Μαλί καί τόν Νίγηρα, εἶχαν ἐπενδύσει κεφάλαια στήν Masjid Malcolm Shabazz, δίνοντας παρασκηνιακά τήν ὑποτιθέμενη συγκατάθεση τῶν Σενεγαλέζων στό σχέδιο τῆς Masjid. Οἱ μικροπωλητές ἀπό τό Μαλί ἀντέδρασαν στήν διάλυση τῆς ἀγορᾶς μέ πρακτική παραίτηση. Ἄν καί ὅλοι ἤθελαν νά παραμείνουν στήν Ἀφρικανική ἀγορά, ἀρνήθηκαν νά συμμετάσχουν στήν πορεία τοῦ Συλλόγου Πλανόδιων Μικροπωλητῶν τῆς 125ης Ὀδοῦ, στίς 17 Ὀκτωβρίου. Μερικοί ἀπό αὐτούς ἀποφάσισαν νά πληρώσουν τά 100 δολλάρια γιά νά ἐγγραφοῦν στήν ἀγορά τῆς 116ης Ὀδοῦ. Ἄλλοι, πού κατηγοροῦσαν τούς Σενεγαλέζους γιά τόν θάνατο τῆς Ἀφρικανικῆς ἀγορᾶς, ἀρνήθηκαν νά πληρώσουν χρήματα σέ ἀνθρώπους πού ἤθελαν νά καταστρέψουν τίς ἐπιχειρήσεις τους. Ἄρκετοί ἀπό αὐτούς πού εἶχαν ἔρθει πρόσφατα ἀπό τόν Νίγηρα, πάντως, συμμετεῖχαν στήν πορεία διαμαρτυρίας τῶν μικροπωλητῶν στίς 17 Ὀκτωβρίου. Οἱ περισσότεροι μόνιμα ἐγκατεστημένοι μικροπωλητές ἀπό τόν Νίγηρα δέν συμμετεῖχαν, ἄν καί ἤθελαν νά παραμείνουν στήν 125η Ὀδό. Σκεπτόμενοι ὅτι οἱ τιμές πώλησης στήν Ὀδό Canal –δηλαδή 2.500 δολλάρια τόν μῆνα γιά ἐνοικίαση χώρου σέ ράφια στήν βιτρίνα καταστήματος– θά ἦταν ὑπερβολικά ὑψηλές, κάποιοι συμφώνησαν νά μεταφέρουν τίς ἐπιχειρήσεις τους στήν 116η Ὀδό ἐνῶ ἄλλοι διαφώνησαν. Γιά τόν θάνατο τῆς ἀγορᾶς, οἱ Νιγηριανοί κατηγοροῦσαν τήν ἀπληστία τῆς Ἀφρικανο-Ἀμερικανικῆς κοινότητας, τήν ὁποία δέν ἐκτιμοῦν καί κυρίως δέν ἐμπιστεύονται.

### Χῶρος ἀγορᾶς στό Χάρλεμ.

Νέα Ἰόρκη, 15 Ὀκτωβρίου, 1994. Δύο ἄνδρες μέ μαῦρα κοστούμια καί παπιγιόν μοιρά-

ζουν φυλλάδια τοῦ Ἔθνους τοῦ Ἰσλάμ καί πούλοῦν φασολόπιπτες στήν βορειοανατολική γωνία τῆς 125ης Ὀδοῦ μέ τήν Λεωφόρο Lenox, τό ἐμπορικό σταυροδρόμι τοῦ Χάρλεμ. Ἄνθρωποι κατακλύζουν τά πεζοδρόμια. Ἡ διασταύρωση πῆζει ἀπό τήν κίνηση: λεωφορεῖα μεταφέρουν κόσμο ἀπό καί πρός τό κέντρο τῆς πόλης, στόλοι φορτηγῶν γυρίζουν γύρω-γύρω γιά διανομές, ὑπερσύγχρονα I.X. αὐτοκίνητα ἀφήνουν στό πέρασμά τους ἐκκωφαντική ράπ μουσική, ἐνῶ ἀνάμεσά τους γλυστροῦν ἀθόρυβα παλιές σακαράκες μέ χειρόγραφες ταμπέλες, «μεταφοραί» ἢ «ταξί». Τά τελευταῖα αὐτά ἀποτελοῦν τό κύριο ὑποκατάστατο τῶν ταξί στίς φτωχότερες γειτονίες τῆς Νέας Ἰόρκης – οἱ ὁδηγοί τους ἀφήνουν καί παίρνουν κούρσες στήν γωνία 125ης Ὀδοῦ καί Lenox.

Τό πλήθος, ὅμως, μεγαλώνει σημαντικά στήν δυτική πλευρά τῆς Λεωφόρου Lenox, στήν 125η Ὀδό, ἐκεῖ ὅπου βρίσκεται ἡ Ἀφρικανική ἀγορά. Κοιτώντας ἀπό μακριά, ἡ ἀγορά μοιάζει μ' ἓνα κολλάζ ἀπό παρκαρισμένα βάν, ἀλουμινένια τραπέζια, καπνοῦς ἀπό λιβάνια καί ὑφάσματα μέ ἔξοχα χρώματα καί σχέδια. Ἄνθρωποι σουλατσάρουν, κάνουν μιά στάση ἐδῶ γιά νά πιάσουν ψιλοκουβέντα, μιά στάση ἐκεῖ γιά νά κάνουν παζάρι ἢ γιά νά ἀγοράσουν κορδέλες ἀπό χειροποίητο ὕφασμα *kenti* σέ ἔντονα χρώματα, καλάθια ἀπό τήν Κένυα, δερμάτινες τσάντες ἀπό τόν Νίγηρα, λιβάνι ἀπό τήν Μέκκα, χάντρες ἀπό τήν Δυτική Ἀφρική ἢ ἀσημένια κοσμήματα τῶν Tuareg. Μπορεῖ, ἀκόμη, νά διαλέξουν μπλουζάκια, γυαλιά ἡλίου, τσάντες καί καπέλα τοῦ μπέιζμπωλ μέ ἀμερικάνικες «φίρμες», τά περισσότερα ἀπό τά ὁποῖα φτιάχνονται σέ κατασκευαστικές ζῶνες ἐκτός Ἡνωμένων Πολιτειῶν γιά ἐξαγωγή.

Μέ τήν πρώτη ματιά, ἡ Ἀφρικανική ἀγορά φαίνεται νά εἶναι ἓνα πλήθος σέ ἀποδιοργάνωση. Τά πεζοδρόμια μοιάζουν φορτωμένα μέ πάγκους μικροπωλητῶν. Σ' ἓναν ξένο φαίνεται ὅτι αὐτό πού κυβερνᾷ τόν χῶρο καί τό ἐμπόρευμα ἑνός μικροπωλητῆ εἶναι τό χάος. Ἄλλά οἱ πρῶτες ἐντυπώσεις εἶναι παραπλανητικές, καθῶς ὁ χῶρος τῆς Ἀφρικανικῆς ἀγορᾶς εἶναι πράγματι ὁργανωμένος, ἄν καί ἀνεπίσημα.

Αὐτή ἡ ἀνεπίσημη ὁργάνωση εἶναι χαρακτηριστική τῶν ἀγορῶν σέ ὅλη τήν Δυτική

Άφρική. Όπως και στην αγορά του Χάρλεμ, η κίνηση των αγαθών και των ανθρώπων στον χώρο των υπαίθριων αγορών της Δυτικής Άφρικής μοιάζει χαοτική στους ξένους – τουλάχιστον στην αρχή. Είναι ευρέως γνωστό, όμως, ότι ο χώρος των περισσότερων Δυτικο-Άφρικανικών αγορών είναι συγνά, αν όχι πάντα, κατανεμημένος και οργανωμένος μέσω ανεπίσημων μηχανισμών (Bohannan 1962, Clark 1994: 186-188). Σ' αυτές τις αγορές, όσοι ανήκουν στις ίδιες εθνοτικές ομάδες ή κατάγονται από τα ίδια χωριά, μαζεύονται στο ίδιο σημείο και εμπορεύονται το ίδιο είδος. Στις μεγαλύτερες αγορές, Songhay/Zarma στην Δημοκρατία του Νίγηρα, για παράδειγμα, οι Fulani κτηνοτρόφοι πωλούν βοοειδή, γάλα και βούτυρο· οι Hausa σφάζουν ζώα και πωλούν κρέας· οι Yoruba από την Νιγηρία πωλούν δοχεῖα, τηγάνια και κατσαρολικά· και οι Songhay/Zarma πωλούν σπόρους και μπαχαρικά – όλοι σέ ανεπίσημα καθορισμένους χώρους.

Ένα πλέγμα κοινωνιολογικών και θρησκευτικών παραγόντων φαίνεται να επηρέασε σημαντικά την ιστορία των αγορών στην Δυτική Άφρική. Το εμπόριο και η αγορά αποτέλεσαν το δέλεαρ για την μεσαιωνική εξάπλωση του Ισλάμ από την Βόρεια προς την Δυτική Άφρική (Gregoire 1993: 107, Lewis 1980: 15-19). Η ἔλξη πού άσκησαν οι συγκεντρωτικές αστικές αγορές αποτέλεσε επίσης την σπίθα για μεγάλο μέρος της αστικής μετανάστευσης σ' όλη την διάρκεια της ιστορίας της Δυτικής Άφρικής (Amin 1971, Gugler και Flanagan 1978). Σχετικό παράδειγμα αποτελεί η πάνω από 100 χρόνια ιστορία της μετανάστευσης – μακροχρόνια και βραχυχρόνια – των Songhay και των Hausa από τον Νίγηρα προς την Άκτι της Γουινέας<sup>1</sup>. Στο πολιτικό πεδίο, το Ισλάμ αποτέλεσε το πλαίσιο κατασκευής συγκεκριμένων θρησκευτικών ταυτοτήτων (Quadiriyya, Tijaniyya, Muridiyya, Hammalliyya, Wahabiyya), πού συνεχώς διαρρηγνύουν τις τοπικές, περιφερειακές και κρατικές κοινωνικές σχέσεις στην Δυτική Άφρική (βλ. Brenner 1993)<sup>2</sup>. Ανεξάρτητα από την έκταση των προστριβών πού δημιουργεί, αυτός ο θρησκευτικός κατακερματισμός συνήθως δεν άγγίζει το εμπόριο. Όπως έγραψε ο Emmanuel Gregoire στην

μελέτη του για τό Ισλάμ και την ταυτότητα στους Hauser του Νίγηρα: «Ένας Μουσουλμάνος άσκητής εξήγησε: “Μπορείς νά κάνεις δουλειές μέ όποιονδήποτε. Αυτό πού έχει σημασία είναι νά βγάλεις κέρδος”. Ένας άλλος προχώρησε ακόμη περισσότερο: “Τά χρήματα δέν έχουν μυρωδιά, και μπορείς πραγματικά νά κάνεις δουλειές μέ μή Μουσουλμάνους, όπως, για παράδειγμα, μέ Χριστιανούς”» (1993: 113).

Αυτό τό πλούσιο και σύνθετο σύνολο παραδόσεων και πρακτικών επηρεάζει τις στάσεις και τις συμπεριφορές των Δυτικο-Άφρικανών μικροπωλητών στην αγορά του Χάρλεμ. Μέ όρους χωρικού καταμερισμού των πάγκων, ο χώρος της 125ης Όδοῦ οργανώνεται όπως σέ πολλές Δυτικο-Άφρικανικές αγορές, αν και κυρίως μέ κριτήριο την χώρα προέλευσης και όχι την εθνοτική ταυτότητα. Αυτοί πού κατάγονται από τό Μαλί, για παράδειγμα, πωλούν κυρίως υφάσματα. Έχουν τά τραπέζια και τους πάγκους τους κατά μήκος και των δύο πεζοδρομίων της Λεωφόρου Lenox. Θύλακες μικροπωλητών από τό Μαλί μπορεί νά έντοπιστούν, επίσης, στο βόρειο πεζοδρόμιο της 125ης Όδοῦ. Αυτοί πού κατάγονται από την Σενεγάλη και την Γκάμπια καταλαμβάνουν την βορειοδυτική γωνία της 125ης Όδοῦ μέ Lenox, όπου πωλούν χάντρες, λιβάνι, αλλά και δερμάτινα βραχιόλια, σκουλαρίκια και δαχτυλίδια διακοσμημένα μέ κοχύλια. Περιπατώντας δυτικώτερα στην 125η Όδό, περνάει κανείς μπροστά από Άφρικανο-Άμερικανούς πού πωλούν θρησκευτικά βιβλία, όπως τό Κοράνι. Ένας άλλος γυρίζει και πουλάει τίτλους βιβλίων και κασέτες γύρω από την άφρικανική κουλτούρα και ταυτότητα. Τά βιβλία του εκτίθενται πάνω σέ δύο τραπέζια. Σέ μία τηλεόραση, πού είναι τοποθετημένη στην όροφή του παρκαρισμένου αυτοκινήτου του μικροπωλητή, προβάλλονται βίντεο μέ διαλέξεις του Ivan Van Sertima, για παράδειγμα, ενός ιστορικού της άφρικανικής κουλτούρας και ταυτότητας – μία σύνθετη διατύπωση πολλαπλών ιδεολογιών μέσα σ' έναν χώρο 50 ποδιών.

Προχωρώντας ακόμη πιο δυτικά, προς την βόρεια πλευρά της 125ης Όδοῦ, φθάνει κανείς στην Carver State Bank και στον χώρο πού καταλαμβάνουν οι μικροπωλητές από τον Νίγηρα.

Ἄλλοι πωλοῦν τσάντες ἀπὸ τὴν Κορέα κι ἄλλοι γυρίζουν μὲ καρότσια καὶ πωλοῦν ψάθινα καπέλα ἀπὸ τὴν Κίνα ἢ ψάθινες τσάντες ἀπὸ τὴν Κένυα. Ἐνας ἄντρας πουλάει πλεκτές τσάντες ἀπὸ τὴν Τουρκία καὶ δερμάτινες ἀπὸ τὸν Νίγηρα. Ἐνας ἄλλος Νιγηριανὸς πουλάει τὸ καλοκαίρι γυαλιὰ ἡλίου ἀπὸ τὴν Chinatown καὶ τὸν χειμῶνα πειρατικά βίντεο. Προκειμένου νὰ ἐλέγξει τὴν ποιότητα τῶν βίντεο, ἔχει μιὰ τηλεόραση κι ἓνα βίντεο συνδεδεμένα μὲ μιὰ μπαταρία αὐτοκινήτου κάτω ἀπὸ τὸν πάγκο του<sup>3</sup>. Ἄλλοι Νιγηριανοὶ πωλοῦν καπέλα τοῦ μπείζμπωλ μὲ τὰ διακριτικὰ ἐπαγγελματικῶν καὶ κολλεγιακῶν ομάδων. Ἄλλοι πωλοῦν καπέλα, μπλουζάκια καὶ πουλόβερ μὲ τυπωμένα κοινωνικά μηνύματα τοῦ Spike Lee, ἢ φίρμες ὅπως Hugo Boss, Karl Kani καὶ Timberland. Μέσα σ' αὐτὸ τὸ πολιτισμικὸ καλειδοσκόπιο, οἱ Δυτικο-Ἀφρικανοὶ ἔμποροι τῆς ὑπαίθριας ἀγορᾶς φέρνουν ἐμπορικὲς παραδόσεις πού ἔχουν ἐπηρεαστεῖ βαθειὰ ἀπὸ τὸ Ἰσλάμ. Πράγματι, γιὰ τοὺς Δυτικο-Ἀφρικανούς ἐμπόρους, «τά λεφτά δὲν ἔχουν μυρωδιά» στὰ πεζοδρόμια τοῦ Χάρλεμ, κι οἱ ἴδιοι δὲν ἔχουν ἀναστολές ἐπειδὴ πωλοῦν ἀντίγραφα τῆς τελευταίας λέξης τῆς «ἔθνικ» μόδας. Ὅπως παραδέχεται κάποιος ἔμπορος, «θὰ πουλήσουμε ὅτιδήποτε σὲ ὅποιοιδήποτε, ἀκόμη καὶ σὲ ἐμπόρους ναρκωτικῶν πού ἔχουν πολὺ χρῆμα. Δὲν πιστεύουμε στὰ ναρκωτικά οὔτε στὸ ἐμπόριο ναρκωτικῶν, ἀλλὰ εἴμαστε ἐπιχειρηματίες, ἔτσι δὲν εἶναι;» (Sido 1994) (!).

Κινούμενος πρὸς τὰ δυτικά, φτάνει κανεὶς στὸ Adam Clayton Powell State Office Building\*. Ἐδῶ βρίσκονται μαζεμένοι οἱ Σενεγαλέζοι πού πωλοῦν γυαλιὰ ἡλίου – ὅπως Ray Bans – κοῦκλες καὶ κοσμήματα. Ἐνας μικροπωλητὴς ἀπὸ τὴν Οὐγκάντα πουλάει τυπωμένα ἀντίγραφα μπατίκι. Πρὸς τὴν γωνία 125ης Ὀδοῦ μὲ 7η Λεωφόρο, Τζαμαϊκανοὶ πωλοῦν αὐτὰ πού οἱ Δυτικο-Ἀφρικανοὶ μικροπωλητὲς ἀποκαλοῦν «ξύλο» – ἀγάλματα σκαλισμένα στὴν Ἀφρική (βλ. Steiner 1993, Taylor κ.ἄ. 1992). Πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ τὰ «ξύλα» παρωδοῦν μορφές Δυτικο-Ἀφρικανῶν ὑπαλλήλων τῆς ἀποικιοκρατίας. Αὐτὸ τὸ πανταχοῦ παρόν εἶδος ἀφρικανικῆς τέχνης (γνωστὸ ὡς «colon») ἔχει γίνῃ οἰκονομικὰ βιώσιμο, ἴσως ἐπειδὴ ταιριάζει

στὶς σύγχρονες κυρίαρχες τάσεις νοσταλγίας τῆς ἀποικιοκρατίας. Στὸ Χάρλεμ, οἱ ἄνδρες μὲ τὰ ράστα μαλλιά ἀπὸ τὴν Καραϊβική, εἶναι τοποθετημένοι ἀνάμεσα στοὺς προσεκτικὰ κοντοκουρευμένους Δυτικο-Ἀφρικανούς καὶ πωλοῦν «αὐθεντικὲς» εἰκόνες τῆς Ἀφρικῆς σὲ Ἀφρικανο-Ἀμερικανούς πελάτες. Ἡ ἔντονη διάθεση τῶν Ἀφρικανο-Ἀμερικανῶν νὰ ἀγοράζουσαν «ξύλο» ἐπιβάλλεται ἀπὸ παλαιές ἀντιλήψεις περὶ Ἀφρικανικῆς ὑπερηφάνειας, οἱ περισσότερες ἀπὸ τίς ὁποῖες εἶναι ἀκατανόητες στοὺς Ἀφρικανούς πού «ἀναπαριστῶνται» σ' αὐτὰ τὰ ἀγαλματίδια. Ἡ εἰρωνεία εἶναι ὅτι αὐτὴ ἢ ἔλλειψη κατανόησης εἶναι πού φορτίζει μὲ ἐνέργεια τὴν ἀγορά.

Ἀντίθετα μὲ ὅ,τι συμβαίνει στὶς Δυτικο-ἀφρικανικὲς ἀγορές, κανένας ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς «ἔθνικούς» χώρους τοῦ Χάρλεμ δὲν εἶναι καθαρὰ ἔθνικός (βλ. Rouch 1956). Μερικοὶ Ἀφρικανο-Ἀμερικανοὶ μικροπωλητὲς μπορεῖ νὰ βρεθοῦν ἀνάμεσα σὲ μικροπωλητὲς ἀπὸ τὸ Μαλί, τὴν Σενεγάλη καὶ τὸν Νίγηρα. Ἀρκετοὶ ἀπὸ τὸ Μαλί ἔχουν τοὺς πάγκους τοὺς ἀνάμεσα στοὺς Νιγηριανούς. Μικρὲς ομάδες Σενεγαλέζων βρίσκονται δίπλα σὲ Τζαμαϊκανούς. Κανένας «ἔθνικός χώρος» δὲν εἶναι ἀπροσπέλαστος στὴν Ἀφρικανικὴ ἀγορά.

Αὐτὴ ἡ ἀνεπισημότητα δημιουργεῖ στὴν ὑπαίθρια ἀγορά μιὰ χαλαρὴ, γιορταστικὴ ἀτμόσφαιρα. Διώροφα λεωφορεῖα τῆς Apple Tours φέρνουν Εὐρωπαίους, φορτωμένους μὲ φωτογραφικὲς μηχανές, γιὰ νὰ «σημαδέψουν» τὴν Ἀφρικανικὴ ἀγορά – ἀπὸ ἀπόσταση ἀσφαλείας. Πλήθη ἀγοραστῶν κινοῦνται ἐλεύθερα πάνω κάτω στὰ πεζοδρόμια, κοιτάζοντας τσάντες, ἀγγίζοντας τυπωμένα ὑφάσματα, δοκιμάζοντας ψάθινα καπέλα ἢ κοσμήματα. Ἡ κίνησή τους στὸν χῶρο περιορίζεται μόνον ἀπὸ τὴν παρουσία ἄλλων ἀγοραστῶν, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ Σενεγαλέζες πού πωλοῦν ἀφρικανικὸ φαγητὸ σὲ καροτσάκια.

Οἱ μικροπωλητὲς μιλοῦν ἐλεύθερα στοὺς πελάτες σὲ ἀμερικανικά Ἀγγλικά ποικίλων βαθμῶν ἐπιτήδευσης, μὲ ἐπιρροές ἀπὸ τὰ τοπικά Ἀφρικανο-Ἀμερικανικά ἰδιώματα. Οἱ τιμὲς εἶναι ὑψηλές γιὰ τὰ καπέλα τοῦ μπείζμπωλ, τὰ κασκὸλ καὶ τὰ γάντια, καὶ χαμηλότερες γιὰ τὰ ἀφρικανικά εἶδη, γιὰ τὰ ὁποῖα οἱ πελάτες κάνουν παζάρια. Ὅρισμένοι ἀπὸ αὐτοὺς ἀρνοῦνται

νά κάνουν παζάρια ή νά ψωνίσουν και παραπονοῦνται γιά τίς ὑψηλές τιμές.

Οἱ ἔμποροι συζητοῦν μεταξύ τους στά Ἀγγλικά, στά Γαλλικά καί σέ ποικίλες Δυτικο-Ἀφρικανικές γλῶσσες, ἀπολαμβάνοντας τ' ἀστεῖα καί τά πειράγματα πού γίνονται ὅταν ἡ κίνηση τῆς ἀγορᾶς εἶναι πεσμένη. Στήν διάρκεια τῶν ἀπογευματινῶν προσευχῶν, οἱ μικροπωλητές προσέχουν ὁ ἕνας τά ἐμπορεύματα τοῦ ἄλλου – ἀνεπίσημη προστασία ἀπέναντι στήν πάντα παρούσα ἀπειλή κλοπῆς.

Ἄν καί οἱ μικροπωλητές στήν Ἀφρικανική ἀγορά παραβιάζουν κατά καιρούς πολλούς ἐπουσιώδεις κανονισμούς τῆς πόλης καί νόμους περί ἐμπορικῆς ἐπωνυμίας καί πνευματικῆς ιδιοκτησίας, ἡ ἀστυνομία εἶναι χαλαρή. Φαίνεται ὅτι εἶναι κυρίως ἀπασχολημένη μέ τήν ἐπιβολή τῶν κανόνων στάθμευσης, ἰδιαίτερα στήν 125ῃ Ὀδό. Κατά τά ἄλλα, ἀφήνει ἡσυχους τοὺς μικροπωλητές. Ἡ χαλαρή, γιορταστική ἀτμόσφαιρα τῆς ἀγορᾶς, ὅμως, διαλύθηκε ξαφνικά στίς 17 Ὀκτωβρίου 1994, ὅταν ὁ Δήμαρχος Giuliani διέταξε τό κλείσιμό της.

### Μία σύντομη ἱστορία τῆς Ἀφρικανικῆς ἀγορᾶς

Ἄν καί οἱ Ἀφρικανο-Ἀμερικανοί ἔχουν μακρά ἱστορία ὡς πλανόδιοι μικροπωλητές στοὺς δρόμους τοῦ Χάρλεμ, οἱ πρῶτοι Δυτικο-Ἀφρικανοί μικροπωλητές μετακινήθηκαν μακριά ἀπό τό κέντρο τῆς πόλης μετά τό 1990<sup>5</sup>. Ἕνας Σενεγαλέζος ἔμπορος τέχνης ἰσχυρίζεται ὅτι ἦταν ὁ πρῶτος Ἀφρικανός πλανόδιος μικροπωλητής στήν 125ῃ Ὀδό (Seyni 1993). Σύντομα τόν ἀκολούθησαν κι ἄλλοι ἀπό τήν Σενεγάλη, τό Μαλί καί τόν Νίγηρα. Σταδιακά, ὁ ἀφρικανικός χαρακτήρας τῆς ἀγορᾶς τῆς 125ῆς Ὀδοῦ ἐγίνε κυρίαρχος.

Πρὶν ἀπό τό 1990, αὐτοί πού κυρίως ἀσχολοῦντο μέ τό ἀνεπίσημο ἐμπόριο στοὺς δρόμους τῆς Νέας Ὑόρκης ἦταν οἱ Σενεγαλέζοι, πού ἔστηναν τοὺς πάγκους τους στά πεζοδρόμια τοῦ Μανχάταν. Δεδομένων τῶν νομικῶν δυσκολιῶν ἐκδόσης ἄδειας μικροπωλητοῦ στήν Νέα Ὑόρκη, ἡ πλειονότητα τῶν Σενεγαλέζων δούλευε χωρίς ἄδεια (Coombe καί Stoller 1994, Ebin καί Lake 1992). Μέχρι τό 1985, πολλοί Σενε-

γαλέζοι εἶχαν στήσει τοὺς πάγκους τους μπροστά ἀπό μερικά ἀπό τά πιό ἀκριβά ἐμπορικά σημεῖα τοῦ Μανχάταν στήν 125ῃ Λεωφόρο. Ἕνας τέτοιος ἄτακτος, ἀνεπίσημος τριτο-κοσμικός χώρος σ' ἓνα πρωτο-κοσμικό περιβάλλον, σύντομα ἐγίνε ἀνυπόφορος γιά τόν Ἐμπορικό Σύλλογο τῆς Πέμπτης Λεωφόρου (Fifth Avenue Merchants Association). Μέ ἐπικεφαλῆς τόν Donald Trump, ὁ σύλλογος ἀνάγκασε τόν δῆμο νά λάβει μέτρα ἐναντίον τῶν παράνομων μικροπωλητῶν.

Μετά τήν «ἐκκαθάριση», οἱ Σενεγαλέζοι μικροπωλητές ἐπανεγκαταστάθηκαν σέ λιγώτερο ἀκριβούς χώρους στό κέντρο τῆς πόλης, ὅπως ἡ Λεωφόρος Lexington, ἡ 42ῃ Ὀδός κοντά στό Grand Central Station καί ἡ 34ῃ Ὀδός κοντά στήν Times Square. Δούλευαν ἐπίσης σέ ὁμάδες γιά νά προστατεύονται ἀπό τίς ἀρχές καί τοὺς μικροαπατεῶνες. Ἕνας πουλοῦσε στόν πάγκο καί οἱ συμπατριῶτες συνέταιροί του φύλαγαν τσίλιες στίς γωνίες. Ἕνας ἄλλος συμπατριώτης τους ἐκτελοῦσε χρέη τράπεζας, καθῶς κρατοῦσε τά χρήματα μακριά ἀπό τό σημεῖο τῆς ἐμπορικῆς συναλλαγῆς γιά νά εἶναι ἀσφαλῆ. Ἔτσι, οἱ πλαιῖνοι δρόμοι τοῦ κέντρου τῆς πόλης ἐγίναν χωράφι τῶν Σενεγαλέζων.

Καθῶς ὅλο καί περισσότεροι Σενεγαλέζοι ἔφταναν στήν Νέα Ὑόρκη, ἡ ἐμπορική περιοχή ἐπεκτάθηκε βόρεια πρὸς τήν 86ῃ Ὀδό στό East Side καί νότια πρὸς τήν 14ῃ Ὀδό στό Greenwich Village καί στήν Canal Street στό Lower Μανχάταν. Σέ μερικές περιοχές, οἱ Σενεγαλέζοι ἀντικατέστησαν τοὺς πάγκους μέ χαρτοφύλακες γεμάτους Rolex καί ἄλλα «ἀκριβά» ρολόγια. Ὁ μικροπωλητής στεκόταν σέ μία γωνία τοῦ Midtown μέ τόν χαρτοφύλακα ἀνοιχτό, ὥστε νά μπορεῖ κάποιος νά ρίξει μιά τυχαία ματιά μέσα. Ἕνας ἄνδρας μέ χαρτοφύλακα – ἀκόμη κι ἀνοιχτό – ἀφομοιώνεται στό πρωτοκοσμικό χωρικό περιβάλλον τοῦ Midtown. Ἐκτός αὐτοῦ, εἶχε τσιλιαδόρους σέ διάφορα σημεῖα τοῦ δρόμου κι αὐτόν πού φύλαγε τά χρήματα στήν μέση τοῦ τετραγώνου. Αὐτή ἡ στρατηγική ἔκανε τοὺς μικροπωλητές πιό σβέλτους καί λιγώτερο ὁρατοὺς. Δείχνει, ἐπίσης, πῶς οἱ Σενεγαλέζοι ἀνέτρεψαν τίς κυρίαρχες ἀμερικανικές χωροταξικές ἀντιλήψεις – πρὸς ἴδιον οἰκονομικό ὄφελος.



Μέχρι τό 1990, οί Σενεγαλέζοι εἶχαν διασφαλίσει χῶρο γιά τό ἀνεπίσημο ὑπαίθριο ἐμπόριο στό μεγαλύτερο μέρος τοῦ Μανχάταν. Ὑποστηριζόμενοι ἀπό τήν σημαντική οικονομική δύναμη τῶν Mourids, μιᾶς μουσουλμανικῆς Sufi ἀδελφότητας στήν Σενεγάλη, στήν ὁποία ἀνήκε ἡ πλειονότητα τῶν Σενεγαλέζων μικροπωλητῶν, ἔγιναν σύντομα ἡ ἀριστοκρατία τῶν Ἀφρικανῶν ἐμπόρων τῆς Νέας Ὑόρκης (Coombe καί Stoller 1994, Ebin καί Lake 1992)<sup>6</sup>. Τό 1990, ὅταν οἱ ἔμποροι ἀπό τό Μαλί καί τόν Νίγηρα μετανάστευσαν στήν Νέα Ὑόρκη, οἱ Σενεγαλέζοι εἶχαν ἤδη καταλάβει τίς ἐπικερθεῖς ἀγορές, ὑποχρεώνοντάς τους νά στήσουν τοὺς πάγκους τους στήν 125ῆ Ὀδό τοῦ Χάρλεμ.

Τήν περίοδο 1990-92, πού οἱ Δυτικο-Ἀφρικανοί μικροπωλητές γέμιζαν σιγά σιγά τό Χάρλεμ, ἡ Ἀφρικανική ἀγορά μεγάλωσε, ἐκτεινόμενη δυτικά ἀπό τήν γωνία τῆς 125ῆς Ὀδοῦ μέ Lenox μέχρι τήν γωνία τῆς 125ῆς Ὀδοῦ μέ Adam Clayton Powell Boulevard. Ἐάν καί οἱ μικροπωλητές δήλωναν ὅτι οἱ δουλειές πήγαιναν καλά μόνο τίς καθημερινές, τά Σάββατοκύριακα ἡ ἀγορά ξεχειλίξε ἀπό ἀγοραστές. Μέχρι τό 1992, ἡ Ἀφρικανική ἀγορά εἶχε γίνει ἕνα ἀπό τά πλέον τουριστικά μέρη τῆς Νέας Ὑόρκης. «Πρὶν φέρουμε τ' ἀφρικάνικα πράγματα ἐδῶ», εἶπε ἕνας μικροπωλητής ἀπό τόν Νίγηρα, «ἡ 125ῆ ἦταν ἔρημη. Κανείς δέν ἐρχόταν. Οἱ ἄνθρωποι φοβοῦνταν τοὺς μικροαπατεῶνες καί τά ναρκωτικά. Ὅταν ἤρθαμε ἐδῶ φέραμε πολύ κόσμος καί τουρίστες. Ἀναζωογονήσαμε τήν 125ῆ Ὀδό» (Adamou 19946).

Ἡ ἀνάπτυξη καί ἡ ἐπιτυχία τῆς ἀγορᾶς ἔφεραν πολλά πολιτικά προβλήματα στήν Νέα Ὑόρκη. Ὅπως καί ὁ Ἐμπορικός Σύλλογος τῆς Πέμπτης Λεωφόρου, ἡ Ἐμπορική Συμμαχία τοῦ Χάρλεμ πίεσε παρασκηνακά τήν διοίκηση Dinkins νά διαλύσει τοὺς «παράνομους» μικροπωλητές. Μέ τήν ὑποστήριξη τῶν αἰρετῶν ἀξιωματούχων (ὁμοσπονδιακῶν, κρατικῶν καί δημοτικῶν) τοῦ Χάρλεμ, ἡ διοίκηση ἀποφάσισε, ἂν καί ἀπρόθυμα, νά ἐπιβάλλει τίς δημοτικές διατάξεις πού ἀφοροῦσαν τό ἐμπόριο. Τό σχέδιο ἐπιβολῆς ἀποδείχθηκε θλιβερή ἀποτυχία. Σέ διαδήλωση διαμαρτυρίας ἐναντίον τῆς ἀπόφασης τοῦ Dinkins, ὁ Σύλλογος Πλανόδιων Μικροπωλητῶν τῆς 125ῆς Ὀδοῦ, τόν ὁποῖο συ-

γκροτοῦσαν Ἀφρικανο-Ἀμερικανοί καί Δυτικο-Ἀφρικανοί πλανόδιοι μικροπωλητές, ἔκλεισε τήν 125ῆ Ὀδό γιά μία μέρα. Ἐάν καί ἡ ἀστυνομία δήλωσε τήν διάθεσή της νά διαλύσει τοὺς διαδηλωτές, ὁ Dinkins, φοβούμενος πῶς μία ἀντιπαράθεση ἀνάμεσα σέ ἀστυνομικούς καί μικροπωλητές θά εἶχε βίαιες συνέπειες, ὑποχώρησε.

Μετά τήν συνθηκολόγηση τοῦ Dinkins, ἡ ἀγορά συνέχισε νά ἀναπτύσσεται. Τόν Μάρτιο τοῦ 1993 οἱ μικροπωλητές ἀνέφεραν ὅτι ἄκουσαν φήμες γιά ἐπικείμενη διάλυσή της. «Ἀκούμε τέτοια πράγματα ὅλην τήν ὥρα», εἶπε ἕνας ἔμπορος. «Ἀλλά δέν ἀνησυχοῦμε. Τήν τελευταία φορά πού προσπάθησαν νά μᾶς κλείσουν, κλείσαμε τήν 125ῆ Ὀδό. Θά μᾶς ἀφήσουν ἡσυχοὺς» (Maiga 1993). Οἱ περισσότεροι ἀπό τοὺς μικροπωλητές, μέ τοὺς ὁποίους μίλησα, φαίνονταν νά ἀνησυχοῦν περισσότερο γιά τίς ἐπιπτώσεις πού θά εἶχαν οἱ χαμηλές θερμοκρασίες στήν κίνηση τῆς ἀγορᾶς, παρά ἡ ἐπιβολή τῶν δημοτικῶν κανονισμῶν. Οἱ φήμες, παρ' ὅλ' αὐτά, ἐπέμεναν ὅλη τήν ἀνοιξη καί τό καλοκαίρι τοῦ 1993.

Στίς 19 Αὐγούστου τοῦ 1993, γραφειοκράτες ἀπό τό Τμήμα Ἐμπορικῶν Ἐπιχειρήσεων τῆς Πόλης τῆς Νέας Ὑόρκης (New York City Department of Business Services) διένειμαν τήν ἀκόλουθη ἐπιστολή πρὸς τοὺς μικροπωλητές τῆς 125ῆς Ὀδοῦ:

Ἀγαπητέ Μικροπωλητή,

Τό Τμήμα Ἐμπορικῶν Ἐπιχειρήσεων τῆς Πόλης τῆς Νέας Ὑόρκης, μέ τήν συνδρομή τῆς Ἐνωσης Τοπικῆς Ἀνάπτυξης 125ῆς Ὀδοῦ, τῆς Ἐμπορικῆς Συμμαχίας τοῦ Χάρλεμ, τοῦ Κοινοτικῶν Συμβουλίου #10, τοῦ Συλλόγου Πλανόδιων Μικροπωλητῶν τῆς 125ῆς Ὀδοῦ καθώς καί ἐπιχειρηματιῶν καί πλανόδιων ἐμπόρων, ἐργάστηκε γιά τήν βελτίωση τῶν ἐμπορικῶν συνθηκῶν στήν 125ῆ Ὀδό.

Θά πρέπει νά γνωρίζεις ὅτι, σύμφωνα μέ τόν ἰσχύοντα νόμο, ἀπαγορεύεται σχεδόν κάθε εἶδος πλανόδιο ἐμπόριο πού λαμβάνει χώρα σήμερα στήν 125ῆ Ὀδό. Γι' αὐτό προτείνουμε τώρα τήν ἴδρυση μιᾶς ὑπαίθριας ἀγορᾶς γιά τοὺς πλανόδιους μικροπωλητές στήν 126ῆ Ὀδό, ἀνάμεσα στήν Adam Clayton Powell Blvd καί τήν St. Nicolas Avenue, προκειμένου ν' ἀπο-

κτήσουν έναν εναλλακτικό νόμιμο χώρο. 'Επίσης, θα επεξεργαστούμε μαζί με τους μικροπωλητές της Malcolm X Blvd, από την 125η ως την 126η 'Οδό, ένα σχέδιο για την νόμιμη παραμονή τους εκεί. Αυτή η λύση προτείνεται, προκειμένου να βρεθεί ένας τρόπος για να αποκτήσεις νόμιμο χώρο για την άσκηση των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων σου.

Για να συμμετέχεις σ' αυτό τό πρόγραμμα, θα πρέπει να συμπληρώσεις την αίτηση έγγραφης μικροπωλητού και να την στείλεις στην διεύθυνση: New York City Department of Business Services, 110 William Street, New York, NY 10038, υπ' όψιν Intragovernmental Business Affairs Division. Οι πληροφορίες αυτές θα χρησιμοποιηθούν στα δελτία ταυτότητας μικροπωλητού, στον προσδιορισμό της ακριβούς θέσης των πλανόδιων μικροπωλητών και σε άλλες ανάγκες της υπαίθριας αγοράς.

Έχουμε ανάγκη την συνεργασία και την συνδρομή σου, ώστε η εναλλακτική θέση της 126ης 'Οδού να πετύχει. Ευχαριστούμε για τον χρόνο και την προσοχή σου<sup>7</sup>.

Στην αίτηση έπρεπε να συμπληρωθούν οι ακόλουθες πληροφορίες: όνομα, διεύθυνση, τηλέφωνο, τό είδος των αγαθών προς πώληση και ο αριθμός των πάγκων που θα χρησιμοποιούνταν. Πολλοί μικροπωλητές παρείχαν τις πληροφορίες. Κάποιοι έδωσαν λάθος ονόματα, διευθύνσεις και αριθμούς τηλεφώνων. Άλλοι απλώς αρνήθηκαν να συμμορφωθούν.

Έν τέλει, δεν είχε σημασία αν οι μικροπωλητές ανταποκρίθηκαν ή όχι στην παράκληση του Τμήματος Έμπορικών Έπιχειρήσεων, γιατί ο δήμος έλυσε τό πρόβλημα του παράνομου έμπορίου στην 125η 'Οδό με τον συνηθισμένο τρόπο – μήν κάνοντας τίποτε τό ουσιαστικό. Ο δήμος έκανε συναντήσεις με τά εμπλεκόμενα μέρη: την Ένωση Τοπικής Ανάπτυξης της 125ης 'Οδοϋ, την Έμπορική Συμμαχία του Χάρλεμ και τον Σύλλογο Πλανόδιων Μικροπωλητών της 125ης 'Οδοϋ. Οι άνθρωποι εξέφρασαν την απογοήτευσή τους και ο δήμος προγραμμάτισε περαιτέρω συναντήσεις, οι οποίες οδήγησαν σε περισσότερες απογοητεύσεις και σε περισσότερες συναντήσεις. Στο μεταξύ, η Άφρικανική αγορά συνέχιζε να μεγαλώνει. Παρά τις συνεχιζόμενες διαπραγματεύσεις, όλες οι

πλευρές γνώριζαν ότι τίποτε δεν θα ξεκαθαριζόταν πριν τις δημοτικές εκλογές του Νοεμβρίου του 1993. «Όταν ο Dinkins ήταν έφηβος», μάς είπε ένας μικροπωλητής, «ήταν γυρολόγος στους δρόμους του Χάρλεμ. Δεν θά μάς άρνηθεί τό ψωμί μας» (Harouna 1993)<sup>8</sup>.

## Χώροι που κλείνουν

Τόν Νοέμβριο του 1993, ο Δήμαρχος Dinkins έχασε τις εκλογές από τον Rudolf Giuliani, τον πρώην Είσαγγελέα της Πόλης της Νέας Υόρκης, που είχε διοριστεί από τον Reagan. Σημαντικό ρόλο στην εκλογή του Giuliani έπαιξε η ύπόσχεσή του να κάνει την Νέα Υόρκη πιά «βιώσιμη» – με τον όρο «βιώσιμη» έννοουσε χωρίς εγκληματικότητα. Λαμβάνοντας υπ' όψιν αυτήν την φαινομενικά μή πραγματοποιήσιμη ύπόσχεση, η απόφαση του Giuliani να επιλέξει τον William J. Bratton για Διευθυντή της Αστυνομίας, οδήγησε στον πιά σημαντικό και πολιτικά ένδεικτικό διορισμό. Πριν τον διορισμό του, ο Bratton είχε εξασφαλίσει την φήμη του με την επιτυχημένη αστυνόμευση της Βοστώνης. Συμφωνώντας με τις απόψεις του Giuliani, ο Bratton πίστευε στην σταθερή και ενεργητική επιβολή των κανονισμών. Σύμφωνα μ' αυτήν την άποψη, η αστυνόμευση της πόλης πρέπει να γίνεται από την βάση προς την κορυφή – μέσω της εφαρμογής έπουσιωδών κανονισμών, που μερικές φορές προκαλούν μικρούς πονοκεφάλους στους πολίτες. Η επιβολή αυτών των κανονισμών, σύμφωνα με την θεωρία του Bratton, κάνει τον κόσμο να πιστεύει ότι ο νόμος και η τάξη τηρούνται στους δρόμους. Μ' αυτόν τον τρόπο, αρχίζει κάποιος να έλέγχει την υποτιθέμενη χασομική αστική αταξία και να κάνει την πόλη πιά βιώσιμη.

Λίγο καιρό μετά τον διορισμό του, ο Bratton παρουσίασε στον Τύπο ένα λεπτομερές σχέδιο της πρακτικής φιλοσοφίας του περί επιβολής του νόμου. Μίλησε για την παρουσία των «άνθρώπων των παρμπρίζ» στο Μανχάταν. Αυτοί οι άνθρωποι, κυρίως άνεργοι Άφρικανο-Άμερικανοί χωρίς άδεια από τον δήμο, πλησιάζουν τους οδηγούς των αυτοκινήτων που άκινητοποιούνται στην κίνηση του Μανχάταν, και ζητούν να τους καθαρίσουν τό παρμπρίζ αντί

μηδαμινήs αμοιβής. Σέ μερικές περιπτώσεις, πλένουν τά παρμπρίζ χωρίς τήν συγκατάθεση τών οδηγών και απαιτούν τά χρήματα μέ τρόπο επιθετικό. "Αν και μιά τέτοια δραστηριότητα, ή όποια δέν υπόκειται σέ κανονισμούς, δέν αποτελεί μείζον πρόβλημα επιβολής του νόμου, αποτελεί πληγή για τό νοηματικό σύμπαν του Διευθυντή Bratton. Κλείνοντας τήν πληγή, σύμφωνα μέ τήν λογική του Bratton, κάνει κανείς ένα μικρό, αλλά σημαντικό βήμα για να γίνει ή Νέα Υόρκη ένας καλύτερος τόπος διαβίωσης – τουλάχιστον για αυτούς που πηγαινοέρχονται καθημερινά λόγω εργασίας στό Μανχάταν (Kaufman 1993).

Η διακήρυξη του Διευθυντού Bratton μπορεί να ερμηνευθεί και ως κήρυξη πολέμου εναντίον της ανεπίσημης οικονομίας της Νέας Υόρκης, όπου ή ανταλλαγή αγαθών και υπηρεσιών δέν ρυθμίζεται από τό κράτος (Castells και Portes 1989: 12). Σ' αυτούς που συμμετέχουν στις ανεπίσημες οικονομίες που έχουν αναπτυχθεί από τό 1980, θά περιλαμβάνονταν:

Ο γονιός που αγοράζει υπηρεσίες καθημερινής φροντίδας χωρίς να συμπληρώνει αιτήσεις κοινωνικής ασφάλισης, ό Τσιγγάνος οδηγός ταξί που δέν έχει άδεια και προσφέρει τις υπηρεσίες του στις φτωχογειτονίες, ό μάστορας που φτιάχνει έπιπλα σε μιά περιοχή εκτός της κατασκευαστικής ζώνης, ή μετανάστρια που κάνει αναλύσεις τέστ Παπανικολάου\*\* ή ράβει λούτρινα αρκουδάκια σ' ένα κακοφωτισμένο γκαράζ των προαστείων και ό Άφρικανός πλανόδιος μικροπωλητής που δέν έχει άδεια [Coombe και Stoller 1994: 253-254, βλ. επίσης Sassen 1991].

Η επιβολή ανενεργών αστικών κανονισμών, επομένως, σημαίνει τήν λήψη μέτρων εναντίον της ανεπίσημης οικονομίας.

Οί αρχικές δηλώσεις του Giuliani και του Bratton οδήγησαν τους Δυτικο-Άφρικανούς μικροπωλητές της 125ης Όδοϋ στό να πλάσουν σενάρια. Θά δροϋσε γρήγορα ό Giuliani, κλείνοντας μιά αγορά που παραβίαζε κατάφωρα τις διατάξεις της Πόλης της Νέας Υόρκης:

"Όπως αποδείχθηκε, κατ' αρχάς ή διοίκηση Giuliani δέν σκόπευε να κλείσει άμεσα τήν Άφρικανική αγορά. Στην πραγματικότητα, ή

αγορά διευρύνθηκε τον Φεβρουάριο και τον Μάρτιο του 1994, μιά συνήθως νεκρή εποχή. Ός συνέπεια της διάχυτης πολιτικής αστάθειας, καθώς επίσης και της απόφασης της Παγκόσμιας Τράπεζας τον Ίανουάριο του 1994 να υποτιμήσει τό Δυτικο-Άφρικανικό φράγκο (CFA), νέα κύματα Δυτικο-Άφρικανών μεταναστών έφτασαν στην Νέα Υόρκη αναζητώντας έμπορικές ευκαιρίες. Σύντομα βρήκαν τους δικούς τους χώρους στην Άφρικανική αγορά. Σύμφωνα μέ δηλώσεις κατοίκων του Χάρλεμ στους *New York Times*, κάποια Σαββατοκύριακα περίπου 1.000 μικροπωλητές παρατάσσονταν κατά μήκος των πεζοδρομίων της 125ης Όδοϋ (Hicks 1994b: A43). Τήν άνοιξη του 1994, περισσότερες φήμες κυκλοφορούσαν στό πεζοδρόμιο της 125ης Όδοϋ: ό Διευθυντής Bratton οργάνωνε άμεση αστυνομική επέμβαση κι ό Δήμαρχος Giuliani θά εξέδιδε σύντομα διαταγή μεταφοράς των μικροπωλητών στην 126η Όδό και στην St. Nicholas Avenue. Κάποιοι μικροπωλητές αντέδρασαν μέ όργη σ' αυτές τις φήμες. «Δέν θά φύγω ποτέ από δω. Κανείς δέν πρόκειται να πάει να ψωνίσει εκει τά προϊόντα μας» (Adamou 1994a). "Άλλοι αντέδρασαν μέ τήν άταραξία των πρακτικών Μουσουλμάνων εμπόρων. «Είμαστε εδώ για να δουλέψουμε. Αν αποφασίσουν να μās μετακινήσουν, θά φύγουμε. Θά είμαστε καλά όπου κι αν μās στείλουν. Είμαστε εδώ για να βγάλουμε χρήματα, όχι για να δημιουργήσουμε προβλήματα» (Harouna 1994a).

Τόν Ίούλιο του 1994, ή Masjid Malcolm Shabazz έστησε ένα μεγάλο πανώ σ' ένα εγκαταλελειμμένο οικόπεδο στην βορειοανατολική γωνία της 116ης Όδοϋ μέ Λεωφόρο Lenox. Τό πανώ έγραφε: «Σύντομα κοντά σας, Διεθνής Άγορά Masjid Malcolm Shabazz». Τό πανώ ανέφερε τους εξής υποστηρικτές: Masjid Malcolm Shabazz, Έμπορική Συμμαχία του Χάρλεμ, Ένωση Τοπικής Ανάπτυξης της 125ης Όδοϋ, Κοινοτικό Συμβούλιο #10, Σύλλογος Πλανόδιων Μικροπωλητών της 125ης Όδοϋ.

Λίγο μετά τήν ανάρτηση του πανώ στην 116η Όδό, τά μέλη του Συλλόγου Πλανόδιων Μικροπωλητών της 125ης Όδοϋ κυκλοφόρησαν ένα φυλλάδιο που διέψευθε τήν υποστήριξη τους στην Διεθνή Άγορά. Τό φυλλάδιο ανέφερε

ὅτι υπεύθυνος γιά τήν παρεξήγηση ἦταν ἕνας πρῶην ἀξιωματοῦχος τοῦ Σύνλλογου Πλανόδιων Μικροπωλητῶν τῆς 125ης Ὀδοῦ. Ὅταν ρώτησα τούς μικροπωλητές ἀπό τόν Νίγηρα γι' αὐτήν τήν πολιτική διένεξη, ἀπάντησαν ὅτι εἶναι συνηθισμένο γιά τούς Ἀφρικανο-Ἀμερικανούς νά δημιουργοῦν πολιτικά ζητήματα (Harouna 1994α, Karimoun 1994α).

Καθώς οἱ ἡγέτες τῶν επιχειρηματιῶν καί οἱ αἰρετοί ἀξιωματοῦχοι τοῦ Χάρλεμ πίεζαν παρασκηνακά τόν δήμαρχο νά διώξει τούς πλανόδιους μικροπωλητές ἀπό τήν 125η Ὀδό, φῆμες γιά ἄμεση ἀστυνομική ἐπέμβαση κυκλοφοροῦσαν στήν ἀγορά. Οἱ περισσότεροι Ἀφρικανοί μικροπωλητές πίστευαν ὅτι τελικῶς ἡ πόλη θά τούς ἔκανε ἔξωση, ἀλλά ὄχι πρῖν τό τέλος τοῦ καλοκαιριοῦ (Adamou 1994α). Στό μεταξύ, οἱ παρατάξεις εἶχαν σχηματιστεῖ. Οἱ ὁμοσπονδιακοί, οἱ κρατικοί καί οἱ δημοτικοί αἰρετοί ἀξιωματοῦχοι τοῦ Χάρλεμ ἔνωσαν τίς δυνάμεις τούς μέ τήν Masjid Malcolm Shabazz, τήν επιχειρηματική κοινότητα τοῦ Χάρλεμ καί τήν Διοίκηση Giuliani, πολιτικές ὁμάδες μέ πολύ διαφορετικούς στόχους. Πρότειναν τήν μετακίνηση τῶν μικροπωλητῶν στήν θέση πού εἶχε προτείνει ἡ Διεθνῆς Ἀγορά Masjid Malcolm Shabazz, στήν συμβολή τῆς 116ης Ὀδοῦ μέ τήν Λεωφόρο Lenox. Ὑπό τήν ἡγεσία τοῦ Morris Powell καί τήν ὑποστήριξη τοῦ Ἐθνους τοῦ Ἰσλάμ τοῦ Louis Farrakhan, ὁ Σύνλλογος Πλανόδιων Μικροπωλητῶν τῆς 125ης Ὀδοῦ, μιά χαλαρά ὁργανωμένη ὁμάδα περίπου 500 Ἀφρικανο-Ἀμερικανῶν καί Δυτικο-Ἀφρικανῶν πλανόδιων μικροπωλητῶν, ἀντέδρασε μέ σφοδρότητα στό σχέδιο<sup>10</sup>.

Πραγματοποιώντας μία ἀπό τίς προεκλογικές ὑποσχέσεις του, ὁ Δήμαρχος Giuliani εἶπε ὅτι, ἀπό τίς 17 Ὀκτωβρίου 1994, τό πλανόδιο ἐμπόριο δέν θά ἐπιτρέπεται πιά στήν 125η Ὀδό. Ἀρκετές ἡμέρες πρῖν τήν 17η Ὀκτωβρίου, τό Τμήμα Ἐμπορικῶν Ἐπιχειρήσεων τῆς Πόλης τῆς Νέας Ὑόρκης διένειμε τό ἀκόλουθο σημείωμα στά ἀγγλικά, ἰσπανικά καί γαλλικά, στό ἀγοραστικό κοινό τῆς 125ης Ὀδοῦ.

#### ΠΡΟΣ ΤΟ ΑΓΟΡΑΣΤΙΚΟ ΚΟΙΝΟ ΤΗΣ 125ης ΟΔΟΥ

Ἐάν ὑποστηρίζετε τούς πλανόδιους μικροπωλητές τῆς 125ης Ὀδοῦ καί τῶν γύρω δρό-

μων, τότε τό μήνυμα σᾶς ἀφορᾷ. Ἀπό τήν Δευτέρα 17 Ὀκτωβρίου 1994, τό πλανόδιο ἐμπόριο δέν θά ἐπιτρέπεται πλέον στήν 125η Ὀδό καί στούς γύρω δρόμους.

Γι' αὐτό θέλουμε νά γνωρίζετε ὅτι, ἀπό τήν ἡμέρα αὐτή (17 Ὀκτωβρίου 1994), ὅλοι οἱ πλανόδιοι μικροπωλητές μέ τά ἀγαπημένα σας προϊόντα θά βρίσκονται σέ δύο νέες ἀγορές, στίς γωνίες τῆς 116ης Ὀδοῦ μέ Λεωφόρο Lenox καί τῆς 117ης Ὀδοῦ μέ Λεωφόρο Lenox. Οἱ νέες ἀγορές βρίσκονται λίγα μόνον τετράγωνα μακριά, μέ μεγάλες εὐκολίες καί πολλά πλεονεκτήματα σέ σχέση μέ τήν 125η Ὀδό.

Γιά παράδειγμα:

- οἱ ἀγορές θά εἶναι πιο καθαρές
- οἱ μικροπωλητές θά εἶναι πιο ὁργανωμένοι
- ἐξ αἰτίας τῶν ἀγορῶν, τά πεζοδρόμια τῆς 125ης Ὀδοῦ θά ἔχουν μικρότερο συνωστισμό
- ὁ μικρότερος συνωστισμός στά πεζοδρόμια θά συμβάλει στήν μείωση τῶν πιθανῶν ἐγκλήματος καί τῶν κινδύνων πού ἀπειλοῦν τήν ἀσφάλειά σας
- μπορεῖτε νά ψωνίζετε σ' ἕνα περιβάλλον σχετικά ἄνετο. Μπορεῖτε νά βρίσκετε τά ἀγαθά πού ἀγοράζετε συνήθως ἀπό τούς ἴδιους μικροπωλητές στίς ἴδιες τιμές

Γι' αὐτό σᾶς παρακαλοῦμε, ἀπό τίς 17 Ὀκτωβρίου 1994, νά ἔχετε ὑπ' ὄψιν σας ὅτι οἱ μικροπωλητές πού πάντα ὑποστηρίζατε θά βρίσκονται στίς νέες ἀγορές στίς συμβολές τῆς 116ης Ὀδοῦ καί τῆς 117ης Ὀδοῦ μέ τήν Λεωφόρο Lenox, μέ τήν ὑποστήριξη τῆς Masjid Malcolm Shabazz. Οἱ μικροπωλητές σας στήν νέα τοποθεσία τους σᾶς χρειάζονται περισσότερο ἀπό ποτέ! Βοηθήστε τους νά πετύχουν<sup>11</sup>.

Κράτησα ἕνα ἀντίγραφο αὐτοῦ τοῦ σημειώματος καί τό ἔδειξα σέ ἀρκετούς Δυτικο-Ἀφρικανούς μικροπωλητές. Κοροῖδευαν τό σχέδιο τοῦ δήμου. Ἐνας μικροπωλητής ὑποστήριξε ὅτι τό ἀγοραστικό κοινό δέν θά σύχναζε ποτέ στήν ἀγορά τῆς 116ης Ὀδοῦ. «Εἶναι πολύ μακριά [ἀπό τήν ἐμπορική περιοχή] καί δέν ὑπάρχει τίποτα ἐκεῖ ἐκτός ἀπό σπίτια κράκ\*\*\* καί κλέφτες. Δέν πρόκειται νά πάω ἐκεῖ ποτέ» (Harouna 1994β). Ἄλλοι μικροπωλητές κράτησαν μιά πιο ἐπιφυλακτική στάση. Κάποιος ἀπό τό Μαλί εἶπε ὅτι ἡ μεταφορά στήν 116η Ὀδό εἶναι μιά συνωμοσία γιά νά ἐπωφεληθεῖ ἡ

Masjid Malcolm Shabazz και η υποτιθέμενη σε-νεγαλέζικη συμμορία της. «Οι Σενεγαλέζοι βλέπουν αυτήν την κίνηση σαν ένα τρόπο να τσακίσουν τον ανταγωνισμό των άλλων Δυτικο-Αφρικανών και να βγάλουν περισσότερα λεφτά οι ίδιοι» (Younoussa 1994). Στήν 125η Όδο οι μικροπωλητές δεν πλήρωναν για τον χώρο τους, πού σημαίνει ότι ο δήμος της Νέας Υόρκης δεν εισέπραττε φόρους από αυτούς – ο όρισμός της παράνομης οικονομικής επιχείρησης. Σύμφωνα με τό σχέδιο πού προωθούσε η διοίκηση Giuliani και η Masjid Malcolm Shabazz, οι μικροπωλητές θά πλήρωναν τό ποσόν των 100 δολλαρίων για τήν νόμιμη έγγραφη. Θά πλήρωναν, επίσης, 7 δολλάρια τήν ημέρα για τούς χώρους τους, καθένας από τούς όποιους θά όριζόταν με χρωματιστές γραμμές και αριθμούς. Ο Δήμος συμφώνησε να παίρνει τό τριάντα τοίς εκατό αυτών των έσοδων, αφήνοντας τό έβδομήντα τοίς εκατό στήν Masjid Malcolm Shabazz.

Δύο ημέρες πρίν τήν αστυνομική επέμβαση του δημάρχου Giuliani, οι Δυτικο-Αφρικανοί μικροπωλητές έκαναν υποθέσεις για τά σχέδια πού είχε η Masjid Malcolm Shabazz γι' αυτούς. «Όλοι οι μικροπωλητές με τούς όποιους μίλησα, θεωρούσαν ότι η θέση της 116ης Όδοθ θά ήταν προσωρινή. «Θά είμαστε εδώ μόνον για έναν χρόνο», προέβλεψε ένας μικροπωλητής. «Μέχρι τότε, η Masjid Malcolm Shabazz θά έχει βγάλει αρκετά λεφτά για να χτίσει καινούριο τζαμί εκεί. Τί θά γίνουμε έμεις τότε;» (Anzuru 1994). Η άποψη αυτή υπογραμμίστηκε από τον Lance Shabazz, ό όποιος στις 17 Οκτωβρίου είπε στον Jonathan Hicks της *New York Times* ότι η Masjid θά έχτιζε ένα τζαμί στήν 116η Όδο. «Έπομένως αυτή [η υπαίθρια αγορά στήν 116η Όδο] είναι άπλως μιά προσωρινή διευθέτηση... Όταν χτιστεί τό καινούριο τζαμί, τί θά γίνει με τούς μικροπωλητές; Δεν νομίζω ότι ό δήμος τά έχει λάβει αυτά υπ' όψιν του» (Hicks 1994α).

Τήν παραμονή της αστυνομικής επέμβασης του δημάρχου Giuliani, ό Morris Powell, επικεφαλής του Συλλόγου Πλανόδιων Μικροπωλητών της 125ης Όδοθ, κράτησε προκλητική στάση, λέγοντας ότι τά μέλη του σχεδίαζαν να παραμείνουν στήν θέση τους «ακόμη κι αν φέ-

ρουν τήν Έθνοφρουρά. Δεν πρόκειται να πάμε πουθενά» (Policano 1994α). Από τήν πλευρά της, η Αστυνομική Διεύθυνση της Νέας Υόρκης φαινόταν αποφασισμένη να ελέγξει τήν δημόσια τάξη διατηρώντας ύψηλούς τόνους. «Θά είμαστε προετοιμασμένοι για όλα τά ένδεχόμενα, για να είμαστε βέβαιοι ότι θά διατηρηθεί η δημόσια ασφάλεια», είπε ό ύπαρχηγός της Αστυνομίας Wibur Chapman στήν *New York Post* (Policano 1994α). Η αστυνομία ανέφερε, επίσης, ότι οι μικροπωλητές πού θά άψηφούσαν τήν διαταγή του δημάρχου να εγκαταλείψουν τήν 125η Όδο θά συλλαμβάνονταν και θά αναγκάζονταν να καταβάλουν πρόστιμα έως και 1.000 δολλάρια.

Στό μεταξύ, μιά ειδική ομάδα, γνωστή ως οι Άνθρωποι πού Φροντίζουν για τήν Ανάπτυξη του Χάρλεμ (Concerned People for the Development of Harlem), πού δεν αποκάλυπτε τίς ταυτότητες των μελών της, υπογράμμισε τον ρόλο του φυλετικού ζητήματος στήν πολιτική της Αφρικανικής αγοράς. Διένειμε ένα φυλλάδιο, πού προειδοποιούσε τούς Ασιατες και τούς λευκούς ιδιοκτήτες καταστημάτων:

Έάν δεν μάς επιτραπεί να κάνουμε δουλειές μεταξύ μας, τότε δεν πρόκειται να επιτρέψουμε σε καμία άλλη μη μαύρη ομάδα να συνεχίσει να εκμεταλλεύεται τήν καταναλωτική αγορά μας. Αν τά δικά μας παιδιά δεν τρώνε, τότε να είστε σίγουροι ότι ούτε τά δικά σας παιδιά θά τρώνε εις βάρος της αγοραστικής δύναμης του λαού μας. [Policano 1994α]

Η επικείμενη αστυνομική επέμβαση έκανε πολλούς Δυτικο-Αφρικανούς μικροπωλητές να σκεφθούν τό οικονομικό μέλλον τους στήν Νέα Υόρκη. Για αρκετές ημέρες συναντιόντουσαν και συζητούσαν τίς επιλογές τους. Κάποιοι όρκίστηκαν να κάνουν πορεία διαμαρτυρίας στους δρόμους έναντίον της άπόφασης του δημάρχου Giuliani. Άλλοι κράτησαν στάση άναμονής, «περιμένουμε-και-θα-δοθμε». Ίσως η αγορά στήν 116η Όδο να είχε θετική εξέλιξη – έστω και προσωρινά. Άλλοι πάλι Δυτικο-Αφρικανοί σκέφτηκαν οικονομικές έναλλακτικές επιλογές. Ένας άνδρας είπε ότι θά μετέφερε τήν επιχείρησή του στήν Όδο Canal, στό Lower Μανχάταν. Ένας άλλος, ότι θά ζητούσε

άδεια εργασίας και θά μετακόμιζε στο Greensboro της Βόρειας Καρολίνας, για να βρει δουλειά σε εργοστάσιο. Οί περισσότεροι από τους μικροπωλητές, με τους οποίους συζήτησα, εξέφρασαν ένα είδος κυνικής παραίτησης. «Δέν έχουμε δύναμη εδώ. Ποιά είναι ή επιλογή μας; Δέν θέλουμε προβλήματα. Θά εκμεταλλευτούμε όσο καλύτερα μπορούμε αυτήν τήν άσχημη κατάσταση» (Adamou 1994b).

### Χώρος υπό άστυνόμηση

17 Οκτωβρίου 1994. Στόν δρόμο δέν υπάρχουν μικροπωλητές. Έχουν αντικατασταθεί από δεκάδες μπλέ άστυνομικές κλοϋβες και βάν. Άνδρες ντυμένοι με κοστούμια περπατούν στα πεζοδρόμια, μιλώντας στους φορητούς άσυρμάτους τους. Έχος από όπλες άλόγων αναγγέλλει τήν άφιξη τμήματος τής έφιππης άστυνομίας. Νεαροί άνδρες και γυναίκες με δημοσιογραφικές ταυτότητες περπατούν ψυχρά πάνω-κάτω, τραβώντας φωτογραφίες και κρατώντας σημειώσεις. Μεγαλύτεροι σε ήλικία κάτοικοι του Χάρλεμ κινούνται μέσα στο σκινηκό, κουβαλώντας τίς βιντεοκάμερες και τά σημειωματάρια τους. Ένας άνδρας λέει ότι θέλει να είναι σίγουρος ότι ή άστυνομική επέμβαση θά καταγραφεί όπως πρέπει.

Στίς 10.00 π.μ. ή άστυνομία κλείνει τήν 125η Όδό και τήν Λεωφόρο Lenox. Λίγο άργότερα, μία ομάδα μικροπωλητών διαδηλωτών, κυρίως Άφρικο-Άμερικανών, ξεκινά τήν πορεία της στην 125η Όδό. Κρατώντας τήν τρίχρωμη σημαία Carveyite, σύμβολο τής «έθνικιστικής» ιδεολογίας τής ομάδας, τραγουδούν: «Χωρίς Φαϊ δέν Έπάρχει Ειρήνη». Σε σχέση με τό πλήθος των πλανόδιων μικροπωλητών τής 125ης Όδοϋ, ο αριθμός των διαδηλωτών φαίνεται μικρός – γύρω στα 150 άτομα. Είναι κυριολεκτικά περικυκλωμένοι από άστυνομικούς σε βάν, σε κλοϋβες, πεζούς, πάνω σε άλογα. Οί διαδηλωτές φτιάχνουν έναν πυρήνα, τόν όποιο σφραγίζει ή άστυνομία. Περικυκλωμένοι από τήν άστυνομία, οί διαδηλωτές κινούνται άργά στην 125η Όδό. «Χωρίς Φαϊ δέν Έπάρχει Ειρήνη». Άν και οί περισσότεροι διαδηλωτές φαίνεται να είναι Άφρικο-Άμερικανοί, συμμετέχουν επίσης μερικοί Δυτικο-Άφρικο-Άμερικανοί.

Οί διαδηλωτές μαζεύονται στόν ύπαίθριο χώρο του κτιρίου Adam Clayton Powell. Ο Morris Powell, κοντός, γκριζομάλλης και άχαρος μέσα στην στρατιωτική φόρμα του, στέκεται σε μία εξέδρα για να μιλήσει. Φοράει ένα καπέλο από ύφασμα Kenti και χάντρες. Μία έτερόκλητη ομάδα μαζεύεται γύρω του: μικροπωλητές, Κορεάτες και Ίάπωνες τουρίστες, έλάχιστοι λευκοί δημόσιοι υπάλληλοι και γείτονες, πολλοί από τους οποίους είναι ήλικιωμένοι Άφρικο-Άμερικανοί, που κρατούν φωτογραφικές μηχανές και βιντεοκάμερες.

Ο κ. Powell αρχίζει να μιλάει, κι άμέσως εκχέει τό φυλετικό ζήτημα στόν λόγο του. «Δέν θά φύγουμε», λέει. «Έχουμε δικαίωμα να είμαστε εδώ. Πρέπει να σταματήσουμε τήν προσπάθεια των λευκών να πάρουν τόν έλεγχο τής 125ης Όδοϋ». Ένας άλλος όμιλητής αναφέρεται στόν ρατσισμό και τήν κτηνωδία τής άστυνομίας. Λέει ότι υπάρχει μία συνωμοσία, που έχει στόχο να κλέψει από τους Άφρικο-Άμερικανούς τήν αυτοδιάθεσή τους. Λέει ότι οί μπάτσοι δέν είναι κάτι λιγώτερο από τήν Γκεστάπο και ότι ο δήμαρχος Giuliani είναι ντροπή. Μία γυναίκα σηκώνεται να μιλήσει. Κι αυτή, επίσης, μιλάει για τόν ρατσισμό στην Άμερική, λέγοντας ότι οί Άφρικο-Άμερικανοί πρέπει να θρέψουν οί ίδιοι τά παιδιά τους, προτού οί άλλοι θρέψουν τά δικά τους παιδιά με τά δολλάρια των Άφρικο-Άμερικανών.

Κάποιος δίνει στόν κ. Powell έναν τηλεβόα. Αυτός ζητάει από τους διαδηλωτές να ξεκινήσουν τήν πορεία με τάξη. Λίγο μετά, ο κ. Powell συλλαμβάνεται, επειδή χρησιμοποιεί τόν τηλεβόα χωρίς να έχει πάρει άδεια. Η άστυνομία συλλαμβάνει 21 ακόμη διαδηλωτές, μερικοί από τους οποίους είχαν ρίξει τά προστατευτικά φράγματα και είχαν συγκρουστεί με ιδιοκτήτες καταστημάτων.

Μετά τήν συγκέντρωση και τίς συλλήψεις τό πλήθος διασκορπίζεται, αλλά ή άστυνομία παραμένει, κάνοντας βόλτες στα πεζοδρόμια. Έκτός από τά έστιατόρια fast food, όλες οί επιχειρήσεις κατά μήκος τής 125ης Όδοϋ έχουν κατεβασμένα ρολά. Μετά τήν σύλληψή του, ο κ. Powell όρκίζεται να συνεχίσει τό μπούκοτζά εναντίον των «καταστημάτων που δέν ανήκουν σε μαύρους» (Policano 1994b). Από τήν άλλη

πλευρά, ο διοικητής της Περιπόλου, Luis Anemone, λέει: «Θά είμαστε εδώ για πάντα, αν χρειαστεί» (Policano 1994b).

Μετά το συλλαλητήριο, μίλησα με μερικούς Δυτικο-Αφρικανούς μικροπωλητές. Πολλοί απ' αυτούς δεν βγήκαν από τα διαμερίσματά τους το πρωί της 17ης Οκτωβρίου. Ένας άνδρας από τον Νίγηρα, που πουλάει τσάντες, ερμηνεύει την διάλυση της αγοράς με καθαρά οικονομικούς όρους. Είρωνεύεται τον φυλετικό λόγο της Αφρικανο-Αμερικανικής πολιτικής στο Χάρλεμ, θεωρώντας ότι η διάλυση της 125ης Όδου έχει τις ρίζες της στα οικονομικά συμφέροντα της Masjid Malcolm Shabazz. Πράγματι, εάν η Masjid εισέπραττε εβδομαδιαία ενοίκια από 400 μικροπωλητές, τα έσοδα της θρησκευτικής οργάνωσης θά αυξάνονταν σημαντικά. «Γιατί να τους πληρώνω 9 δολάρια την ημέρα και 100 δολάρια για την άδεια, για να μαζέψουν χρήματα να χτίσουν τζαμί; Άρνούμαι να πάω εκεί» (Harouna 1994γ). Ο ίδιος Νιγηριανός θεωρεί ότι η Διεθνής Αγορά Masjid Malcolm Shabazz θά ήταν απόλυτη αποτυχία. «Δές μόνο πόσοι άνθρωποι εμφανίστηκαν εκεί σήμερα».

### Χώροι υπό μπουκοτάζ

Όπως είχε υποσχεθεί, ο Σύλλογος Πλανόδιων Μικροπωλητών της 125ης Όδου προσπάθησε να μπουκοτάρει τις επιχειρήσεις της 125ης Όδου που ανήκαν και διευθύνονταν από μη μαύρους. Με την υποστήριξη του Έθνους του Ισλάμ, του Αϊδεσιμώτατου Al Sharpton και του Khalid Muhammed, μικροπωλητές διαδηλωτές με πλακάτ παρατάχθηκαν μπροστά από αυτές τις επιχειρήσεις. Στις 18 Οκτωβρίου, η αστυνομία συνέλαβε τον Αϊδεσιμώτατο Al Sharpton, γιατί πουλούσε αντίτυπα της Βίβλου στην 125η Όδο χωρίς να έχει άδεια. Τις επόμενες ημέρες, διαδηλωτές με πλακάτ επέπλητταν τους μαύρους πελάτες που μπαινόβγαιναν σε καταστήματα που ανήκαν σε λευκούς και Άσιατες. Ίσως πολλοί από τους πελάτες αντιλήφθηκαν την είρωνεία που διέφυγε από αρκετούς τουλάχιστον διαδηλωτές: οι δυνάμεις που βρίσκονταν πίσω από το κλείσιμο της αγοράς συνδέονταν λιγώτερο με την φυλετική πολιτική

και περισσότερο με τα οικονομικά συμφέροντα. Δείτε το έρμηνευτικό σχόλιο του E.R. Shipp στην *New York Daily News*:

Αυτήν την εβδομάδα διαδηλωτές – παρακινημένοι από τις διαθέσεις του Khalid Muhammed – περνούν τις μέρες τους έξω από καταστήματα που λένε ότι ανήκουν σε λευκούς και Κορεάτες, φωνάζοντας συνθήματα όπως: «Κλείστε τους!» και επιπλήττοντας όποιονδήποτε επιμένει να ψωνίζει, αντί να συμμετέχει στο μπουκοτάζ τους.

Τους διαφεύγει η ουσία: δεν είναι μόνον οι λευκοί και οι Κορεάτες, που θέλουν το χάος της κύριας εμπορικής ζώνης στην 125η Όδο του Χάρλεμ να αποκτήσει μια εικόνα τάξης.

Πράγματι, είναι απόλυτως προσβλητικό ο Powell και οι όμοιοί του να παραβλέπουν το γεγονός ότι οι μαύρες επιχειρήσεις και οι δημοτικοί και πολιτικοί ηγέτες πιέζουν τον δήμαρχο – από τον Koch και τον Dinkins ως τον Giuliani – να κάνει κάτι γι' αυτήν την κατάσταση. Ο Giuliani άργησε, αλλά τελικά άκουσε τους υπεύθυνους κατοίκους του Χάρλεμ [1994: 15].

Στό άρθρο της στην *New York Amsterdam News*, η Abiola Sinclair τήρησε πιο μετριοπαθή στάση και από τον Morris Powell και από τον E.R. Shipp. Η Sinclair ψωνίζει και από μαύρους και Άσιατες καταστηματάρχες, αλλά και από πλανόδιους μικροπωλητές. Υποστηρίζει το δικαίωμα των μικροπωλητών να βρίσκονται στην 125η Όδο, αλλά πιστεύει ότι θά πρέπει να εφαρμοστούν κάποιοι κανόνες:

Η θέση μου είναι ότι πρέπει να τεθούν ορισμένοι κανόνες. Όχι μπροστά σε στάσεις λεωφορείων, πυροσβεστικούς κρουούς κ.λπ. Να μην κλείνουν τα πεζοδρόμια στον βαθμό που να μην μπορούν οι άνθρωποι να περνούν. Θά πρέπει, επίσης, να πληρώνουν πρόστιμα αν ο χώρος είναι βρώμικος. Έχω δει Αφρικανούς και Αφρικανο-Αμερικανούς να στήνουν τους πάγκους τους το πρωί, να αφήνουν το σημείο βρώμικο και να μην τό φροντίζουν. Τό αφήνουν τό ίδιο ή και χειρότερο. Αυτοί οι μεγάλοι κάδοι τοποθετήθηκαν εκεί για να έχουν λουλούδια, όχι σκουπίδια.

Αυτή η επίσημη συζήτηση για την τάξη σε αντίθεση με το χάος, την καθαριότητα σε αντί-

θεση με την άταξία και την θέσπιση κανόνων σε αντίθεση με την ανεπίσημη λειτουργία, συγκεφαλαιώνει εν μέρει την δεσπόζουσα τάση στον λόγο του Έμπορικού Συλλόγου της Πέμπτης Λεωφόρου, στην επιτυχή απόπειρά του να καθαρίσει το Midtown από την σενεγαλέζικη «άταξία» τό 1985. Ένας τέτοιος λόγος έχει στόχο να αντικαταστήσει τό τριτο-κοσμικό χάος, την βρωμιά και την ανεπισημότητα με την πρωτο-κοσμική τάξη, την καθαριότητα και την θέσπιση κανόνων.

Δεδομένης της ποικιλίας των πολιτικών απόψεων, των φυλετικών ιδεολογιών και των χωροταξικών προτιμήσεων σχετικά με την διάλυση της Αφρικανικής αγοράς, τό γεγονός ότι τό μπουκοτάζ είχε ανάμεικτα αποτελέσματα δέν προκάλεσε έκπληξη. Τέσσερις ημέρες μετά την αστυνομική επέμβαση, ό διευθυντής της Αστυνομίας William J. Bratton επισκέφθηκε την 125η Όδό και είπε ότι ήταν ευχαριστημένος από τό γεγονός ότι οι μικροπωλητές πικετοφόροι διαδηλωτές δέν εμπόδισαν την πρόσβαση των καταναλωτών στα καταστήματα. Όρκίστηκε να παραμείνει ή μεγάλη αστυνομική δύναμη για όσο χρειαζόταν και είπε – για να αντικρούσει τίς κατηγορίες περί ρατσισμού της αστυνομίας – ότι παρόμοιοι κανονισμοί για τό εμπόριο θά επιβάλλονταν και σε άλλα σημεία της πόλης. «Ό καιρός κρυώνει», είπε. «Πιστεύω ότι ή φύση θά αναλάβει εν τέλει τόν έλεγχο της κατάστασης» (Finder 1994).

Μέχρι την τέταρτη ημέρα του μπουκοτάζ στην 125η Όδό ό αριθμός των διαδηλωτών με τά πλακάτ είχε μειωθεί, οι μικροπωλητές είχαν αποχωρήσει, τά πλήθη είχαν φύγει. Αν και ή παρουσία των αστυνομικών ήταν ακόμη έντονη, ή στάση τους παρέμενε συγκρατημένη.

Τό μπουκοτάζ του Συλλόγου Πλανόδιων Μικροπωλητών της 125ης Όδου έναντι των επιχειρήσεων μή μαύρης ιδιοκτησίας, ξέφτισε σε λιγώτερο από μία εβδομάδα. Πολλές δυνάμεις λειτούργησαν ενάντια στην επιτυχία του. Πρώτον, πολλοί κάτοικοι του Χάρλεμ, πού ένοιωθαν ότι ή ανεπίσημη αγορά είχε διαλύσει τό εμπόριο στην 125η Όδό, ύποστηρίξαν την εκδίωξη των πλανόδιων μικροπωλητών από την 125η Όδό. Ακόμη κι αυτοί που, όπως ή Abiola Sinclair, ύποστηρίζαν τούς μικροπωλητές, πί-

στευαν ότι θά πρέπει να τεθούν χωρικοί κανόνες. Και, όπως πολλοί άλλοι κάτοικοι του Χάρλεμ, ή Sinclair διαφωνούσε με την λογική πού συνέδεε τό κλείσιμο πού πρότεινε ό δήμαρχος με τό μπουκοτάζ των μή μαύρης ιδιοκτησίας επιχειρήσεων. Δεύτερον, οι μικροπωλητές, όπως όλοι στην Νέα Υόρκη, είχαν ανάγκη εισοδήματος. Κάποιοι από αυτούς, ανάμεσα τους πολλοί Δυτικο-Αφρικανοί, επανεγκατέστησαν τίς άνευ άδειας επιχειρήσεις τους σε άλλα σημεία της πόλης, όπως στην όδό Canal, την όδό Chambers και την 14η Όδό, ανάμεσα στην 6η και την 5η Λεωφόρο. Πάντως, ή πλειονότητα των ανθρώπων πού γνώριζα από την 125η Όδό, νοίκιασαν πάγκους στην νέα αγορά του Χάρλεμ, στην 116η Όδό και την Λεωφόρο Lenox, την διεύθυνση της οποίας είχε ή Masjid Malcolm Shabazz.

### Χώρος, έξουσία και πολλαπλές τοποθετήσεις

Η πολιτισμική και πολιτική σημαντικότητα του χώρου έχει μακρά ιστορία στην ανθρωπολογία. Για θεωρητικούς όπως ό Lévi-Strauss, οι χωρικές σχέσεις αντιγράφουν διττές κοινωνικές τάξεις (1966). Για άλλους, ό χώρος συνιστά ένα είδος κειμένου, πού ξεκλειδώνει τά μυστήρια του κοινωνικού νοήματος. Πράγματι, οι περισσότερες ανθρωπολογικές αναλύσεις του χώρου θεωρούν δεδομένο τόν ισομορφισμό του χώρου, του τόπου και του πολιτισμού – όλα λογικά διευθετημένα σ' ένα ομοιογενές «πεδίο» κοινωνικών σχέσεων. Παρ' όλ' αυτά, για συγγραφείς όπως οι Akhil Gupta και James Ferguson, «ή μυθιστορία των πολιτισμών ως διακριτών, αντικειμενοποιημένων φαινομένων, πού καταλαμβάνουν διακριτούς χώρους, γίνεται μή ένδεχόμενη γι' αυτούς πού κατοικούν στις παραμεθούριους» (1992:7). Σ' αυτές [τίς παραμεθούριους] θά μπορούσαν να ανήκουν κι αυτοί πού συμμετέχουν σε ανεπίσημες οικονομίες υπερεθνικών χώρων, όπως ή Αφρικανική αγορά στην 125η Όδό. Ένας τέτοιος υπερεθνικός χώρος έχει

καταστήσει οποιαδήποτε αυστηρά όριοθετημένη αίσθηση κοινότητας ή τοπικότητας άπρηχαιωμένη. Ταυτόχρονα, έχει καταστήσει δυνατή την



δημιουργία μορφών αλληλεγγύης και ταυτότητας που δέν βασίζονται στην ιδιοποίηση του χώρου, όπου η γειτνίαση και η πρόσωπο-μέ-πρόσωπο επαφή είναι ύψιστης σημασίας (Gupta και Ferguson 1992: 9).

Η στατική έννοια του χώρου καθίσταται περιττή από αυτό που ο David Harvey (1989) αποκάλεσε «ή κατάσταση της μεταμοντερνικότητας», ή οποία έχει προκαλέσει την συμπίεση του χώρου και του χρόνου, την έκρηξη της μαζικής μετανάστευσης και την διάβρωση των εθνικών ορίων. Είναι συνηθισμένο πιά να βλέπεις άνδρες από χωριά της Δυτικής Αφρικής στο Χάρλεμ, να γυρίζουν και να πουλάνε φανελάκια με το «X» του Malcolm (βλ. Coombe και Stoller 1994). Μεταμόρφωσαν τον διάδρομο της 125ης Όδοῦ σέ Αφρικανική αγορά. «Η ικανότητα των ανθρώπων να ανατρέπουν τις καθιερωμένες χωρικές ρυθμίσεις, είτε μέσω της φυσικής μετακίνησης είτε μέσω των δικών τους νοητικών και πολιτικών πράξεων αναφαντασίωσης, δείχνει ότι ο χώρος και ο τόπος δέν μπορούν ποτέ να είναι δεδομένοι» (Gupta και Ferguson 1992: 17)<sup>13</sup>.

Όπως έχουμε δει, στην Αφρικανική αγορά οί πολιτικές, πολιτισμικές και θρησκευτικές σκοπιμότητες των Δυτικο-Αφρικανών, των εκλεγμένων τοπικών αξιωματούχων και των τοπικών κυβερνητικών επιτροπών εκφράζονται σέ ποικίλες αλληλοσυγκρουόμενες χωροταξικές πρακτικές και ιδεολογίες. Στην Νέα Υόρκη πολλές τριτο-κοσμικές χωρικές, κοινωνικές και θρησκευτικές πρακτικές, που είναι οί ίδιες αδιάρρηκτα συνδεδεμένες μεταξύ τους, έχουν λάβει τόπο σέ χώρους που αποτελούν «πρωτοκοσμικές» ζώνες – όλες δημιουργούν χωρικούς στίβους πολλαπλής διαμφισβήτησης και πάλης. Αυτό τό δοκίμιο αποτελεί ένα παράδειγμα του πώς και γιατί είναι σημαντικό για τούς ανθρωπολόγους να αναγνωρίζουμε και να αντιμετωπίζουμε τόν υπερεθνισμό και να προσαρμόζουμε τις θεωρητικές και μεθοδολογικές κατευθύνσεις μας σ' ένα αδιαμφισβήτητο γεγονός: ή μελέτη των σύμπλοκων υπερεθνικών χώρων, δηλαδή των περισσότερων χώρων σήμερα, απαιτεί φρέσκες επιστημολογικές και αναπαραστατικές στρατηγικές (βλ. Glick-Shiller κ.ά. 1992)<sup>14</sup>.

Η πρόκληση απαιτεί χρόνια έρευνητική αφοσίωση και επιστημολογική ευελιξία, οί οποίες παράγουν μαζικές διατάξεις δεδομένων που ανθίστανται τής επιφανειακής αναγωγής. Για μένα, ή δύναμη του *City of Quartz* του Mike Davis (1990) έγκειται όχι στον έντυπωσιακό θεωρητικό λόγο του, αλλά στην εξαιρετική διάταξη των έντονα υποδηλωτικών αλλά μή αναγώγιμων δεδομένων που συνέλεξε στην διάρκεια πολλών χρόνων. Η δύναμή τους βρίσκεται στην ιδιαίτερη ικανότητα του Davis να παίρνει ένα συνονθύλευμα ιστοριών και να υφαίνει μία επιβλητική και ένοχλητική κοινωνική ιστορία του Λός Άντζελες. Όμοίως, τό *City in the Edge* των Alejandro Portes και Alex Stepick (1993) είναι τό αποτέλεσμα μιās δεκαετούς διεπιστημονικής έρευνας του κοινωνικού και οικονομικού μετασχηματισμού στο Μαιάμι. Και στά δύο βιβλία ή θεωρία είναι παρούσα, αλλά ένωματωμένη στις συναρπαστικές και ζωντανές ιστορίες για τις συμμορίες των δρόμων, τούς συλλόγους ιδιοκτητών ακινήτων, τις επιχειρηματικές πρακτικές των Ασιατών ή/και των Κουβανέζων και την φυγή των λαών – Κουβανέζων, Νικαραγουανών, Άιτινών, λευκών μεσοαστών ιδιοκτητών ακινήτων. Επί πλέον, οί ιστορίες διαβάζονται σάν κεφάλαια ενός μυθιστορήματος, μία κατάθεση των συγγραφικών ικανοτήτων των συγγραφέων. Δεδομένης τής δύναμης των *City of Quartz* και *City in the Edge*, θά προσέθετα μία επί πλέον προϋπόθεση: τό φυσικό αφηγηματικό χάρισμα του λογοτέχνη.

Οί αυστηροί κριτές μπορεί να σκεφτούν ότι παρουσιάζω μία ανέφικτη πρόκληση για την κοινωνική περιγραφή του μέλλοντος. Δέν μπορούμε να περιμένουμε από τούς ανθρωπολόγους να κινούνται σέ τόσο πολλά διαφορετικά πεδία. Δέν μπορούμε να περιμένουμε απ' αυτούς να κατέχουν τέλεια γεωγραφία, θεωρία τής λογοτεχνίας, λογοτεχνία, οικονομικά, καθώς και έθνογραφία. Ίσως αυτό να είναι αλήθεια. Αλλά είναι γεγονός ότι οί ανθρωπολόγοι πάντοτε κινούνταν σέ πολλά πεδία. Η αντιμετώπιση των σύγχρονων υπερεθνικών συναρθρώσεων μάς επιβάλλει να διευρύνουμε την επιστημολογική ποιιλία μας.

*Ευχαριστίες:* Το άρθρο αυτό βασίζεται σε επιτόπια έρευνα στο Χάρλεμ, η οποία ξεκίνησε τον Ιούλιο του 1992 και συνεχίζεται μέχρι σήμερα, ως μέρος του έρευνητικού προγράμματος “Transnationalism in Local Context”, και χρηματοδοτείται από το National Science Foundation (Global Perspectives on Sociological Studies). Τήν εθνογραφική έρευνα στο Χάρλεμ έχουν υποστηρίξει τα West Chester University και Wenner-Gren Foundation for Anthropological Research με γενναϊόδωρες υποτροφίες. Το παρόν άρθρο εμφανίστηκε στο περιοδικό *American Anthropologist*, τεύχος 98, αρ. 4, 1996. Πρώτ’ απ’ όλα ευχαριστώ τους Δυτικο-Άφρικανούς πλανόδιους μικροπωλητές που με τίμησαν κάνοντάς με μέλος του Βορειοαμερικανικού δικτύου τους. Για τήν κριτική ανάγνωση των αρχικών μορφών του κειμένου, ευχαριστώ τους Rosemary J. Coombe, Nelson Keith, Susan Ruddick και Jasmin Tahmaseb McConatha. Είμαι ιδιαίτερα ευγνώμων στους Alma Gottlieb και Neil Lazarus, καθώς και στον άγνωστο κριτικό αναγνώστη, για τα σχόλιά τους στο κείμενο. Όλα τα όνόματα των Δυτικο-Άφρικανών εμπόρων έχουν αλλαχθεί, προκειμένου να προστατευτεί η ταυτότητά τους.

### ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Painter 1988, Rouch 1956 και Stoller 1992.
2. Οι Quadiriyya, οι Tijaniyya, οι Hammalliya και οι Muridiyya αντιπροσωπεύουν σημαντικές αδελφότητες των Sufi στην Δυτική Άφρική. Οι Wahhabiyya είναι αντιμυστικιστές και απορρίπτουν τις πρακτικές των Sufi. Οι διαφορές ανάμεσα σε όλες αυτές τις σέκτες έχουν προκαλέσει πολιτικό σχίσμα και ταραχές στην Δυτική Άφρική. Οι Mourids είναι μία σημαντική πολιτική δύναμη στην σύγχρονη Σενεγάλη. Τα υπερεθνικά οικονομικά δίκτυά τους γίνονται όλο και πιο σημαντικά στην Ευρώπη, και ιδιαίτερα στην Νέα Υόρκη (βλ. Brenner 1993, Ebin 1990). Για λεπτομερείς πληροφορίες σχετικά με τους Mourids, βλ. O’ Brien 1971.
3. Πράγματι, στις 8 Ιουλίου του 1994, μία σπείρα διακίνησης πειρατικών βίντεο αποκαλύφθηκε στο White Plains, αλλά αυτό δεν διέκοψε τον εφοδιασμό της 125ης Όδου με πειρατικά βίντεο. Βλ. *New York Times* 1994. Έάν η μαφία της Νέας Υόρκης είναι πραγματικά αναμειγμένη στην διακίνηση πειρατικών βίντεο, είναι ένα ανοιχτό ερώτημα.
4. Οι οικονομικοί ανθρωπολόγοι περιγράφουν τα εμπορικά δίκτυα και τα συστήματα αγορών εδώ και δεκαετίες, δίδοντας πληροφορίες και αναλύοντας ποικίλους ανταλλακτικούς λόγους. Βλ. το κλασικό *The Great Transformation* του Karl Polanyi (1957), όπως επίσης και τις λεπτομερείς περιγραφές των αγορών στο *Mali-powski in Mexico* (Malinowski και Fuente 1982). Το κείμενο αυτό αναφέρεται στις συμβολικές και πολιτικές αποσχίσεις των χωρικών πρακτικών σε μία αγορά. Σε μελλοντικές δημοσιεύσεις ελπίζω να περιγράψω τήν δυναμική της αγοράς και της πώλησης σε αρκετές υπερεθνικές αγορές της Νέας Υόρκης.
5. Bluestone 1991, McCay 1940, Osofsky 1971, Thomas.
6. Οι Mourids, μία αδελφότητα των Sufi που έχει τήν έδρα της στην Touba της Σενεγάλης, ιδρύθηκε από τον Cheik Ahamadou Bamba τό 1898. Γάλλοι αξιωματικοί της αποικιοκρατίας θεώρησαν ότι η αδελφότητα αποτελούσε απειλή για τό καθεστώς και απήλασαν τον Ahamadou Bamba από τήν Σενεγάλη στην Μαυριτανία κι από ’κει στην Γαλλία. Στην διάρκεια της εξορίας του η αδελφότητα μεγάλωσε, και η ομάδα είναι σήμερα μία σημαντική πολιτική και οικονομική δύναμη στην Σενεγάλη. Ένα παρακλάδι της αδελφότητας

Tijani, ο Μουριδισμός, υπογραμμίζει ότι τό μονοπάτι προς τήν σωτηρία περνάει μέσα από τήν σκληρή δουλειά και τό εμπόριο. Ός εκ τούτου, η αδελφότητα απέκτησε τεράστιες εκτάσεις γης που χρησιμοποιούνταν για τήν καλλιέργεια φιστικιών και έστειλε οπαδούς της στο έξωτερικό – στην Γαλλία και στις Ηνωμένες Πολιτείες – για να αποκτήσουν σκληρό νόμισμα και να τό στείλουν πίσω στους αδελφούς τους στην Σενεγάλη. Για λεπτομερείς πληροφορίες, βλ. O’Brien 1971. Η πλειονότητα των γυναικών πλανόδιων μικροπωλητών στην Νέα Υόρκη είναι Σενεγαλέζες, οι περισσότερες παντρεμένες και γνωστές στην Δυτική Άφρική για τήν ανεξαρτησία και τό εμπορικό τους πνεύμα. Από τό 1992 έχω γνωρίσει μόνον τρεις γυναίκες από τό Μαλί που ασχολούνται με τό υπαίθριο εμπόριο και καμμία από τόν Νιγγηρα.

7. Αρχεία του συγγραφέα.
8. Ο Harouna ισχυρίστηκε επίσης ότι ο Dinkins, όντας μαύρος, θά φοβόταν να υιοθετήσει μία πολιτική που θά πυροδοτούσε μία φυλετική σύγκρουση. Όταν ανακοίνωσε τό σχέδιό του να διαλυθεί η αγορά της 125ης Όδου τό 1992, ο δήμαρχος Dinkins αποκάλυψε ότι, όταν ήταν έφηβος, ήταν κι εκείνος πλανόδιος μικροπωλητής στο Χάρλεμ. Βλ. Sontag 1993.
9. Πραγματικά, η οικονομική δραστηριότητα στην 116η Όδο και Lenox βρίσκεται σε ύφεση, εξ αίτιας της παρουσίας πολλών καμένων κτιρίων και της απουσίας εμπορικών εγκαταστάσεων.
10. Οι πολιτικές ομάδες-κλειδιά που υποστηρίζουν τήν διάλυση που πρότεινε ο δήμαρχος, αποτελούν τό επιχειρηματικό και πολιτικό καθεστώς του Χάρλεμ. Σ’ αυτές περιλαμβάνονταν τό Κοινοτικό Συμβούλιο #10, τό τοπικό κυβερνητικό συμβούλιο του κεντρικού Χάρλεμ και η πρόεδρος του Barbara Askins (η οποία είναι επίσης διευθύντρια της 125<sup>th</sup> Street Business Improvement District [BID]), τό Συμβούλιο Άστικής Ανάπτυξης του Χάρλεμ (που ιδρύθηκε τό 1971 από τόν Κυβερνήτη Nelson Rockefeller για να δώσει κίνητρα εμπορικής ανάπτυξης και δημιουργίας νέων χώρων στέγασης στις υποβαθμισμένες περιοχές του Χάρλεμ) και σχεδόν όλοι οι εκλεγμένοι δημοτικοί και κρατικοί αξιωματούχοι του Χάρλεμ. Άν και η Masjid Malcolm Shabazz, που ιδρύθηκε μετά τήν

αποχώρηση του Malcolm X από το Έθνος του Ισλάμ, δεν αποτελεί μέρος του επιχειρηματικού και πολιτικού καθεστώτος του Χάρλεμ, υποστήριξε κι αυτή την διάλυση που πρότεινε ή δημοτική αρχή. Η Masjid δηλώνει πίστη στους Σουννίτες Ισλαμιστές. Με επικεφαλής υποστηρικτές της Malcolm Shabazz, οι Σουννίτες, ως ιδιοκτήτες ακινήτων, θά έπωφελούνταν κι αυτοί σημαντικά από την μεταφορά της αγοράς στην 116η Όδο.

Σ' αυτούς που αντιτάχθηκαν στην απόφαση του Giuliani περιλαμβανόταν ο χαλαρά οργανωμένος Σύλλογος Πλανόδιων Μικροπωλητών της 125ης Όδου, που δημιουργήθηκε όταν ο Δήμαρχος Dinkins προσπάθησε να κλείσει την αγορά του Χάρλεμ τό 1992. Με επικεφαλής τον Morris Powell, που ήταν πλανόδιος μικροπωλητής στο Χάρλεμ για περισσότερα από 30 χρόνια, τά μέλη του συλλόγου υπολογίζονται σε 500, που είναι κυρίως Αφρικανο-Αμερικανοί, αλλά περιλαμβάνει και μία μη σταθερή ομάδα Δυτικο-Αφρικανών. Τά μέλη πληρώνουν μηνιαία συνδρομή 20 δολλαρίων, για την χρηματοδότηση ενός ενημερωτικού δελτίου και την προώθηση του πλανόδιου έμποριου. Ο Powell είναι από παλιά υποστηρικτής της αυτοδιάθεσης των μαύρων του Χάρλεμ και βρίσκειται σε σύγκρουση με τό επιχειρηματικό και πολιτικό

κατεστημένο του Χάρλεμ. Η οργάνωση του Powell υποστηρίζεται από τό Έθνος του Ισλάμ, τό οποίο επίσης υποστηρίζει την αυτοδιάθεση των Αφρικανο-Αμερικανών του Χάρλεμ. Η αυτοδιάθεση είναι μία ιδέα που ασπάζεται και ο Αϊδεσιμώτατος Al Sharpton, ο οποίος προσπάθησε ανεπιτυχώς να εκλεγεί σε πολιτικό αξίωμα της Πολιτείας της Νέας Υόρκης. Για λεπτομερείς πληροφορίες σχετικά με τον Morris Powell, βλ. Barry και Hicks 1995. Θά μπορούσε κάποιος να υποστηρίξει ότι ή κοινωνική τάξη φαίνεται να είναι σημαντικός πολιτικός παράγων σ' αυτήν την περίπτωση. Για άλλες αναλύσεις του θανάτου της Αφρικανικής αγοράς, βλ. Thomas και Zukin 1995: 230-247.

11. Αρχεία του συγγραφέα.

12. Harouna 1994b, Hicks 1994a και Karimoun 1994b.

13. Βλ. επίσης Merleau-Ponty 1962 και Stoller 1989.

14. Ο χώρος δεν επιτρέπει λεπτομερή συζήτηση των έρευνητικών μεθοδολογιών. Αυτές θά συζητηθούν σ' ένα μελλοντικό κείμενο με τίτλο «Globalizing Method», που θά δημοσιευθεί σε ειδικό τεύχος του *Anthropology and Humanism* (Stoller, υπό δημοσίευση).

## ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΡΙΑΣ

\* Ο Powell ήταν τό πρώτο μέλος του Κογκρέσσου που καταγόταν από τό Χάρλεμ και δημοφιλής πολιτική φυσιογνωμία στην περιοχή.

\*\* Ιατρικά έργαστήρια δίνουν δουλειά σε μετανάστες που δουλεύουν κρυφά και παράνομα (χωρίς να δια-

θέτουν ούτε επαγγελματική άδεια ούτε άδεια παραμονής).

\*\*\* crack houses: τεκέδες, σπίτια όπου γίνεται χρήση του ναρκωτικού κράκ.



# Τά πρώτα Συντάγματα τῆς Ἀνεξαρτησίας

τοῦ Ἀλέξανδρου Κόντου

**Ἡ** σύνταξη τοῦ θεμελιώδους τῆς νόμου, τοῦ Συντάγματος, εἶναι τό πρῶτο καί κύριο μέλημα κάθε νεοσύστατης πολιτείας. Αὐτό ἔγινε καί μέ τήν νεο-ἐλληνική Πολιτεία. Ἔτσι, τά σπουδαιότερα νομικά κείμενα τῆς σύγχρονης Ἑλλάδας εἶναι τά τρία Συντάγματα τῆς Ἐπανάστασης τοῦ '21. Αὐτά ἔγιναν στήν Ἐπίδαυρο, τό Ἄστρος καί τήν Τροιζήνα ἀντίστοιχα.

Γιά τά τρία Συντάγματα τῆς Ἐπανάστασης τοῦ '21, δέν ἔχουν γραφεῖ λίγα. Ὅχι ὅμως τά ἀντάξιά τους. Καμμιά κριτική δέν ἔχει ἀκόμα ἀποδώσει τό μεγαλεῖο τους, τό πρωτοποριακό τους πνεῦμα, τήν ἐπίμονη σχέση τους μέ τήν Ἑλληνική Ἀρχαιότητα. Γι' αὐτό, στόχος αὐτοῦ τοῦ μικροῦ πονήματος εἶναι νά λειτουργήσῃ ὡς ἔναυσμα γιά μία τέτοια προσπάθεια.

Ἡ σχέση τῶν πολιτευμάτων πού καθιερώνουν τά Συντάγματα τῆς Ἐπανάστασης τοῦ '21 μέ τόν τρέχοντα ἀγγλο-ἀμερικανο-γαλλικό Κοινοβουλευτισμό εἶναι ἐπιφανειακή. Ἀντίθετα, ἡ σχέση τους μέ τά ἀρχαῖα ἐλληνικά πολιτεύματα εἶναι βαθύτερη. Τόσο ὁ Ρήγας ὅσο καί ὅλος ὁ νεοελληνικός Διαφωτισμός ἦταν βαθειά ἐμποτισμένοι ἀπό τήν ἀρχαία ἐλληνική γραμματεία. Πρῖν γίνει τό Σύνταγμα τῆς Ἐπιδάυρου, συντάχθηκαν πολυάριθμα τοπικά συνταγματικά κείμενα στίς ἀντίστοιχες ἐπαναστατημένες περιοχές. Ὁ Κοραῆς στό Παρίσι ἀσχολεῖται μέ τήν ἔκδοση ἀρχαίων ἐλληνικῶν κειμένων, ἀνάμεσα στά ὁποῖα εἶναι καί τά Πολιτικά τοῦ Ἀριστοτέλους καί εἶναι ἀπό τούς πρώτους κριτές τῶν Ἑλληνικῶν Συνταγμάτων.

Ἡ πολιτική σκέψη καί πράξη τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ἀλλοιωμένες ἀπό τούς Ρωμαίους, ἐπηρέασαν τά συνταγματικά κείμενα τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης (1789-94), ἀλλά καί τά ἀγγλοσαξωνικά κείμενα ἀπό τήν Magna Charta (1215) κι ἔπειτα μέχρι τήν Ἀμερικανική Ἐπανάσταση (1774) ἀλλά καί σήμερα. Τό ἐλληνικό πολίτευμα, ἡ Δημοκρατία, ἦταν τό ζητούμενο ὅλων αὐτῶν τῶν κειμένων, μέσα στόν ἀγῶνα τους νά περιορίσουν

τήν Μοναρχία καί τίς αὐθαιρεσίες τῆς. Τελικά, οἱ Δυτικοί, μετά ἀπό ἔντονους καί μακροχρόνιους ἀγῶνες, κατάφεραν νά περιορίσουν σημαντικά τήν Μοναρχία καί νά καταλήξουν στό κοινοβουλευτικό πολίτευμα, στόν Κοινοβουλευτισμό. Εἶναι λοιπόν ὁ Κοινοβουλευτισμός περιορισμένη Μοναρχία, συρρικνωμένη Μοναρχία. Εἴτε προεδρικός ὅμως (ΗΠΑ, Γαλλία, Κύπρος), πρωθυπουργικός (Ἑλλάδα, Ἰταλία κ.ἄ) ἢ βασιλεύμενος (Ἰσπανία, Ὀλλανδία, Μ. Βρετανία κ.ἄ.) ὁ Κοινοβουλευτισμός δέν παύει νά ἔχει σαφῆ μοναρχικά στοιχεῖα. Ἐνα πρόσωπο, ὁ πρόεδρος, ὁ πρωθυπουργός ἢ ὁ βασιλιάς, ἔχει δικαίωμα νά διαλύσει τήν Βουλή.

Κι ἐπειδή ζοῦμε μέσα στόν Κοινοβουλευτισμό, τό πολιτικό μας ἰδεομόρφωμα εἶναι κοινοβουλευτικό. Γι' αὐτό, γιά νά γίνει ὁ συσχετισμός ἀνάμεσα στά Ἑλληνικά Συντάγματα τοῦ '21 καί τήν ἀρχαία ἐλληνική σκέψη καί πράξη, θά πρέπει ὁ ἐκάστοτε μελετητής νά γνωρίζῃ ὅχι μόνο πῶς λειτούργησαν τά πολιτεύματα τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν πόλεων-κρατῶν, ἀλλά καί νά ἀπαρνηθεῖ τό στενό, κατά βᾶσιν κοινοβουλευτικό, πολιτικό του ἰδεομόρφωμα, γιά ὅσον χρόνο τουλάχιστον διεξάγει τήν ἔρευνά του. Καί ἔτσι, μέ πνεῦμα εὐρύτερο, δημοκρατικό, νά προσεγγίσει τά Συντάγματα τῆς Ἐπανάστασης τοῦ '21. Ὅμως, λόγοι τόσο ἀντικειμενικοί ὅσο καί ὑποκειμενικοί μᾶς ἐμποδίζουν νά γνωρίσουμε τά ἀρχαῖα ἐλληνικά πολιτεύματα. Κι αὐτό μᾶς ἐμποδίζει νά μεταφερθοῦμε στό ἀρχαῖο ἐλληνικό πολιτικό πνεῦμα καί νά τό κατανοήσουμε.

Πιό συγκεκριμένα: οἱ ἀντικειμενικές δυσκολίες γιά τήν γνώση τῆς πολιτικῆς πράξης καί σκέψης τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ὀφείλονται στήν ἑλλιπῆ μας πληροφόρηση. Τό κύριο ἀρχαιοελληνικό ἔργο, πού θά μπορούσε νά μᾶς πληροφορήσει γιά τήν πολιτική σκέψη καί πράξη τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, εἶναι ἕνα χαμένο ἔργο τοῦ Ἀριστοτέλους. Αὐτό περιελάμβανε 158 πολιτεύματα ἐλληνικῶν ἀλλά καί μὴ ἐλληνικῶν πόλεων-κρατῶν. Εὐτυχῶς, σχετικά πρόσφατα, τό 1891, ἀνακαλύφθηκε τό πρῶτο ἀλλά καί σημαντι-

κώτερο από τὰ 158 πολιτεύματα: ἡ Ἰσθμιαία Πολιτεία, τὸ πολίτευμα τῶν Ἰσθμιαίων. Εἶναι ἀλήθεια πὼς ἡ κατεστραμμένη ἀρχὴ αὐτοῦ τοῦ κειμένου μᾶς στερεῖ ἀπὸ ἀρκετὲς πληροφορίες, ὅμως ἄλλα ἀρχαιοελληνικά διασωσμένα κείμενα ἀναπληρώνουν μερικῶς, ἀλλὰ ἀρκετὰ ἱκανοποιητικῶς, αὐτὸ τὸ κενό.

Οἱ ὑποκειμενικὲς δυσκολίες γιὰ τὴν γνώση τῆς πολιτικῆς πράξης καὶ σκέψης τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ὀφείλονται σὲ δύο λόγους. Πρῶτον: πολλοὶ μελετητές, ὅταν μελετοῦν τὴν πολιτικὴ σκέψη τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους, σχηματίζουν τὴν λανθασμένη ἐντύπωση ὅτι μελετοῦν τὴν σκέψη τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Δεύτερον: οἱ μελετητές, ζώντας καὶ δρώντας στὰ σύγχρονα κοινοβουλευτικά, δηλαδή ὀλιγαρχικά, πολιτικά πλαίσια, ἔχουν τὴν λανθασμένη ἐντύπωση ὅτι ζοῦν καὶ δροῦν σὲ Δημοκρατία, ἐπειδὴ συνηθίζει ὁ Κοινοβουλευτισμὸς νὰ σφετερίζεται τὸ ὄνομα τῆς Δημοκρατίας καὶ νὰ αὐτοαποκαλεῖται «Δημοκρατία». Ὁ τρέχων Κοινοβουλευτισμὸς εἶναι μιὰ ὀλιγαρχικὴ πολιτειακὴ παραλλαγή. Καὶ μάλιστα εἶναι συρρικνωμένη Μοναρχία, ὅπως ἤδη ἔχει εἰπωθεῖ. Ἄν ξυπνοῦσε ὁ Ἀριστοτέλης, θὰ τὸν κατέτασσε σαφῶς στὰ ὀλιγαρχικά πολιτεύματα, ἀπὸ τὸ γεγονός καὶ μόνον ὅτι δὲν χρησιμοποιοῦν τὴν κλήρωση γιὰ τὴν ἀνάδειξη τῶν βουλευτῶν, ἀλλὰ τὴν ἐκλογή. Γι' αὐτὸ ἀλλοστε καὶ κατέτασσε καὶ τὴν Σπάρτη στὶς ὀλιγαρχίες, γιατί, παρὰ τὴν ὁμοιομορφία ἐνδυσσης καὶ σιτισμοῦ, τὰ ὁποῖα κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἐθεωροῦντο χαρακτηριστικὰ δημοκρατικά, ἡ ἀνάδειξη τῶν Ἐφόρων καὶ τῶν Γερουσιαστῶν γινόταν μὲ ἐκλογή καὶ ὄχι μὲ κλήρωση<sup>1</sup>. Ὁμως, παρ' ὅλ' αὐτά, ἡ ἀρχαιοελληνικὴ Ὀλιγαρχία, δὲν ἦταν συρρικνωμένη Μοναρχία ἀλλὰ συρρικνωμένη Δημοκρατία.

Πιὸ συγκεκριμένα: τὰ πολιτεύματα γιὰ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες εἶναι μόνον τρία: Δημοκρατία, Ὀλιγαρχία, Μοναρχία. Ὁμως, πρὶν φθάσουν οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες στὴν τριττὴ διάκριση τῶν πολιτευμάτων, μίλησαν οὐσιαστικά γιὰ δύο μόνον πολιτεύματα, τὴν Τυραννίαν καὶ τὴν Ἰσοκρατία<sup>2</sup>. Ἀπὸ τὴν τελευταία πηγάζουν ἡ Δημοκρατία καὶ ἡ ἀρχαιοελληνικὴ Ὀλιγαρχία. Ἔτσι, γιὰ νὰ γίνουν κατανοητὲς οἱ ἀρχαιοελληνικὲς ἐπιδράσεις στὰ Συντάγματα τοῦ '21, θὰ δοῦμε συνοπτικά, σὲ πίνακα, τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ἀρχαιοελληνικῶν ἰσοκρατικῶν πολιτευμάτων καὶ τὴν ἐξελίξή τους σὲ Δημοκρατία καὶ Ὀλιγαρχία.

Νὰ ἐπισημάνουμε πὼς ἡ Συνέλευση τῆς Ἐπιδαύρου ὑπῆρξε ἡ πρώτη οὐσιαστικὰ ἐλευθερὴ συνέλευση τῶν Ἑλλήνων μετὰ 22 αἰῶνες. Ἡ Ἑλλάδα

### Χαρακτηριστικά τοῦ Ἰσοκρατικοῦ Ἑλληνικοῦ Πολιτεύματος

ΑΘΗΝΑ δημοκρατία	ΣΠΑΡΤΗ ἰσόνομη ὀλιγαρχία
<ol style="list-style-type: none"> <li>1. Κύριος τρόπος ἀνάδειξης τῶν ἀρχόντων: κλήρωση.</li> <li>2. Τριττὴ διάκριση τῶν λειτουργιῶν τῆς ἐξουσίας.</li> <li>3. Ἀνώτατο πολιτειακὸ ὄργανο: Ἐκκλησία τοῦ Δήμου-Ἀπέλλα.</li> <li>4. Θητεία τῶν οὐσιαστικῶν ἀρχόντων ἐνιαῦσια καὶ μὴ ἐπαναλήψιμη.</li> <li>5. Κανείς σὲ κανέναν δὲν ἔχει δικαίωμα ζωῆς καὶ θανάτου.</li> <li>6. Πολίτες πάντα: ποτέ μόνον στρατιῶτες.</li> <li>5. Δὲν ὑπάρχει ὁ θεσμὸς τῆς κατάστασης ἀνάγκης.</li> </ol>	<ol style="list-style-type: none"> <li>1. Κύριος τρόπος ἀνάδειξης τῶν ἀρχόντων: ἐκλογή.</li> <li>2. Δὲν ὑπάρχει ἡ τριττὴ διάκριση.</li> </ol>

τοῦ '21 θέλει νὰ βλέπει τὸν ἑαυτὸ τῆς σάν συνέχεια τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδος καὶ ὄχι τοῦ Βυζαντίου.

Μὲ βάση αὐτὸ τὸ σκεπτικὸ:

**Πρῶτον:** οἱ Ἕλληνες, γιὰ τὴν σύνταξη τοῦ πολιτεύματός τους, ἀναβλέπουν πρὸς τὰ πολιτεύματα τῆς Σπάρτης καὶ τῆς Ἀθήνας.

**Δεύτερον:** καὶ στὰ τρία Συντάγματα καθορίζεται ἡ σφραγιδα τῆς Διοίκησης (τῆς Κυβέρνησης) νὰ ἔχει τὴν **θεὰ Ἀθηνᾶ**<sup>3</sup>.

**Τρίτον:** στὰ δύο πρῶτα Συντάγματα ἡ ἀρίθμηση τῶν ἀρθρῶν γίνεται μὲ τὸν ἀρχαῖο ἐλληνικὸ τρόπο, δηλαδή μὲ τὴν χρῆση τοῦ ἰωνικοῦ ἀλφαβήτου, ἐνῶ στὸ Σύνταγμα τῆς Τροιζήνας γίνεται χρῆση καὶ ἀραβικῆς καὶ ἐλληνικῆς ἀρίθμησης. Ἄς σημειωθεῖ πὼς ἡ ἐλληνικὴ ἀρίθμηση χρησιμοποιεῖται καὶ σήμερον στὴν νομολογία.

**Τέταρτον:** ἀναγνωρίζεται ἡ προτεραιότητα τῆς Ἀνατολικῆς Ὀρθόδοξης Θρησκείας, ἀλλὰ καθιερώνεται ἡ ἀνεξίθρησκία. Ἔτσι, ἐνῶ στὸν Ὄρκο τοῦ 6' Συντάγματος (ἀρ. 98') τὰ μέλη τῆς Διοίκησης, οἱ Κριτές καὶ οἱ Ὑπουργοὶ ὀρκίζονται στὴν Τρισυπόστατη Θεότητα καὶ τὴν γλυκύτατη Πατρίδα, στὸ γ' Σύνταγμα οἱ τρεῖς Ὄρκοι δίδονται γενικά στὸν Θεὸ καὶ τοὺς ἀνθρώπους (ἀρ. 132) ἢ τὸν Ὑψίστο (ἀρ. 150). Κι ἀκόμα, ἐνῶ στὸ α' Σύνταγμα καθιερώνεται Ὑπουργὸς Θρησκείας (κβ'), στὸ β' Σύνταγμα μετονομάζεται γενικώτερα σὲ Ὑπουργὸ Λατρείας (κε'), στὸ γ' Σύνταγμα, ὅπου οἱ Ὑπουργοὶ μετονομάζονται σὲ Γραμματεῖς, δὲν ὑπάρχει ἀντίστοιχος Γραμματεὺς γιὰ τὸ θρησκευμα

(άρ. 126). Ὁ Κλήροσ θέβαια δέν «ἐμπεριπλέκεται» σέ κανένα δημόσιο ὑπόυργημα καί δικαίωμα ψήφου ἔχουν μόνον οἱ Πρεσβύτεροι (άρ. 24).

**Πέμπτον:** οἱ ἐκλογές στήν Ἑλλάδα, μέχρι καί τίς βουλευτικές τοῦ Νοεμβρίου τοῦ 1920, γίνονταν μέ σφαιρίδια. Μέ σφαιρίδια γίνονταν καί οἱ κληρώσεις τῶν βουλευτῶν, τῶν δικαστῶν καί ὄλων τῶν ἄλλων κληρωτῶν ἀξιωματοῦχων στήν ἀρχαία Ἀθήνα.

**Ἐκτον:** στό εἰσαγωγικό σημείωμα τοῦ Συντάγματος τῆς Ἐπιδαύρου γίνεται ἀναφορά στούς νόμους «τῶν ἀειμνήστων Χριστιανῶν ἡμῶν Αὐτοκρατόρων» κατά τό α' Σύντ. (αη'), στούς νόμους «τῶν ἡμετέρων ἀειμνήστων Χριστιανῶν Αὐτοκρατόρων τῆς Κωνσταντινουπόλεως» κατά τό β' Σύντ. (π') καί στούς βυζαντινοὺς νόμους κατά τό γ' Σύντ. (άρ. 142). Προφανῶς οἱ Φαναριῶτες ἀπό τήν μιά μεριά καί τό ἱερατεῖο ἀπό τήν ἄλλη θέλησαν νά προσανατολίσουν τήν νέα Ἑλλάδα πρὸς τήν βυζαντινὴ-χριστιανικὴ περίοδο τῆς Ἰστορίας τῆς. Ἔτσι, ἡ παρουσία τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιότητος στήν νέα Ἑλλάδα συμβαδίζει μέ τήν παρουσία τοῦ Βυζαντίου καί δημιουργήθηκε ὁ ὅρος «Ἑλληνοχριστιανικός Πολιτισμός», ἐνῶ τό Βυζάντιο θεωρήθηκε συνέχεια τοῦ Ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ Πολιτισμοῦ.

**Ἑβδομον:** ἡ σημερινὴ Νομικὴ ἐπιστῆμη μιλάει γιὰ τριττὴ διάκριση τῶν λειτουργιῶν τῆς Ἐξουσίας, ἐνῶ τό σύγχρονο Σύνταγμα τοῦ 1975 μέ τίς ἀναθεωρήσεις του γιὰ νομοθετικὴ λειτουργία (άρ. 26, 73) καί δικαστικὴ ἐξουσία (άρ. 87), ἀφοῦ τόσο ἡ Νομικὴ ἐπιστῆμη ὅσο καί τό σύγχρονο Σύνταγμα θεωροῦν τήν Ἐξουσία, τό Κράτος, ἐνιαῖο. Παλαιότερα, ἀπό τό Σύνταγμα τῆς Τροιζήνας καί μέχρι τό Σύνταγμα τοῦ 1952, μιλοῦσαν γιὰ τρεῖς ἐξουσίες<sup>4</sup>, γιατί εἶχαν εἰσαγάγει τήν μετάφραση τῆς γαλλικῆς λέξης «rounois». Τό σύνταγμα τῆς Τροιζήνας μιλάει γιὰ τρεῖς ἐξουσίες στό ἄρθρο 36. Ἀντίθετα, τὰ πρῶτα δύο Συντάγματα, τῆς Ἐπιδαύρου καί τοῦ Ἄστρου, μιλοῦν γιὰ Ἐκτελεστικό, Βουλευτικό καί Δικαστικό<sup>5</sup>, ἀλλά καί Δικανικό<sup>6</sup>, βάζοντας τὰ ἐπίθετα στό οὐδέτερο γένος, ἀφοῦ τό οὐσιαστικό, πού χρησιμοποιεῖται, εἶναι ἡ λέξη «σῶμα», οὐδετέρου γένους. Χρησιμοποιεῖται θέβαια καί τό οὐσιαστικό «δύναμις», ἄλλη ἑλληνικὴ μετάφραση τοῦ γαλλικοῦ «rounois». Ὁ Ἀριστοτέλης ὅμως γράφει ὅτι «ἔστι τρία μέρη τῶν πολιτειῶν πασῶν... ἐν μὲν τί τό βουλευόμενον... δεύτερον δέ τό περί τὰς ἀρχάς... τρίτον δέ τί τό δικάζον»<sup>7</sup>. Ἴσως ἡ λέξη «μόριο» τοῦ Ἀριστοτέλους νά ὤθησε τοὺς συντάκτες τῶν δύο πρῶτων Συνταγμάτων νά χρησιμοποιήσουν τό οὐσιαστικό «σῶμα», ἐπειδὴ εἶναι καί αὐτό γένους οὐδετέρου.

Ἡ διαφορετικὴ χρῆση τῶν τριῶν ἐπιθέτων στό γ' Σύνταγμα ὑπονοεῖ ὅτι οἱ συντάκτες του ἔχουν ἀντιληφθεῖ πιά πὼς τό δυτικῆς ἐπίδρασης πολίτευμα, πού εἰσάγουν, δέν εἶναι Δημοκρατία, ἀλλὰ Κοινοβουλευτισμός. Αὐτό θά τό δοῦμε καλύτερα πιο κάτω, ὅπου θά μιλήσουμε διεξοδικώτερα γιὰ τό Σύνταγμα τῆς Τροιζήνας.

Τό Σύνταγμα τῆς Ἐπιδαύρου, γνωστό ὡς «Προσωρινόν πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος κατά τήν ἐν Ἐπιδαύρῳ Α' Ἐθνικὴν Συνέλευσιν», πρόσκειται περισσότερο πρὸς τό πολίτευμα τῆς Σπάρτης καί λιγώτερο πρὸς ἐκεῖνο τῆς Ἀθήνας. Οἱ Ἕλληνες εἶναι «ὅμοιοι» μπροστά στούς Νόμους, ὅπως «ὅμοιοι» χαρακτηρίζονταν καί οἱ πολῖτες τῆς Σπάρτης. Ὑπάρχει ἡ τριττὴ διάκριση τῶν λειτουργιῶν τῆς ἐξουσίας.

Ὁ διαχωρισμός τῆς πολιτείας σέ τρία μέρη εἶναι χαρακτηριστικό τῆς ἀκραίφους Δημοκρατίας, γι' αὐτό καί τὸν βρίσκουμε στήν Ἀθήνα καί σέ ὅποια ἄλλη ἀρχαία ἑλληνικὴ πόλη ἐφαρμοζόταν παρόμοιο πολίτευμα. Ὁ τριττός διαχωρισμός δέν ὑπῆρχε στήν Σπάρτη, τό πολίτευμα τῆς ὁποίας ἦταν συρρικνωμένη Δημοκρατία ἢ «ἰσόνομη ὀλιγαρχία», κατά τήν ἔκφραση τοῦ Θουκυδίδου (Γ', 62, 3). Ἄς ἔχουμε ὑπ' ὄψιν μας ὅτι ὁ ὅρος «ἰσονομία» χρησιμοποιήθηκε στήν θέση τοῦ ὅρου «δημοκρατία», πρὶν καθιερωθεῖ ὁ τελευταῖος<sup>8</sup>. Κατ' αὐτὰ ἡ «ἰσόνομη ὀλιγαρχία» τῆς Σπάρτης σημαίνει τό ἐξῆμωρο «δημοκρατικὴ ὀλιγαρχία»! Ἄς μὴν λησμονοῦμε ἄλλωστε πὼς, καί στήν συρρικνωμένη Δημοκρατία τῆς Σπάρτης, τό ἀνώτατο πολιτειακό ὄργανο ἦταν ἡ Ἀπέλλα, τό Νομοθετικό μέρος, γιὰ νά χρησιμοποιήσουμε τήν ὀρολογία τοῦ Ἀριστοτέλους, ὅπως ἀκριβῶς ἡ Ἐκκλησία τοῦ Δήμου στήν Ἀθήνα.

Τήν προσέγγιση τοῦ Συντάγματος τῆς Ἐπιδαύρου πρὸς τό πολίτευμα τῆς Σπάρτης θά τὴν βροῦμε καί ἄλλοῦ. Ἐνῶ δηλαδὴ τό Σύνταγμα διατείνεται ρητὰ γιὰ ἰσοτιμία ἀνάμεσα στό Βουλευτικό (Νομοθετικό) καί τό Ἐκτελεστικό (Ἀρχικό, Διοικητικό-Ἐκτελεστικό) (ι'), τελικὰ τό προβάδισμα, ἐλαφρὸ θέβαια, δίδεται στό Ἐκτελεστικό, ὅπως αὐτό φαίνεται ἀπὸ τό γεγονός ὅτι οἱ ἀποφάσεις λαμβάνονται, κατά κανόνα, ἀπὸ τό Ἐκτελεστικό. Αὐτό ὀφείλεται στό ὅτι ἡ ἐλλιπὴς πληροφόρηση γιὰ τήν ἀρχαία Σπάρτη ἔδινε τὴν ἐντύπωση πὼς οἱ Ἐφοροὶ στήν Σπάρτη εἶχαν τὴν πρωτοκαθεδρία. Καί εἶναι ἀλήθεια ὅτι οἱ Ἐφοροὶ εἶχαν στὰ χέρια τους συγκεντρωμένες πολλές ἀρμοδιότητες, οἱ ὁποῖες στήν Ἀθήνα ἦταν διαμοιρασμένες



## Συμφιλίωση Οικογενειακής και Επαγγελματικής Ζωής

### Έργο: «Άλκηστις»

Το Έργο «Άλκηστις» υλοποιείται από την Αναπτυξιακή Σύμπραξη «Δίκτυο για την Άρση του Κοινωνικού Αποκλεισμού των Γυναικών (δ.τ. Άλκηστις)» στο πλαίσιο του Άξονα Προτεραιότητας 4: Ίσες ευκαιρίες για άνδρες και γυναίκες, Μέτρο 4.1: Συνδυασμός οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής της Κοινωνικής Πρωτοβουλίας EQUAL, με τη συγχρηματοδότηση του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου και του Υπουργείου Απασχόλησης και Κοινωνικής Προστασίας.

Σκοπός του Έργου είναι η παροχή συμβουλευτικών και υποστηρικτικών υπηρεσιών σε εργαζόμενες/ους, οι οποίες/οι έχουν τη φροντίδα εξαρτώμενων μελών, η κατάργηση των στερεοτύπων για το ρόλο των δύο φύλων στην οικογένεια/εργασία και η προώθηση νέων προτύπων οργάνωσης της εργασίας με στόχο τη συμφιλίωση της οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής ανδρών και γυναικών.

Το έργο, ξεκίνησε να υλοποιείται τον Απρίλιο του 2005 και προβλέπεται να ολοκληρωθεί έως τον Ιούλιο του 2008.

Οι δράσεις που έχουν υλοποιηθεί έως τώρα, στο πλαίσιο του έργου, συνέβαλαν στην προσπάθεια συμφιλίωσης της οικογενειακής με την επαγγελματική ζωή. Ενδεικτικά, αναφέρονται οι κάτωθι δράσεις:

- Σύσταση και λειτουργία τεσσάρων (4) πιλοτικών δομών, με την ονομασία Κέντρα Στήριξης της Οικογένειας (ΚΕΣΟ), σε τέσσερις (4) περιοχές τη Χώρας – Αττική, Κόρινθο, Ιωάννινα και Χίο. Βασική λειτουργία των εν λόγω Κέντρων ήταν η παροχή συμβουλευτικής υποστήριξης σε εργαζόμενους/ες που αντιμετώπιζαν δυσκολίες συμφιλίωσης της οικογενειακής και της επαγγελματικής τους ζωής, καθώς επίσης και η παροχή πληροφόρησης / ενημέρωσης για θέματα που σχετίζονται με την κατάργηση στερεοτύπων αναφορικά με το ρόλο των δύο φύλων στην οικογένεια και την εργασία.
- Ενέργειες ενημέρωσης και ευαισθητοποίησης του κοινού για θέματα ισότητας και κατανομής ρόλων στην οικογένεια.
- Ενέργειες ενημέρωσης και ευαισθητοποίησης εργοδοτών και εργαζομένων αναφορικά με τις νέες μορφές οργάνωσης της εργασίας και τη διάσταση του φύλου στην εργασία.
- Δικτύωση, ανταλλαγή τεχνογνωσίας και προώθηση όλων όσων στελέχωσαν τις δομές του έργου.
- Ενέργειες υποστήριξης προσφύγων και μεταναστών.
- Ενέργειες δημοσιότητας και διάχυσης των αποτελεσμάτων του έργου:
  - Ιστοσελίδα Έργου [www.alkistis-equal.gr](http://www.alkistis-equal.gr).
  - Σύσταση και λειτουργία Γραφείου Τύπου.

Στην παρούσα Φάση του έργου, υλοποιούνται δράσεις με στόχο:

- Την ανάδειξη προτύπων και βέλτιστων πρακτικών (best practices)
- Τη διάχυση των αποτελεσμάτων του έργου σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο
- Την ενίσχυση των δομών που έχουν συσταθεί με στόχο τη βιωσιμότητα και την ποιοτική αναβάθμιση του ρόλου που ασκούν σε τοπικό επίπεδο
- Τη δικτύωση των δομών του έργου με ανάλογες δομές που λειτουργούν σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο
- Την ποιοτική διεύρυνση και προβολή επιμέρους δράσεων του Έργου
- Τη διάχυση της τεχνογνωσίας που έχει παραχθεί από τη σύσταση και τη λειτουργία του Κέντρου Στήριξης Οικογένειας Χίου σε όλους τους νομούς της Περιφέρειας Β. Αιγαίου, δηλαδή στους Νομούς Χίου, Λέσβου και Σάμου, καθώς και σε επιλεγμένους Δήμους αυτών
- Τη διάχυση εξειδικευμένων μελετών του Έργου
- Την ποιοτική ενίσχυση των προγραμμάτων εξ αποστάσεως κατάρτισης μέσω του Πρότυπου Οδηγού εξ αποστάσεως Κατάρτισης στελεχών ΣΥΥ
- Την προώθηση, ενίσχυση και δικτύωση των Συμβούλων του Έργου με άτομα και φορείς που δραστηριοποιούνται στον ευρύτερο χώρο της συμβουλευτικής και της ισότητας

Οι επί μέρους ενέργειες που θα λάβουν χώρα κατά το παρόν στάδιο υλοποίησης του έργου είναι:

- Η δημιουργία ενός Δικτύου Ισότητας & Συμφιλίωσης στην Περιφέρεια του Βορείου Αιγαίου
- Η εκπόνηση ενός Πρότυπου Οδηγού εξ αποστάσεως Κατάρτισης Συμβούλων Ισότητας
- Η διάχυση εξειδικευμένων μελετών του Έργου
- Η οργάνωση ενός φόρουμ με θέμα «Ας μάθουμε να ζούμε μαζί»

Εν κατακλείδι, η Σύμπραξη συμμετέχει από κοινού με άλλες Συμπράξεις στο Εθνικό Θεματικό Δίκτυο (ΕΘΔ) «Εναρμόνιση επαγγελματικής & οικογενειακής Ζωής» για την υλοποίηση του Κοινού Προγράμματος Έργων με τίτλο «Ελάτε να ζήσουμε τη συμφιλίωση».

Για περισσότερες πληροφορίες επισκεφθείτε την ιστοσελίδα του έργου: [www.alkistis-equal.gr](http://www.alkistis-equal.gr) ή επικοινωνήστε με το Γραφείο Τύπου του έργου (ΕΚΠΕΘΕ: Ομήρου 54, τηλ. 210-3643224, φαξ 210-3646953, [alkistis\\_press@ekfrasi.gr](mailto:alkistis_press@ekfrasi.gr))

*Φορείς υλοποίησης του έργου:*

ΕΕΟ Group ΑΕ, (Ευρωπαϊκός Επιχειρησιακός Όμιλος), Γενική Γραμματεία Ισότητας, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ), Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο Αθηνών (ΕΒΕΑ), Ινστιτούτο Οπτικοακουστικών Μέσων (ΙΟΜ), Κέντρο Μέριμνας Οικογένειας και Παιδιού (ΚΜΟΠ), Ελληνικό Δίκτυο Γυναικών Ευρώπης, Κέντρο Έρευνας και Υποστήριξης Θυμάτων Κακοποίησης και Κοινωνικού Αποκλεισμού (ΕΚΥΘΚΚΑ), Ελληνικό Συμβούλιο για τους Πρόσφυγες, Προμηθευτική Α.Ε. Δήμου Βροντάδων, ΚΕΚ ΑΚΜΗ Α.Ε., και Όμιλο Ευρωπαϊκή Έκφραση (ΕΚΠΕΘΕ: Ευρωπαϊκή Κοινωνία Πολιτική Έκφραση Θεσμοί).



στά τρία μέρη της πολιτείας. Σήμερα, η πρωτοκαθεδρία των Εφόρων ή άλλων αξιωματούχων δεν γίνεται δεκτή και έχει διαπιστωθεί πως η Απέλλα είχε ουσιαστικά την τελική απόφαση. Πραγματικά, ο Αριστοτέλης γράφει πως οι δύο βασιλείς αν ομογνωμούσαν σε κάτι με όλους τους Γερουσιαστές αυτό ίσχυε· αν όχι, υπερίσχυε η απόφαση της Απέλλας<sup>9</sup>. Πβλ. και την ρήτρα του σπαρτιατικού πολιτεύματος «δήμω ἤμεν κράτος καὶ ἀγοράν»<sup>10</sup>, όπου εκφράζεται η ίδια άποψη.

Τό προβάδισμα του Έκτελεστικού (του Αρχικού) τό ξαναβρίσκουμε στις λδ', νβ' και νζ'. Βέβαια, τό προβάδισμα του Έκτελεστικού (του Αρχικού) είναι μικρό, αφού ήταν απαραίτητη ή συγκατάθεση του Βουλευτικού (του Νομοθετικού) σε κάτρία ζητήματα (μ').

Τό Έκτελεστικό (τό Αρχικό) είναι ἑμελές, όπως πέντε είναι και οι Έφοροι στην Σπάρτη. Πρόκειται για μία ακόμη αναπομπή του Συντάγματος της Επιδάουρ στην Σπάρτη.

Η θητεία των αρχόντων είναι ενιαύσια και έπρεπε οι επίδοξοι αρχόντες να έχουν κλείσει τά τριάντα (ιε'). Ένιαύσια ήταν και ή θητεία στην αρχαία Ελλάδα. Και στην Αθήνα, για να ασκήσει κανείς κάποιο αξίωμα, έπρεπε να έχει κλείσει τά τριάντα, ενώ στην Σπάρτη έπρεπε να έχει κλείσει τά σαράντα.

Ακόμη: Υπάρχει πρόνοια για δίκαιη διανομή του πλούτου (η').

Αναγγέλλεται νόμος για πολιτογράφηση ξένων (ε').

Καταργούνται τά βασανιστήρια και οι δημεύσεις (αθ').

Πρόκειται για θεσμούς με αρχαιοελληνική καταβολή.

Επίσης, αναγνωρίζονται οι τοπικές διοικήσεις (δ', ρα'). Ας θυμηθούμε πως και ή αρχαία Σπάρτη ευνουσε την αυτόνομη παρουσία των ελληνικών πόλεων-κρατών και την μή σύμπληξη συμμαχιών.

Νά δούμε τό δεύτερο Σύνταγμα.

Ο πλήρης τίτλος του είναι: «Νόμος της Επιδάουρ ήτοι προσωρινόν πολίτευμα της Ελλάδος κατά την εν Αστρει Β' Εθνικήν Συνέλευσιν, Απρίλιος 1823».

Τό δεύτερο Σύνταγμα διατηρεί τίς ελευθερίες που εισάγει τό πρώτο και στρέφει τόν προσανατολισμό του σαφώς προς τό αθηναϊκό πολίτευμα· γι' αυτό αντικαθιστά τόν ὄρο «ὅμοιοι», που αναπέμπει στην Σπάρτη, με τόν ὄρο «ἴσοι», που αναπέμπει στην Αθήνα. Οι Έλληνες δεν είναι πιά «ὅμοιοι» αλλά «ἴσοι» μπροστά

στους Νόμους. Η «ισότητα» και ή «ὁμοιότητα» είναι έννοιες νομικές, αθηναϊκή και σπαρτιατική αντίστοιχα (πβλ. Αριστ. Πολ., Γ', 1279<sup>a</sup> 9-10).

Συνέπεια της ισότητας πιά και όχι της ομοιότητας είναι ή ρητή κατάργηση της δουλείας. Νά υπενθυμίσουμε ότι οι δούλοι στην Αθήνα δεν ήταν, κατά κανόνα, Έλληνες, ενώ οι Είλωτες στην Σπάρτη ήταν Έλληνες, Μεσσήνιοι, υποδουλωμένοι. Βέβαια, ή δουλεία καταργείται ρητά για κάθε ανθρώπινο ὄν στό Σύνταγμα του Αστρους (θ'). Οι Βρεττανοί κατάργησαν την δουλεία τό 1832, οι ΗΠΑ, στά χαρτιά, τό 1860 και οι Ρώσοι κατάργησαν την δουλοπαροικία τό 1861. Τό άρθρο που καταργεί την δουλεία θά παραμείνει μέχρι και τό Σύνταγμα των 17-11-1864 / 1-6-1911, άρθρο 13.

Εισάγεται ή ελευθερία του Τύπου (ζ'), που κι αυτή αναπέμπει στην αρχαία Αθήνα. Στην αρχαία Σπάρτη υπήρχε λογοκρισία.

Παράδειγμα: Ο Αρχίλοχος και ή ποιήσή του δεν γίνονταν δεκτοί στην Σπάρτη, επειδή σε ποίημά του δεν θεωρεί σπουδαίο πράγμα τό ότι πέταξε την ασπίδα του, για να σώσει την ζωή του. Η πράξη του Αρχίλογου άντέκειτο στό «*Η τᾶν ἤ ἐπί τᾶς*» των Σπαρτιατών. Οι Αθηναίοι ήταν πολύ πιο ανεκτικοί στην καλλιέργεια του λόγου και της τέχνης γενικώτερα, αν και έγιναν και εκεί προσπάθειες με τό ψήφισμα του Διοπέθη να εισαχθεί ή λογοκρισία.

Γενικά τά δικαιώματα και οι ελευθερίες, που προτείνονται στό πρώτο Σύνταγμα, επαναλαμβάνονται και ενισχύονται και στό δεύτερο. Τό Βουλευτικό (Νομοθετικό) έχει σαφώς τό προβάδισμα, όπως είναι πιο προφανές στην αρχαία Αθήνα (ιζ', λη', μ', μα', οθ', π'), όπου ή Εκκλησία του Δήμου αποφάσιζε για όλα και κυβερνούσε. Τό Έκτελεστικό παραμένει ἑμελές. Νά επισημάνουμε πως και στην Αθήνα τά πολιτειακά ὄργανα ήταν κατά κανόνα πολυπρόσωπα. Άλλωστε, τό πολυπρόσωπο των πολιτειακών ὀργάνων είναι ένα από τά χαρακτηριστικά του δημοκρατικού πολιτεύματος.

Καταργούνται οι τοπικές διοικήσεις. Αυτό αναπέμπει στην ενωτική πολιτική της αρχαίας Αθήνας.

Εισάγεται ὁ ὄρος «βουλευτής» (λ'), παράλληλα με τόν ὄρο «παραστάτης» (ιγ', ιη' και ιζ'). Δεν υπήρχε στην Σπάρτη ὁ ὄρος «βουλευτής», υπήρχε στην Αθήνα. Στο Σύνταγμα της Επιδάουρ χρησιμοποιούνται οι ὄροι «πληρεξούσιος» (ια') και «παραστάτης» (ιγ').

Γίνεται πραγματικότητα ή πολιτογράφηση ξένων. Καθορίζονται με ακρίβεια οι ὄροι: 5 χρόνια ενδήμησης, απόκτηση ακίνητης περιουσίας ή εκτέ-

λεση ανδραγαθημάτων υπέρ τῆς Ἑλλάδος καί διαρκῆς ἀμεμπτη συμπεριφορά (ιβ', α' καί β'). Κι αὐτό ἀναπέμπει στήν ἀρχαία Ἀθήνα, ὅπου ἡ πολιτογράφηση ξένων ἀλλά καί δούλων δέν ἦταν σπάνια<sup>11</sup>. Στήν ἀρχαία Σπάρτη μόνο δύο ἄνθρωποι πολιτογραφήθηκαν, κατά τόν Ἡρόδοτο.

Προαναγγέλλεται ἡ ἐγκαθίδρυση ὀρκωτῶν δικαστῶν (αϑσ'). Κι αὐτό βέβαια ἀναπέμπει στήν ἀθηναϊκή Ἡλιαία.

Στήν ἐνίσχυση τοῦ δημοκρατικοῦ πνεύματος πρέπει νά συγκαταλέξουμε καί τό ὅτι, τόσο τό Βουλευτικό ὅσο καί οἱ Κριτές, οἱ δικαστές, τό Δικαστικό, ὀρκίζονται μπροστά στό κοινό (αθ' 99). Κι αὐτό ἀναπέμπει στήν ἀρχαία Ἀθήνα, ἄν σκεφθοῦμε πῶς οἱ νέοι πολίτες ἔλεγαν τόν γνωστό Ὅρκιο τῶν Ἐφήβων μπροστά στό κοινό<sup>12</sup>.

Νά περάσουμε τώρα στό Σύνταγμα τῆς Τροιζήνας.

Ὁ πλήρης τίτλος του εἶναι: «Πολιτικόν Σύνταγμα τῆς Ἑλλάδος κατά τήν ἐν Τροιζήνι Γ' Ἐθνικήν Συνέλευσιν, Μάϊος 1827». Τό τρίτο Σύνταγμα κρατάει ὅ,τι προοδευτικό καί φιλελεύθερο ἔχουν εἰσαγάγει τά ἄλλα δύο καί κάνει ἀκόμα εὐρύτερες τομές, πού δείχνουν πρὸς τήν ἀρχαία Ἀθήνα. Εἰσάγει οὐσιαστικά τό σύστημα τῆς «Κυβερνώσης Βουλῆς» (κεφ. ΣΤ'), πρᾶγμα τό ὁποῖο ἀναπέμπει στήν ἀρχαία Ἀθήνα, ὅπου ἡ Ἐκκλησία τοῦ Δήμου ἦταν ὅ,τι εἶναι ἡ Βουλὴ στήν σύγχρονη ἐποχὴ ἀλλά καί, ἐπὶ πλέον, κυβερνοῦσε, ὡς τό ἀνώτατο πολιτικό ὄργανο, χωρίς κανεῖς νά μπορεῖ νά τήν διαλύσει.

Καταργεῖται κάθε ἄλλος ὅρος γιά τά μέλη τῆς Βουλῆς καί εἰσάγεται ὁ ὅρος «Ἀντιπρόσωπος», ἐπειδὴ προφανῶς οἱ Ἕλληνες τοῦ '21 ἤξεραν καί εἶχαν συνειδητοποιήσει τήν θεσμικὴ διαφορὰ τους μέ τήν ἀρχαία Ἀθήνα, δηλαδή ἀνάμεσα στό κοινοβουλευτικό ἀντιπροσωπευτικό-ὀλιγαρχικό πολιτικό σύστημα ἀπὸ τήν μιά μεριά καί τήν Δημοκρατία τῆς ἀρχαίας Ἀθήνας ἀπὸ τήν ἄλλη. Τά ἴδια μποροῦμε νά ποῦμε γιά τήν κατάργηση τοῦ ὄρου «Ἵπουργός» τῶν δύο πρώτων Συνταγμάτων· ὁ ὅρος αὐτός παραπέμπει στήν ἀρχαία Ἑλλάδα<sup>13</sup>. Γιά τούς ἴδιους λόγους ἀντικαταστάθηκε μέ τόν ὄρο «Γραμματεὺς». Καί οἱ δύο νέοι ὄροι τοῦ Συντάγματος τῆς Τροιζήνας δέν κάνουν τίποτε ἄλλο ἀπὸ τό νά μεταφράζουν τούς ἀντιστοιχοῦς γαλλικούς «représentant» καί «secrétaire».

Θά πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι εἰσάγεται καί ἡ κλήρωση καί ἡ μὴ ἐπανεκλογή τῶν Ἀντιπροσώπων στήν ἐπόμενη βουλευτικὴ περίοδο. Πιὸ συγκεκριμέ-

να: κάθε τρία χρόνια ἐκλέγονται 300 ἀντιπρόσωποι. Ἀπὸ αὐτοὺς ἐνεργοποιοῦνται μέ κλήρωση 100 τήν πρώτη χρονιά καί 100 τήν δεύτερη. Οἱ ὑπόλοιποι 100 ἐνεργοποιοῦνται τήν τρίτη χρονιά. Κανεῖς τους δέν ἐπανεκλέγεται κατὰ τήν ἐπόμενη ἐκλογικὴ περίοδο (ἀρ. 57-58). Οἱ Ἀντιπρόσωποι δέν πληρώνονταν, ἄν δέν παρευρίσκονταν στίς συνεδριάσεις τῆς Βουλῆς, καί πληρώνονταν τό μισό, ἄν εἶχε λήξη ἡ βουλευτικὴ περίοδος (ἀρ. 64).

Οἱ θεσμοὶ αὐτοὶ προσεγγίζουν τήν δημοκρατία τῆς ἀρχαίας Ἀθήνας. Ἐκεῖ ἡ ἀνάδειξη τῶν βουλευτῶν καί γενικώτερα τό 99,14% τῶν ἀρχόντων ἦσαν κληρωτοί, ἐνιαύσιοι καί μὴ ἐπαναλήψιμοι. Καί, καθὼς ἡ πληρωμὴ τους γινόταν κάθε μέρα, ὅποτε ἀπουσίαζαν δέν πληρώνονταν.

Καταργεῖται τό 5μελές Ἐκτελεστικό καί ἀντικαθίσταται ἀπὸ τό μονομελές πολιτειακὸ ὄργανο, τόν Κυβερνήτη, ὁ ὁποῖος ὅμως ὑπόκειται στήν Βουλὴ.

Δεν ἀναγνωρίζονται τίτλοι εὐγενείας (ἀρ. 27) καί δέν ὑπάρχουν οἱ ἐκφωνήσεις «Ἐκλαμπρότατε», «Ἐξοχώτατε», πού ἀφοροῦν τό πρόσωπο τοῦ Κυβερνήτη, ὅσο αὐτός κυβερνᾷ.

Ἵπάρχει ὀλόκληρο κεφάλαιο (κεφ. Δ') γιά τήν πολιτογράφηση ξένων. Ἡ πολιτογράφηση γίνεται μέ λιγώτερα χρόνια ἐνδῆμησης (3 χρόνια) καί γενικώτερα εἶναι εὐκολώτερη.

Ὅμως, ἓνα τέτοιο Σύνταγμα δέν θά ἦταν τόσο εὐκόλα ἀποδεκτό ἀπὸ τίς Μεγάλες Δυνάμεις τῆς Εὐρώπης. Ἐνα Σύνταγμα τόσο φιλελεύθερο καί τόσο κοντὰ στήν Δημοκρατία, ὅπως τουλάχιστον τήν πραγματοποιήσαν οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες, θά ἦταν βραδυφλεγῆς βόμβα στά θεμέλια τῆς μοναρχικῆς Εὐρώπης. Καί θά ἦταν πολὺ δύσκολο, ἄν ὄχι ἀδύνατο, νά γίνεῖ ἀποδεκτό ἓνα κράτος, ὅσο μικρὸ καί ἀσήμαντο κι ἄν ἦταν αὐτό, μέ ἓνα Σύνταγμα τέτοιας φιλελεύθερης ἐμβέλειας. Οἱ εὐρωπαϊκὲς Δυνάμεις, λοιπόν, ἦσαν σαφῶς ἀντίθετες, στήν δημιουργία μιᾶς φιλελεύθερης νέας Ἑλλάδας, περισσότερο πιστῆς στά πολιτικά καί δικαιοδοτικά νάματα τῆς δικῆς τῆς ἀρχαίας ἱστορίας καί λιγώτερο ὑπάκουης στίς ρωμαϊκὲς παραφθορὲς τοῦ Ἀττικοῦ Δικαίου, πού συνέθεταν τό Ρωμαϊκὸ Δίκαιο. Ἐτσι ἐξακολουθοῦμε νά ζοῦμε ἀκόμη καί σήμερα στήν σκιά τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου καί τοῦ αἱματοβαμμένου Κολοσσαίου καί νά ἔχουμε παραμελήσει ἢ καί λησμονήσει τό φῶς τοῦ Ἀττικοῦ Δικαίου καί τοῦ Ἀττικοῦ Θεάτρου, στό ὁποῖο καί ἡ ἐνδειξὴ μόνο τῆς βίας ἦταν ἀνεπίτρεπτη. Παρ' ὅλα αὐτά, οἱ συντάκτες τοῦ Συντάγματος καί ὁ Ἑλληνικὸς Λαὸς

έκαναν τις προσπάθειές τους για μία συνταγματική ανανέωση της Ευρώπης του 19ου αιώνα.

Η Γ' Έθνοσυνέλευση, με ψήφισμά της, στις 3 Απριλίου 1827, εξέλεξε πρώτο Κυβερνήτη της Ελλάδος τον Ιωάννη Καποδίστρια. Εκείνος ανέλαβε τα καθήκοντά του τον Ιανουάριο του 1828. Έπειδή όμως ήταν αντίθετος στο Σύνταγμα της Τροιζήνας και τις δημοκρατικές του προδιαγραφές, και πίο συγκεκριμένα δεν ανέχθηκε να υπόκειται στην Βουλή, πίεσε τους αντιπροσώπους να καταργήσουν το Σύνταγμα της Τροιζήνας. Έτσι, στις 18 Ιανουαρίου 1828, με ψήφισμά της, η Γ' Έθνοσυνέλευση ανέστειλε την λειτουργία του Συντάγματος και αυτοδιαλύθηκε. Το κάκου ο Θεόφιλος Καΐρης στην Ελλάδα και ο Αδαμάντιος Κο-

ραής από το Παρίσι προσπαθοῦσαν να πείσουν τον Καποδίστρια να σεβαστεί την Δημοκρατία. Ο Καποδίστριας στάθηκε ανένδοτα απολυταρχικός. Έτσι χάθηκε κάθε ευκαιρία να εισαχθεί στην Ευρώπη ένα φιλελεύθερο Σύνταγμα.

Και η Ελλάδα οδηγήθηκε στην Απόλυτη Μοναρχία του Όθωνα, που με την Επανάσταση της Γ' Σεπτεμβρίου του 1843 και το Σύνταγμα του 1844 υποχρεώθηκε να γίνει Συνταγματική Μοναρχία και με την έξωση του Όθωνα το 1862 και τον έρχομό των Γλύξμπουργκ, το 1863, και το Σύνταγμα του 1864 έγινε Βασιλεύουσα Δημοκρατία. Τελικά οι Έλληνες, με το δημοψήφισμα του 1974, κατέρρησαν όριστικά τον θεσμό της Μοναρχίας<sup>14</sup>.

### ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Άριστ. Πολ. Δ, 1294b, 18-34.
2. Έρόδ. Ε' (Τερψιχόρη), 92.
3. Σύντ. Έπιδάουρου, ργ', Σύντ. "Άστρους ρε', Σύντ. Τροιζήνας. (Έδω, κι όπου άλλοι χρειάζεται, χρησιμοποιείται τό γράμμα ρ της χαλκιδικής παραλλαγής του ελληνικού αλφαβήτου, τό οποίο είναι εξέλιξη του κόππα, αφού τό κόππα δεν υπάρχει στό σύνηθες πληκτρολόγιο. Τό κόππα χρησιμοποιείται, για να δηλώσει τον αριθμό 90 της αραβικής αρίθμησης: ρε' = 95).
4. Σύντ. 1952, αρ. 22, 26-28.
5. α' Σύντ., πζ'.
6. β' Σύντ., οα'.
7. Πολ. Δ', 1297<sup>b</sup> 37-1298<sup>a</sup> 3.
8. Έρόδ. Γ', 80 και Άλκμαίων ο Κροτωνιάτης στόν Άέτιο Ε', 30, 1 ή στός Ντήλ-Κράντς 24 b 4, όπου ο Κροτωνιάτης γιατρός ονομάζει την ύγεια «ίσονομία» και την ασθένεια «μοναρχία».
9. Πολ. Β', 1273<sup>a</sup> 5-9.

10. Πλούταρχος, Λυκούργος, β'.
11. Άριστ. Πολ. Γ', 1275b 37 και Άριστοφάνης, Βάτραχοι, 204 και Πλούταρχος, Σόλων, 24.
12. Άριστ. Άθηναίων Πολιτεία, 42, 4.
13. Ξεν. Κύρου Άνάβαση, Ε', 8 15· κ.ά.
14. Τό δξύμωρο είναι ότι ουσιαστικά πρώτοι συντελεστές της κατέρρησης της Μοναρχίας ήταν οι κατά καιρούς δικτάτορες στρατιωτικοί. Τό 1924 ο Θεόδωρος Πάγκαλος και ο Γεώργιος Κονδύλης, σε συνεργασία με τον Άλέξανδρο Παπαναστασίου, κατέρρησαν την βασιλεία. Και ο Πάγκαλος και ο Κονδύλης ήταν στρατιωτικοί και οι δύο και δικτάτορες, ο πρώτος τον Ιούνιο 1925 - Αύγουστο 1926 και ο δεύτερος τον Οκτώβριο 1935 - Ιανουάριο 1936. Οι δικτάτορες-στρατιωτικοί των ετών 1967-74 κατέρρησαν την βασιλεία. Η κατέρρηση επιβεβαιώθηκε με τό δημοψήφισμα του Δεκεμβρίου του 1974.

### ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Άριστοφάνης, Βάτραχοι.  
 Άριστοτέλης, Πολιτικά.  
 Άριστοτέλης, Άθηναίων Πολιτεία.  
 Έρόδοτος, Ιστορία.  
 Θουκυδίδης, Ιστορία.  
 Πλούταρχος, Σόλων.

Τά Έλληνικά Συντάγματα 1822-1975/1986, έκδ. Στοχαστής, Άθήνα 1998. Στην έκδοση αυτή περιλαμβάνεται και Η συνταγματική Ιστορία της Ελλάδος του Άλέξανδρου Σβώλου.  
 Ντήλ-Κράντς, Άποσπάσματα προσωκρατικών.

ΑΦΙΕΡΩΜΑ

Ἡ ἄγνωστη  
νεότητα  
τοῦ Κορνήλιου  
Καστοριάδη



# Ἡ ἀγνωστή νεότητα τοῦ Κορνήλιου Καστοριάδη

τοῦ Μελέτη Ἡ. Μελετόπουλου

Ἐνάμεσα στους Ἑλληνες στοχαστές πού διέπρεψαν στό ἐξωτερικό, ὁ Κορνήλιος Καστοριάδης ἀναμφίβολα εἶχε τήν μεγαλύτερη διεθνή ἀκτινοβολία. Ἦταν ἰδιαίτερος εὐφυής, ἕως ἰδιοφυΐας, εἶχε ρητορικές καί ἐπικοινωνιακές ἰκανότητες, ἐκινεῖτο μέ ἀνέση σέ ὅλους τούς χώρους τοῦ ἐπιστητοῦ· γνώριζε ἄριστα ἀρχαία ἑλληνικά, λατινικά, ἀνώτερα μαθηματικά καί φυσική· ἀκόμη καί ἡ φυσιογνωμία του ἦταν χαρακτηριστική. Ἡ ζωή του ὑπῆρξε κι αὐτή πολυκύμαντη: μαθητής τοῦ νεοκαντιανοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου καί τοῦ πλατωνικοῦ Κωνσταντίνου Δεσποτόπουλου στήν Νομική Σχολή τῆς Ἀθήνας, ταυτόχρονα μέλος τοῦ ΚΚΕ ὡς μαθητής καί στήν συνέχεια στέλεχος τῆς τροτσκιστικῆς ὀργάνωσης τοῦ Σπ. Πρίφτη ἢ Στίνα κατά τήν διάρκεια τῆς Κατοχῆς, μετανάστης στήν Γαλλία καί ὑπάλληλος τοῦ ΟΟΣΑ, μέλος ἀντισταλινικοῦ καί μετατροτσκιστικοῦ γκρουπούσκουλου μέ τίτλο «Σοσιαλισμός ἢ Βαρβαρότητα» καί ἐκδότης τοῦ ὁμώνυμου περιοδικοῦ, συγγραφέας πού ἄσκησε ἐπίδραση στόν Γαλλικό Μάη· καί ψυχαναλυτής τῆς κλασσικῆς σχολῆς. Ὅλα αὐτά κατέληξαν στό ἀρχαιοελληνικό ἰδεώδες τῆς Ἀμεσης Δημοκρατίας, δηλαδή τῆς δυνατότητας καί ἰκανότητας τοῦ ἀνθρώπου νά ἀνατρέπει τούς περιβεβλημένους μέ φανταστικό κύρος θεσμούς καί νά δημιουργεῖ νέους.

Μετά τά γεγονότα τοῦ Μαΐου 1968, ὁ Καστοριάδης κέρδισε φήμη καί κύρος, διότι οἱ ἰδέες του εἶχαν ἐμπνεύσει κάποιους ἐκ τῶν ἡγετῶν τῆς φοιτητικῆς ἐξέγερσης, ὅπως τόν Δαυίδ Κόν-Μπεντίτ. Οἱ ἀντίπαλοί του τόν κατηγοροῦσαν γιά πολλά: ὅτι ἦταν ψυχοπολεμικός ἀντικομμουνιστής ἢ ὅτι εἰσέβαλε σέ χώρους πού δέν γνώριζε καλά, ὅπως ἡ ψυχανάλυση. Ὅπως καί νά εἶναι, ὁ Καστοριάδης, πού δῆνυσε μέ αὐτοπεποίθηση τήν διαδρομή Κωνσταντινούπολη-Ἀθήνα-Παρίσι, σέ μιά ἐπικίνδυνη ἐποχή πολέμων καί βίας, τήρησε μιά ἀνεξάρτητη, δημιουργική καί κριτική στάση, μήν σταματώντας ποτέ νά δραματίζεται διεξόδους ἀπό τήν ἀνθρώπινη ἀθλιότητα.

## Ἄ Καστοριάδης πρὶν τήν Γαλλία

Ἄ Κορνήλιος Καστοριάδης γεννήθηκε στίς 11 Μαρτίου 1922 στήν Κωνσταντινούπολη. Ἦταν μοναχοπαίδι. Δέν ὑπάρχουν πληροφορίες γιά τήν ἀπώτερη καταγωγή τῆς οἰκογένειάς του ἢ γιά τήν ζωή τῆς τήν περίοδο πρὸ τοῦ 1922. Πιθανῶς οἱ Καστοριάδηδες ἦσαν Πόντιοι. [Περί Καστοριάδη δέν ὑφίσταται ὀλοκληρωμένη βιογραφία, παρά μόνον βιογραφικά σημειώματα. Τά παρακάτω συνελλέγησαν καί διασταυρώθηκαν ἀπό πρωτογενεῖς πηγές καί συνεντεύξεις φίλων τοῦ Καστοριάδη. Σημειώθῃτω ὅτι καί ὁ ἴδιος ἦταν φειδωλός σέ αὐτοβιογραφικές πληροφορίες, στά διάφορα αὐτοβιογραφικά σημειώματα πού συνέταξε ἢ στό ἔργο του γενικώτερα]. Τόν Ἰούλιο τοῦ 1922, δηλαδή κατά τήν στιγμή πού κατέρρευε τό μέτωπο τοῦ Ἑλληνικοῦ Στρατοῦ στήν Μικρά Ἀσία, ἡ οἰκογένεια Καστοριάδη μετακόμισε στήν Ἀθήνα.

Ἄ πατέρας τοῦ Κορνήλιου, ὁ Καῖσαρ Καστοριάδης, ἦταν ἔμπορος. Καθώς γνώριζε γαλλικά, εἰσήγαγε ὑφάσματα ἀπό τήν Γαλλία, τά ὁποῖα διοχέτευε χονδρικῶς σέ καταστήματα τῆς ὁδοῦ Ἐρμού<sup>1</sup>, χωρίς νά διατηρεῖ ὁ ἴδιος κατάστημα<sup>2</sup>. Ἄ ἀδελφός τοῦ Καίσαρος, ὁ Μίλων Καστοριάδης, ἀνέπτυξε ἔντονη ἐμπορική δραστηριότητα ἐπί Κατοχῆς.

Τό κοινωνιολογικό προφίλ τῆς οἰκογένειας Καστοριάδη ἦταν ἀστικό. Κατοικοῦσαν στήν Πλάκα, στήν ὁδὸ Ὑπατίας 4 ἢ 5, στόν δεύτερο ὄροφο, σ' ἓνα διαμέρισμα τεσσάρων δωματίων<sup>3</sup>. Ἄ πατέρας Καστοριάδης, ἓνας ἀνατολίτης μέ βαρεῖα προφορά<sup>4</sup>, ἦταν σκαιός<sup>5</sup> καί εἶχε σύμφωνα μέ πληροφορίες κάκιστη σχέση μέ τόν γιό του<sup>6</sup>. Τηροῦσε στάση ἀπογοητευμένου πατρός, ὁ δέ Κορνήλιος μετά βίας τοῦ ἀπαντοῦσε<sup>7</sup>. Φαίνεται ὅτι ὁ Καῖσαρ Καστοριάδης, ὁ ὁποῖος παντρεύτηκε σέ δεύτερο γάμο μιά Πεντζίκη, πέθανε λίγο πρὶν ἢ καί μετά τόν Καστοριάδη<sup>8</sup>.

Ἡ μητέρα τοῦ Κορνήλιου ἦταν Πελοποννήσια ἀπὸ τὴν Μεσσηνία, τὸ γένος Παπαχελᾶ. Ἦταν ψυχικὰ ἄρρωστη, ἀλλὰ πατέρας καὶ γιὸς εἶχαν ἀποφασίσει νὰ τὴν κρατήσουν στὸ σπίτι, ἐκτὸς ἀσύλου. Ἔτσι, ἡ μητέρα κυκλοφοροῦσε στὸ σπίτι παραληρώντας<sup>9</sup>, μέχρι πού πέθανε κατὰ τὴν διάρκεια τῆς Κατοχῆς. Ὁ Καστοριάδης λάτρευε τὴν μητέρα του καὶ θεωροῦσε τὸν πατέρα του ὑπεύθυνο γιὰ τὴν κατάστασή της. Στὸ Πανεπιστήμιο διέδιδε, σύμφωνα μὲ μία μαρτυρία<sup>10</sup>, ὅτι εἶχε πεθάνει καὶ ὁ πατέρας του, σκοτώνοντάς τον συμβολικά.

Ἐπ' αὐτές τίς συνθήκες, δὲν εἶναι περίεργο πού ὁ νεαρὸς Κορνήλιος ἔπαθε ἀλωπεκίαση καὶ ἔχασε ὅλα τὰ μαλλιά του, ὅχι ὅταν πέθανε ἡ μητέρα του, ὅπως γενικῶς πιστεύεται, ἀλλὰ πολὺ νωρίτερα<sup>11</sup>. Ἔτσι, ἀπὸ νωρίς, ἡ ἀλωπεκίαση καὶ τὰ μυωπικά γυαλιά του τοῦ ἔδωσαν τὴν χαρακτηριστική του φυσιογνωμία.

Ὡς ἀντιστάθμισμα, ὁ Καστοριάδης ἀνέπτυξε τρομακτικὴ δύναμη γιὰ τὴν ζωὴ<sup>12</sup>. Πιθανῶς τὰ προβλήματά του τοῦ δημιούργησαν τὴν ἀνάγκη γιὰ διάκριση, ὡς μηχανισμό ὑπερανάπληρωσης<sup>13</sup>. Ἦταν ἐξαιρετικὰ πολυμαθῆς<sup>14</sup>. Φαίνεται, ὅμως, ὅτι διέθετε καὶ μεγάλη νοημοσύνη. Δὲν εἶναι τυχαῖο πού ὁ Γεώργιος Καρτάλης, ἓνας ἐξαιρετικὰ εὐφυῆς καὶ χαρισματικὸς ἄνθρωπος, ἀποκαλοῦσε τὸν Καστοριάδη «ὁ εὐφύστερος Ἑλληνας»<sup>15</sup>.

Ὁ Καστοριάδης φοίτησε στὸ 8ο Γυμνάσιο Ἀρρένων, στὴν πλατεία Κολλιάτσου. Ἡ μητέρα τοῦ Καστοριάδη ἔπαιζε πολὺ ὠραῖο πιάνο. Ὁ νεαρὸς Κορνήλιος ἔπαιρνε μαθήματα πιάνου κατ' οἶκον ἀπὸ τὸν Αὐστριακὸ καθηγητὴ Tourneissen, ἀλλὰ δὲν ἦταν καλὸς πιανίστας<sup>16</sup>. Ἦδη ἀπὸ τὰ δώδεκά του χρόνια, ὅπως ἀναφέρει ὁ ἴδιος, ἀνακάλυψε τὸν μαρξισμό καὶ τὴν φιλοσοφία<sup>17</sup>. Τὸ 1937 ὀλοκλήρωσε τίς σχολικὲς του σπουδὲς καὶ ἔδωσε ἐξετάσεις στὴν Νομικὴ Σχολὴ Ἀθηνῶν. Μεταξὺ τῶν ὑποψηφίων, πρῶτος πέρασε ὁ μετέπειτα πρωθυπουργὸς Ἀνδρέας Παπανδρέου, ἑνατὴ ἡ καθηγήτρια φιλοσοφίας στὸ Παρίσι Μιμίκια Κρανάκη καὶ ἐκ τῶν τελευταίων ὁ Καστοριάδης. Ἄς λάβουμε ὅμως ὑπ' ὄψιν ὅτι ὁ Καστοριάδης ἦταν μόνον δεκαεξί χρονῶν, ἐνῶ ὁ Παπανδρέου δεκαοκτώ.

Σύμφωνα μὲ τίς ὑπάρχουσες μαρτυρίες<sup>18</sup>, ἤδη ἀπὸ μαθητῆς, συγκεκριμένα τὸ τελευταῖο ἔτος τοῦ σχολείου (1937), ὁ Καστοριάδης ἐντάχθηκε στὴν νεολαία τοῦ ΚΚΕ. Λίγο μετὰ τίς ἐξετάσεις γιὰ τὸ Πανεπιστήμιο, προσήχθη στὴν Ἀσφάλεια μὲ ἄλλους ὁμοϊδεάτες του. Τὰ τρία μέλη τοῦ πυρήνα του δὲν τὸν κατέδωσαν. Ἐκεῖ ἔχασε καὶ τὴν ἐπαφὴ του μὲ τὴν κομμουνιστικὴ ὀργάνωση.

Τὸ ἐπόμενο διάστημα, λίγο πρὶν τὸν Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, συνέβη ἓνα περιστατικὸ πού ἔμεινε ζωντανὸ στὴν μνήμη τοῦ Καστοριάδη: ὁ Ἀνδρέας Παπανδρέου, πού ἐξέδιδε μὲ φίλους του ἓνα τροτσκιστικὸ ἔντυπο, συνελήφθη καὶ εἶτε (ὅπως ἰσχυριζόταν ὁ Καστοριάδης καὶ ὅπως κατήγγειλε μὲ ἐπιστολὴ του στὴν ἐφημερίδα *Τὸ Βῆμα* παραμονές τῶν ἐκλογῶν τοῦ 1985) ὁ Παπανδρέου τὸν κατέδωσε στὴν Ἀσφάλεια ὡς τροτσκιστὴ καὶ ἀναγνώστη τῆς ἐφημερίδας του, εἶτε βρέθηκε πάνω στὸν Παπανδρέου κάποιος κατάλογος ἀποδεκτῶν τῆς ἐφημερίδας του. Γεγονός, πάντως, πού ὀδήγησε σὲ νέα σύλληψη τοῦ Καστοριάδη ἀπὸ τὴν Ἀσφάλεια (ὅπου εἶχε τὸν κωδικὸ «Γλόμπος»), ἀλλὰ πάλι χωρὶς σοβαρές συνέπειες. Ἀντιθέτως, ὁ Παπανδρέου ἀναγκάστηκε νὰ φύγει κακὴν-κακῶς στίς ΗΠΑ. Ὁ Καστοριάδης ἐπανελάμβανε ἔκτοτε διαρκῶς ὅτι «τὸν πούλησε ὁ Ἀνδρέας» κ.λπ. Ὅπως δὲν ἔπαυε, ὁ Καστοριάδης δὲν ἐνεπλάκη σὲ ἀντικαθεστωτικὲς δραστηριότητες μὲ κάποια σημασία, γι' αὐτὸ καὶ τὸ καθεστῶς τοῦ Μεταξᾶ δὲν τὸν ἐδίωξε, ὅπως πολλοὺς ἄλλους.

Καστοριάδης καὶ Παπανδρέου ἔκαναν στενὴ παρέα, τὸ διάστημα πρὶν τὸν Πόλεμο. Ἦσαν καὶ οἱ δύο ἀρχομανεῖς καὶ νάρκισσοι, καὶ μεταξύ τους ὑπέβοσκε ἔντονος ἀνταγωνισμὸς. Ὁ Καστοριάδης φθονοῦσε τὸν κατὰ τρία χρόνια μεγαλύτερό του Παπανδρέου, ἐνῶ δὲν συνέβαινε τὸ ἀντίθετο. Ὁ Καστοριάδης εἶχε περισσότερο ἔντονη πνευματικὴ διάσταση, ἐνῶ ὁ Παπανδρέου πολιτικὴ. Καὶ οἱ δύο, πάντως, ἀπέφευγαν τίς συγκρούσεις καὶ τίς κακοτοπιές<sup>19</sup>. Ἄλλωστε, ὁ μὲν Παπανδρέου ἐγκατέλειψε τὴν χώρα πρὶν ξεσπάσει ἡ καταιγίδα τῆς περιόδου 1940-50, καὶ ὑπῆρξε ὁ μεγάλος ἀπὸ τὸν ἀγῶνα τῆς γενιάς του, ὁ δὲ Καστοριάδης δὲν ταλαιπωρήθηκε ὅπως ἄλλοι, δὲν βασανίστηκε ἢ φυλακίστηκε ἢ ἐξορίστηκε κατὰ τὴν Κατοχὴ<sup>20</sup>.

Ποῖο ἦταν τὸ κλίμα στὴν Νομικὴ Σχολή, τὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ Μεσοπολέμου; Πολὺ ἀργότερα ὁ Καστοριάδης εἶχε ἀποκαλέσει τούς καθηγητὲς τοῦ ἐλληνικοῦ πανεπιστημίου «ἀναλφάβητους Ἑλληνοχριστιανούς»<sup>21</sup>. Δὲν ἦταν ὅμως μονοδιάστατη ἡ εἰκόνα ἐκείνη τὴν ἐποχὴ. Στὴν Νομικὴ Σχολὴ δίδασκαν προσωπικότητες ὅπως ὁ Ἄγγελος Ἄγγελόπουλος, ὁ Ξενοφῶν Ζολώτας καὶ κυρίως ὁ Κωνσταντῖνος Τσάτσος, ὁ ἐκπρόσωπος τῆς καντιανῆς φιλοσοφίας, πού ἐξέπεμπε τὴν μεγαλύτερη ἀκτινοβολία καὶ οἱ φοιτητὲς ἐθαύμαζαν. Τὰ μαθήματα τοῦ Τσάτσου παρακολουθοῦσε πλῆθος ἀπὸ φοιτητὲς ὅλων τῶν σχολῶν καθὼς καὶ ἐξωπανεπιστημιακὸ ἀκροατήριον. Ὁ εὐληπτος λόγος τοῦ Τσάτσου γινό-

ταν δυσνόητος, όταν στά έδρανα θρισκόταν ό νεαρός Καστοριάδης. Ό διάλογός τους έφθανε σέ τέτοια επίπεδα, ώστε έλάχιστοι ήταν σέ θέση νά τόν παρακολουθήσουν<sup>22</sup>.

Ό Καστοριάδης παρακολουθούσε επίσης τά πανεπιστημιακά φροντιστήρια του Κ. Τσάτσου όπως και του πλατωνιστή καθηγητού Φιλοσοφίας Ί. Θεοδωρακόπουλου. Στό πανεπιστημιακό φροντιστήριο του Τσάτσου (1939-44), δίδασκε ό Κωνσταντίνος Δεσποτόπουλος, άμισθος βοηθός τότε του Τσάτσου. Συμμετείχαν περίπου 12 άτομα, μεταξύ των οποίων ό Δημήτριος Τσάκωνας, ή Έρω Κουρμπέτη, ό Τάκης Κύρκος, ό Γιώργος Σαραντάρης, κάποτε-κάποτε ό Όδυσσέας Έλύτης. Γινόταν διαλογική συζήτηση, ό Καστοριάδης όμως δέν μιλούσε πολύ<sup>23</sup>. Πρός τό τέλος της Κατοχής, ό Καστοριάδης δίδασκε ό ίδιος, σέ κύκλο συμφοιτητών του, τά Προλεγόμενα εις πάσαν Μεταφυσικήν και την Φαινομενολογία του Πνεύματος του Hegel, ένώ ή φίλη του Μιμίκια Κρανάκη δίδασκε Rickert<sup>24</sup>. Στόν κύκλο αυτόν μετείχαν οι Σ. Πεπονής, Θ. Φραγκόπουλος, Δ. Τσάκωνας, Λ. Πάτρας κ.ά.<sup>25</sup> Σύμφωνα με την αφήγηση του Δ. Πουλάκου, ούδέποτε ό Καστοριάδης παρουσίασε μαρξιστικές θέσεις σ' αυτούς τους κύκλους. Άντιθέτως εξέφερε συγκροτημένο αντισταλινικό λόγο, με αναφορές στις δίκες της Μόσχας κ.λπ., χρήσιμο στους νεαρούς γόνους της αστικής τάξης<sup>26</sup>.

Τό όλο ιδεολογικό κλίμα είχε διαμορφώσει ό κύκλος του Παναγιώτη Κανελλόπουλου, με τον ιδεαλισμό του και την ριζοσπαστική ένωτική ιδεολογία του. Οι Τσάτσος και Κανελλόπουλος προπολεμικά είχαν θεσπίσει ομάδα φιλοσοφικών συζητήσεων κάθε Σάββατο βράδυ στην Φοιτητική Λέσχη. Έκει διδάσκονταν Καρτέσιος, Άριστοτέλης, Πλάτων, Kant. Μετά τό 1937 τό φροντιστήριο διήθυνε πλέον μόνον ό Τσάτσος, λόγω της εξορίας του Κανελλόπουλου. Μεταξύ αυτών που συμμετείχαν στόν κύκλο αυτόν ήταν ό Παναγής Παπαληγούρας, ό Ίωάννης Πεσματζόγλου, ό Όδυσσέας Άλεπουδέλης (Έλύτης), ό Βασίλειος Γόντικας, ό Δημήτρης Καπετανάκης, ό Γεώργιος Δασκαλάκης, ό Δημήτριος Κοπανίτσας, ό Γιώργος Σαραντάρης, ό Βασίλειος Λαούρδας, ό Κορνήλιος Καστοριάδης και ή Μιμίκια Κρανάκη. Σέ δύο συνεδρίες είχε παρευρεθεί και ό Α. Παπανδρέου, χωρίς συνέχεια, διότι μετά αποχώρησε για τις ΗΠΑ<sup>27</sup>.

Η σχέση ιδιαίτερα Δεσποτόπουλου-Καστοριάδη ήταν πολύ στενή: ό Δεσποτόπουλος διηγείται στις Άναπολήσεις του<sup>28</sup> ότι τον Ίούλιο του 1940 επισκέφθηκε μαζί με τον νεαρό τότε Καστοριάδη

την οικία Κασιόμπαλη στο Μαρούσι, όπου παραθέριζε ή οικογένεια Τσάτσου. Τσάτσος, Δεσποτόπουλος και Καστοριάδης επιδόθηκαν σέ φιλοσοφικές αλλά και πολιτικές συζητήσεις. Ό Δεσποτόπουλος αναφέρει επίσης ότι διήθυνε φιλοσοφική συζήτηση κατά την διάρκεια της Κατοχής στην οικία της Άλεξάνδρας Μελά, νύφης του Παύλου Μελά, στην οποία συμμετείχε και ό Καστοριάδης. «Στίς συζητήσεις εκείνες», γράφει ό Δεσποτόπουλος<sup>29</sup>, «ό Καστοριάδης με την πνευματική τόλμη του δοκίμαζε τις έξορμήσεις του φιλοσοφικού διαλογισμού του».

Ό Καστοριάδης, άλλωστε, αφιέρωσε ένα κεφάλαιο περί Άριστοτέλους [De Marx à Aristote et d' Aristote à nous] «στόν Κωνσταντίνο Δεσποτόπουλο, εις ανάμνησιν του σεμιναρίου του»<sup>30</sup>. Άποκαλεί δέ τον Δεσποτόπουλο «πολυφίλτατο», σέ κείμενό του του 1988<sup>31</sup>.

Ό Δεσποτόπουλος διηγείται επίσης ένα περιστατικό, τό καλοκαίρι του 1944, την ήμέρα της απόπειρας δολοφονίας του Hitler: Δεσποτόπουλος, Καστοριάδης και μερικοί ακόμη φίλοι είχαν μεταβεί για μπάνιο στην θάλασσα, στην περιοχή της Βούλας: ό Καστοριάδης όμως διαφορούσε για την ώρα που έφευγε τό τελευταίο λεωφορείο για την Άθήνα, και καθυστέρησε, θέτοντας σέ κίνδυνο και την ζωή των άλλων και την δική του, την στιγμή που γίνονταν γερμανικά μπλόκα λόγω των γεγονότων. Ό Δεσποτόπουλος υποχρέωσε με τέχνασμα τον οδηγό του λεωφορείου νά περιμένει τον Καστοριάδη, ό οδηγός εξεμάνη και πλησίασε απειλητικά τον Δεσποτόπουλο, εν τώ μεταξύ όμως ό Καστοριάδης έφτασε και ό Δεσποτόπουλος χαστούκισε τον Καστοριάδη. Έτσι ή κατάσταση εκτονώθηκε, ό οδηγός σταμάτησε την επίθεση και έφυγαν σώοι<sup>32</sup>.

Ό Δεσποτόπουλος<sup>33</sup> αναφέρει εξ άλλου ότι ό Καστοριάδης έγκωμιάσε τό εκδοθέν τον Αύγουστο του 1945 βιβλίο του Δεσποτόπουλου Ό άνθρωπος και ή πολιτεία. Η σχέση Δεσποτόπουλου-Καστοριάδη υπήρξε πάντοτε θερμή, ό δέ πρώτος επισκέφθηκε τον δεύτερο στο Παρίσι τό 1955<sup>34</sup> όταν ό Καστοριάδης ζούσε πιά εκεί, χωρίς αυτό νά σημαίνει ότι δέν είχαν εν τώ μεταξύ και άλλη επαφή.

Η σχέση Τσάτσου-Καστοριάδη, όπως και Δεσποτόπουλου-Καστοριάδη, ήταν θερμότερη. Υπήρξε σαφής ιδεολογική επίδραση των δύο στόν νεαρό τότε Καστοριάδη<sup>35</sup>. Είναι, άλλωστε, εμφανής, τόσο στά νεανικά του κείμενα όσο και στην γενικότερη συγκρότηση της σκέψης του, ή επίδραση του πλατωνισμού και του ιδεαλισμού της λεγόμενης Σχολής της Χαϊδελβέργης (Κανελλόπουλος, Τσάτσος, Θεοδωρακόπουλος). Ίσως σ' αυτήν

τήν επίδραση νά οφείλεται ἡ ἄρνηση τοῦ Καστοριάδη νά υἱοθετήσει τό μαρξιστικό θεωρητικό σχῆμα καί ἡ ἰδιότυπη φιλοσοφική καί ἰδεολογική σύνθεση πού συνέλαβε, μέ ἐπίκεντρο τήν ἔννοια τῆς αὐτοπραγμάτωσης καί τῆς αὐτονομίας, παρά τήν στράτευσή του ἀρχικῶς στό ΚΚΕ καί ἀργότερα στήν τροτσκιστική ομάδα Πρίφτη (Στίνα). Μία ἐνδιαφέρουσα ἐκτίμηση κάνει ὁ συνεργάτης καί φίλος του στά χρόνια τῆς Κατοχῆς Δ. Τσάκωνας, ὅτι ὁ Καστοριάδης ἦταν κομμουνιστής πλατωνικοῦ τύπου (ὁ Πλάτων ὑπό μία ὀρισμένη ἐρμηνεῖα ὁδηγεῖ σέ μία κοινωνία κομμουνιστικοῦ τύπου).

Παραλλήλως λοιπόν πρός τίς τροτσκιστικές του δραστηριότητες, ὁ Καστοριάδης συνεργαζόταν στενά καί μέ τόν ἰδεαλιστικό νεοκαντιανό φοιτητικό ἰδεολογικό χῶρο, πού βρισκόταν ὑπό τήν επίδραση τοῦ Παναγιώτη Κανελλόπουλου. Τόν Ἰανουάριο τοῦ 1944 κυκλοφόρησε τό Ἄρχειον Κοινωνιολογίας καί Ἡθικῆς, πού ἴδρυσαν καί συνδιηύθυναν ὁ μέγας κοινωνιολόγος, ἄλλοτε καθηγητής τῆς Κοινωνιολογίας στό Πανεπιστήμιο τῆς Ζυρίχης καί μετά τῆς Θεσσαλονίκης (τόν ἀπέλυσε ἡ Δικτατορία Μεταξά) Ἀβροτέλης Ἐλευθερόπουλος καί ὁ νεαρός φοιτητής τῆς Νομικῆς Σχολῆς (περίπου συνομήλικος τοῦ Καστοριάδη) Δημήτριος Τσάκωνας (ὁ Τσάκωνας ἐξελίχθηκε σέ καθηγητή στό Πανεπιστήμιο τῆς Βόννης καί μετά τῆς Παντείου, πρὶν γίνει τελικῶς ὑπουργός τῆς Δικτατορίας τῶν Συνταγματαρχῶν). Μετά τήν ἔκδοση τοῦ πρώτου τεύχους, προέκυψε διάσταση ἀπόψεων μεταξύ τοῦ ἐκδότη Γεωργίου Πρεδάρη καί τοῦ Ἐλευθερόπουλου, μέ ἀποτέλεσμα ὁ δεύτερος νά ἀποχωρήσει. Τότε ὁ Τσάκωνας πρότεινε στόν Καστοριάδη νά μοιραστοῦν τήν διεύθυνση τοῦ Ἄρχειου, ὁ Καστοριάδης δέχθηκε καί στήν ομάδα προσετέθη καί ἡ Μιμίκια Κρανάκη. Ὁ Τσάκωνας ἦταν ἰκανότατος, βρῆκε χρήματα καί χαρτί, πράγμα πολύ δύσκολο στήν Κατοχή<sup>36</sup>. Αὐτές οἱ ἰδεολογικά ἀταίριαστες συμμαχίες (ὁ Τσάκωνας ἦταν στήν κανελλοπουλική-ἐθνικιστική ἀντιστασιακή ὀργάνωση «Ἱερά Ταξιαρχία», τήν στιγμή πού ὁ Καστοριάδης ἦταν στήν τροτσκιστική-διεθνιστική ομάδα Στίνα, πού θεωροῦσε ἐθνικιστική-σωβινιστική παρέκκλιση ἀκόμη καί τήν ἐθνική ἀντίσταση τοῦ ΕΑΜ) ἐξηγῶνται ἀπό τίς διαπροσωπικές σχέσεις καί τό γεγονός ὅτι, στήν οὐσία, στήν μικρή ἀστική κοινωνία τῆς Ἀθήνας, ὅλοι οἱ νέοι γνωρίζονταν μεταξύ τους καί ἔκαναν παρέα. Ὁ Καστοριάδης, ἄλλωστε, μετέιχε σέ διάφορους παράλληλους κύκλους, ὅπως προαναφέραμε, καί δέν λειτουργοῦσε μέ ἰδεολογικούς ἀποκλεισμούς. Παρά λοιπόν τήν ἰδεαλιστική,

κατ' ἀρχήν ἀντιμαρξιστική καί πλατωνική δομή τοῦ Ἄρχειου (καί κατὰ βάθος ἐξ αἰτίας τῆς), ἐνθουσιωδῶς ἀνταποκρίθηκε θετικά στήν πρόταση Τσάκωνα. Ἄλλωστε ὁ Τσάκωνας, παρά τήν ὑστερη στράτευσή του μέ τούς Συνταγματάρχες, σεβάστηκε σ' ὅλη του τήν ζωή τήν ἐλευθερία τοῦ πνεύματος καί ἐκτιμοῦσε τήν ποιότητα καί ὄχι τό περιεχόμενο τῶν ἰδεῶν. Εἶναι δέ χαρακτηριστικό ὅτι ἀλληλογραφοῦσε μέ τόν Καστοριάδη καί μετά τήν Δικτατορία.

Ἔτσι, τό 6' τεῦχος τοῦ Ἄρχειου κυκλοφόρησε μέ ἐditorial γραμμένο ἀπό τόν Καστοριάδη (τό ἀναδημοσίευσσε ἀργότερα σχολιασμένο στήν συλλογή μέ τίτλο «Πρῶτες Δοκιμές»)<sup>37</sup>, ἕνα κείμενο τῆς φίλης τοῦ Καστοριάδη Μιμίκιας Κρανάκη γιά τόν Lask, ἕνα κείμενο τοῦ Max Weber γιά τήν μεθοδολογία τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν μεταφρασμένο ἀπό τόν Ἀλέκο Ἰωαννίδη καί τόν Κορνήλιο Καστοριάδη μέ σημειώσεις τοῦ Καστοριάδη (κι αὐτό περιλαμβάνεται στίς «Πρῶτες Δοκιμές»), κι ἕνα μακροσκελές κείμενο τοῦ Καστοριάδη μέ τίτλο «Εἰσαγωγή στήν θεωρία τῶν Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν» (κι αὐτό περιλαμβάνεται στήν παραπάνω ἔκδοση). Τό τεῦχος αὐτό κυκλοφόρησε τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1944, ἀλλά στό διπλό τεῦχος 3-4, πού κυκλοφόρησε τόν Ὀκτώβριο τοῦ 1945, ὁ Καστοριάδης ἔχει ἐξαφανιστεῖ. Ὁ ἴδιος ὁ Καστοριάδης ἀναφέρει στόν πρόλογο τοῦ «Πρῶτες Δοκιμές»<sup>38</sup> ὅτι «στή συνέχεια, ἕνα ὀπερετικό μικροπραξικόπημα ἔλαβε χώρα, καί μιά μέρα εἶδα ἕναν Ἀριθ. 3 τοῦ Ἄρχειου, γιά τόν ὁποῖον δέν ἤξερα κἄν ὅτι ἐπρόκειτο νά ἐκδοθεῖ».

Τό ἐditorial πού ἔγραψε ὁ Καστοριάδης στό 6' τεῦχος τοῦ Ἄρχειου ἔχει ἔντονες ἐπιδράσεις τοῦ ἰδεαλισμοῦ καί τοῦ πλατωνισμοῦ. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Καστοριάδης, σέ σημείωσή του τοῦ 1988, γράφει ἐπί λέξει ὅτι «ἡ διατύπωση τοῦ κειμένου τοῦ 1944 εἶναι καντιανο-μαρξιστική»<sup>39</sup>.

Οἱ καντιανές-ἰδεαλιστικές-πλατωνικές ἐπιδράσεις εἶναι πράγματι φανερές στό κείμενο αὐτό τοῦ Καστοριάδη. Γιά παράδειγμα, θεωρεῖ ὅτι «ἡ ἀντιμετώπιση καί τῶν θεωρητικῶν καί τῶν πρακτικῶν κοινωνικῶν προβλημάτων εἶναι ἔργο τοῦ συνόλου τῶν ἀνθρώπων τῆς δεδομένης κοινωνίας. Κατ' ἐξοχήν ὅμως δημιουργεῖ καθήκοντα γιά τούς ὑπεύθυνους ἀντιπροσώπους τῆς πνευματικῆς καλλιέργειας...»<sup>40</sup>. Ἡ «σάν εἰδικό πρόβλημα ἐξαιρετικῆς σπουδαιότητος πρέπει ἐδῶ ν' ἀναφερθεῖ ἡ σωστή ἐκτίμηση τῆς κοινωνικῆς καί ταξικῆς πρόσδεσης τοῦ ὄντολογικοῦ βλέμματος»<sup>41</sup>.

Καί: «ὁρθή ὅμως διαμόρφωση τῆς κοινωνικῆς



ζωής είναι δυνατή μόνο με την αντικειμενική προϋπόθεση του καθολικού δέοντος και την υποκειμενική προϋπόθεση της ελευθερίας σαν δύναμης κατανόησης και πραγματοποίησής του»<sup>42</sup>. Καθώς και: «ελευθερία δέν σημαίνει υποκειμενική αυθαιρεσία, αλλά αυτοσυνείδηση, ὀρθόν ιδεολογικό προσανατολισμό και δύναμη αυτοκυριαρχίας»<sup>43</sup>. Ὅπως και: «...ἡ ἰδέα τίθεται σαν πραγματικότητα κι ἡ ἀναγκαιότητα σαν ελευθερία»<sup>44</sup>.

Εἶναι ἐνδιαφέρον τό νεανικό ὄραμα τοῦ Καστοριάδη, ὅπως ἐμφανίζεται στό πρῶτο αὐτό κείμενό του: «Ἡ ζωή ὄλων τῶν ἀνθρώπων νά προσλάβει τήν ἀξιώτερη δυνατή πλήρωση... στό πεδίο τῆς οἰκονομίας παρουσιάζεται τό δέον τῆς παροχῆς σ' ὄλους τῶν ὑλικῶν προϋποθέσεων τῆς ζωῆς πού ἐξασφαλίζει ἡ σημερινή τεχνική στάθμη· στό πεδίο τῆς πολιτείας ἡ ἀνύψωση ὄλων σ' ἐνεργά υποκείμενα τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας και στό πεδίο τοῦ καθαρῶν πολιτισμοῦ, ἡ παροχή σ' ὄλους τῆς ἀντικειμενικῆς δυνατότητας κι ἡ μέσα στά πολύ πλατύτερα ἀπ' ὅ,τι συνήθως πιστεύεται ὄρια τοῦ δυνατοῦ προώθηση αὐτῆς τῆς δύναμης»<sup>45</sup>.

Ἡ μαρξιστική διάσταση τοῦ κειμένου αὐτοῦ, πάντως, παρά τήν μεταγενέστερη ἐκτίμηση τοῦ ἴδιου τοῦ Καστοριάδη, εἶναι πολύ περιορισμένη και στήν οὐσία της ἀνύπαρκτη. Μόνον κάποιες φράσεις και ἐπιμέρους σκέψεις ἔχουν μαρξιστική δομή.

Στό ἴδιο τεῦχος τοῦ Ἀρχείου, ὁ Καστοριάδης δημοσίευσε ἕνα κείμενο μέ τίτλο «Εἰσαγωγή στήν θεωρία τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν», ὅπου και πάλι χρησιμοποιεῖ ρητά τήν νεοκαντιανή διάλεκτο, τό ἀναφέρει μάλιστα<sup>46</sup>, στόν δέ Κάντ παραπέμπει<sup>47</sup> και ἀναφέρεται σέ πολλά ἄλλα σημεία. Ἄν και τηρεῖ μιά κριτική στάση στήν νεοκαντιανή διάκριση μεταξύ Factum και Jus<sup>48</sup>.

Ἐνα ἐξαιρετικά ἐνδιαφέρον σημείο στό κείμενο αὐτό τοῦ Καστοριάδη εἶναι ἡ παρατήρησή του πώς ἡ ἀξιωματοποίηση, δηλαδή ἡ ἐσωτερική συστηματική οἰκοδόμηση τῆς ἐπιστήμης στήν ἰδεατή μορφή της, δηλαδή ἡ παραγωγή τῶν προτάσεων τῆς ἐπιστήμης ἀπό τ' ἀξιώματα και τῶν ἀξιωμάτων ἀπ' τίς κατηγορίες, ἔχει ὡς κοσμογονική συνέπεια τήν ἀναγωγή κάθε ιδιότητος τοῦ ἐμπειρικοῦ κόσμου στό περιεχόμενο τῆς κατηγορίας, ἄρα τήν γνωστική παραγωγή τοῦ ἐμπειρισμοῦ ἀπ' τό λογικό, τοῦ κόσμου ἀπ' τίς κατηγορίες. «...Αὐτό εἶναι τό ἀποφασιστικό σημείο», γράφει ὁ Καστοριάδης, «ὅπου ἡ ἐσωτερική συνέπεια τοῦ καντιανισμοῦ ὁδηγεῖ στόν ἐγελιανισμό· ὁ καντιανισμός χωρίς τόν ἐγελιανισμό μένει ἀνολοκληρωτός, κι ὁ ἐγελιανισμός χωρίς τόν καντιανισμό μένει ἀθεμελίωτος»<sup>49</sup>.

Στό ἴδιο κείμενο ἐξαίρει τόν Max Weber, ἐπισημαίνει ὀρισμένες βασικές ἀδυναμίες τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν (ἀνυπαρξία κοινῶν ἀκριβοῦς λεξιλογίου, ἀδυναμία ἀποδεικτικῶν μεθόδων κ.λπ.) και ἐξαγγέλει ἔρευνα πού θά ἀποδείξει ὅτι ὑφίσταται δυνατότητα αὐστηρῆς ἀποδεικτικῆς μεθόδου και στίς κοινωνικές ἐπιστήμες, παρά τά περί ἀντιθέτου θρυλούμενα<sup>50</sup>.

Ἄλλη ἐνδιαφέρουσα ἐγελιανή παρατήρηση τοῦ Καστοριάδη, πού δείχνει τήν συνύπαρξη ἀντιφατικῶν στοιχείων στήν σκέψη του, εἶναι ὅτι «οἱ ἀντιθέσεις τοῦ λογικοῦ κόσμου ἐκπροσωποῦνται μέσα στήν ἱστορία ἀπ' τίς ἀντιθέσεις τῶν τάξεων· κάθε τάξη ἐκφράζει ἱστορικά μιά στιγμή τῆς κίνησης τοῦ πνεύματος»<sup>51</sup>.

Τέλος, στό τεῦχος αὐτό τοῦ Ἀρχείου, ὁ Καστοριάδης δημοσίευσε και μιά μετάφραση τῆς Εἰσαγωγῆς τοῦ Max Weber στό ἔργο του *Οἰκονομία και Κοινωνία*, μαζί μέ τόν Ἀλέκο Ἰωαννίδη, και ἔκανε κάποια σχόλια. Στό εἰσαγωγικό του κείμενο, μάλιστα, ὁ Καστοριάδης ἐκφράζει τόν θαυμασμό του γιά τό ἔργο του Weber.

Εἶναι φανερό ὅτι ὁ Καστοριάδης, ὁ ὁποῖος συμμετεῖχε σέ πολλές διαφορετικές παρέες ταυτόχρονα (χρησιμοποιώντας μάλιστα διάφορα ψευδώνυμα), ἐκινεῖτο παραλλήλως σέ δύο βασικά ἰδεολογικά πλαίσια: στόν χῶρο τῆς Σχολῆς τῆς Χαϊδελβέργης, πού ἰδεολογικοπολιτικά ἐκφραζόταν ἀπό τό Ἐνωτικό Κόμμα τοῦ Παναγιώτη Κανελλόπουλου και τῶν νέων πού τόν ἀκολουθοῦσαν στήν ἀντιμαρξιστική, καντιανή, ἰδεαλιστική, ριζοσπαστική πολιτικά και κοινωνικά γραμμή του· μέ αὐτόν συνέπλεαν Τσάτσος, Θεοδωρακόπουλος, Δεσποτόπουλος, Λαούρδας και ἄλλοι διανοούμενοι, μέ σαφῆ ἀντιμαρξιστικό προσανατολισμό. Διάβαζε δέ μανιωδῶς Ἐγγελο και Κάντ<sup>52</sup>. Καί, ταυτόχρονα, ἐκινεῖτο στόν κομμουνιστικό και ἐν συνεχείᾳ τροτσκιστικό χῶρο. Ὁ Καστοριάδης ἦταν πάντοτε «ὀργανωμένος» σέ κάποια ὁμάδα: ἀρχικά ΚΚΕ, κατόπιν ὁμάδα Στίνα, κατόπιν γαλλικό τροτσκιστικό κόμμα, μετά Socialisme ou Barbarie. Προφανῶς, ἡ αἴσθηση τοῦ ἀνήκειν τοῦ δημιουργοῦσε αἴσθημα ἀσφαλείας. Ἡ στράτευση του σέ διάφορα ἀριστερά γκρουπούσκουλα τόν ἀκολούθησε γιά πολλά χρόνια, τουλάχιστον μέχρι τό 1965-67, ὅταν σταμάτησε τίς μάταιες προσπάθειές του νά ἀποκτήσει ἔρεισμα στήν ἐργατική τάξη μέσω τῆς ὁμάδας Socialisme ou Barbarie. Τελικῶς, ἡ καντιανή-ἰδεαλιστική ἐπίδραση ὑπῆρξε ἰσχυρότερη, και αὐτή τόν ὁδήγησε στόν σφοδρό ἀντικομμουνισμό, ἀνιτροτσκισμό και ἀντι-

σταλινισμό του, και τελικώς στην άρνηση του μαρξισμού συνολικά.

Ίσως μάλιστα ο Καστοριάδης να μὴν ὑπῆρξε ποτέ μαρξιστής σέ θεωρητικό επίπεδο, ἄν πιστέψει κανείς τούς συμφοιτητές του ἐκείνης τῆς ἐποχῆς. «Ὁ Καστοριάδης οὐδέποτε ὑπῆρξε μαρξιστής. Ἦταν πάντοτε πλατωνικός. Ἀκολουθοῦσε τὴν φιλοσοφία τοῦ Husserl. Μπορεῖ ν' ἀποδεχόταν κάποιες ἀπόψεις τοῦ μαρξισμού, ἀλλὰ δὲν πίστευε στὸν ἱστορικό ὕλισμό»<sup>53</sup>. «Ἡ συμπεριφορά του, τὸ ἦθος του, ἡ νοοτροπία του κ.λπ. ἦταν ἀνισταλινικά καὶ ἀντιμαρξιστικά»<sup>54</sup>.

Στις ἀρχές τῆς Κατοχῆς, ὁ Καστοριάδης ἐπανασυνδέθηκε μέ τὸ ΚΚΕ. Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1941 ἀνασυγκροτεῖται ἡ κομμουνιστικὴ νεολαία (ΟΚΝΕ) καί, στὰ τέλη τῆς χρονιάς, ἐκδίδει τὴν ἐφημερίδα *Νέα Ἐποχὴ*, ἀπὸ ομάδα νέων, μέ συμμετοχὴ καὶ τοῦ Καστοριάδη. Τελικώς ἡ ομάδα διασπᾶται, κάποιον ἀποχωροῦν καὶ τὴν *Νέα Ἐποχὴ* συνεχίζουν νὰ ἐκδίδουν οἱ Καστοριάδης-Δέδες-Ἱερόπαις, πού διαφωνοῦσαν μέ τὴν γραμμὴ τοῦ ΚΚΕ καὶ ἐμφοροῦνταν ἀπὸ τροτσκιστικὲς ἀντιλήψεις<sup>55</sup>. Ὁ ἴδιος ὁ Καστοριάδης ἀναφέρει<sup>56</sup> ὅτι γρήγορα ἀνακάλυψε ὅτι τὸ Κομμουνιστικὸ Κόμμα δὲν εἶχε τίποτα τὸ ἐπαναστατικὸ καὶ ὅτι ἦταν ἀπλῶς μία σωβινιστικὴ καὶ ἐντελῶς γραφειοκρατικὴ ὀργάνωση. Μετὰ ἀπὸ μία προσπάθεια μεταρρύθμισης, πού ἐπεχείρησε μαζί μέ ἄλλους συντρόφους, καὶ πού ἀπέτυχε γρήγορα, ἀποχώρησε.

Τέλη 1942-ἀρχές 1943, ὁ Καστοριάδης προσχωρεῖ στὴν ὀλιγάριθμη, περιθωριακὴ ἀκόμη καὶ στὸν ἤδη περιθωριακὸ τροτσκιστικὸ χῶρο, ομάδα τοῦ Κερκυραίου τροτσκιστῆ Σπύρου Πρίφτη (*Ἁγίδος Στίνα*). Τὸ κυριώτερο χαρακτηριστικὸ τοῦ Στίνα καὶ τῶν ὁμοϊδεατῶν του ἦταν ἡ λυσσαλέα ἀντίθεση πρὸς τὸ ΚΚΕ καὶ τὸ ΕΑΜ. Θεωροῦσαν ὅτι ἡ Ἐθνικὴ Ἀντίσταση ἦταν σωβινισμός, ἐθνικισμός καὶ προδοσία τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ ἐπαναστατικοῦ διεθνισμοῦ. Ἐάν καὶ λίγα χρόνια ἀργότερα ὁ Καστοριάδης θὰ ξεκόψει καὶ ἀπὸ τὸν τροτσκισμό καὶ θὰ τὸν καταγγεῖλει βιαίως, θὰ διατηρήσει μέχρι τέλους τὴν προσωπικὴ του φιλία μέ τὸν Στίνα. Στὴν κηδεῖα τοῦ Στίνα, τὸ 1987, ἔστειλε μάλιστα στεφάνι μέ τὴν σημείωση: «στὸν οἰονεὶ πατέρα μου». Στὸ δὲ πολιτικὸ μνημόσυνο τοῦ Στίνα ἔστειλε κείμενο, στὸ ὁποῖο ἀναφέρει ὅτι, ὅταν γνώρισε τὸν Στίνα, ἐντυπωσιάστηκε ἀμέσως ἀπὸ τὴν ὀξύτητα, τὴν τόλμη καὶ τὴν ἀδιαλλαξία τῆς πολιτικῆς του σκέψης. Ἰσως ὁ Στίνας νὰ ἐνσάρκωσε στὰ μάτια τοῦ νεαροῦ Καστοριάδη τὸ ἰδεῶδες

τοῦ πρακτικοῦ ἀγωνιστῆ, πού ἦταν ξένο πρὸς τὸν Καστοριάδη.

Ὁ Καστοριάδης ἦταν ἀναμφισβήτητα τὸ πιό μορφωμένο καὶ νεώτερο μέλος τῆς ομάδας<sup>57</sup>. Στίνας καὶ Καστοριάδης, μαζί μέ τὰ ἄλλα μέλη τῆς ομάδας, ἐξέδιδαν τὴν *Προλεταριακὴ Σημεία*<sup>58</sup>, ἦσαν ὁπαδοὶ τοῦ «ἐπαναστατικοῦ ντεφαιτισμοῦ» καὶ ἐρίγχαν προκυρήξεις γραμμένες στὰ γερμανικά, μέ διεθνιστικὸ περιεχόμενο, στοὺς γερμανικοὺς στρατῶνες τῆς Ἀπτικῆς. Ὁ Καστοριάδης παραδέχεται ὅτι εἶχαν ὑποτιμήσει τὴν ἐπιρροή τοῦ ΕΑΜ καὶ τοῦ ΚΚΕ, διότι βάραιναν ἐπάνω τους «τὰ κατάλοιπα τῆς τροτσκιστικῆς τους αὐταπάτης». Στὴν ἐκτίμησή τοῦ ΚΚΕ κατὰ τὰ Δεκεμβριανά, διηγεῖται ὁ Καστοριάδης, προέκυψε καὶ ἡ μοναδικὴ διαφωνία πού εἶχε στὴν ζωὴ του μέ τὸν Στίνα: ὁ Στίνας ἐκτιμοῦσε ὅτι τὰ Δεκεμβριανά ἦταν ἓνα εἶδος μιλιταρισμοῦ τῶν στρατιωτικῶν στελεχῶν τοῦ ΕΛΑΣ (τοῦ στρατοῦ τοῦ ΕΑΜ), διότι ἡ μαρξιστικὴ του παιδεία δὲν τὸν ἄφηνε νὰ δεῖ καθαρὰ αὐτὸ πού ἔβλεπε ὁ Καστοριάδης: δηλαδή ὅτι τὸ ΚΚΕ δὲν ἦταν ἓνα ρεφορμιστικὸ, ἀστικό κόμμα, ἀλλὰ ἐκπροσωποῦσε τὸν σταλινικὸ ὀλοκληρωτισμό<sup>59</sup>. Ὁ Καστοριάδης ἦταν βέβαιος, ὅπως γράφει ὁ ἴδιος<sup>60</sup>, ὅτι οἱ ὁπαδοὶ τοῦ ΕΑΜ πῆγαιναν ἐνθουσιωδῶς νὰ θυσιαστοῦν γιὰ νὰ ἐγκατασταθεῖ στὴν Ἑλλάδα σταλινικὴ δικτατορία μέ στρατόπεδα συγκεντρώσεως, πού θὰ ἐξόντωνε μεγαλοαστοὺς καὶ μεσοαστοὺς, ἀριστεροὺς διαφωνοῦντες καὶ ὅποιονδήποτε δὲν γινόταν πειθήνιο ὄργανο.

Στὸ πολιτικὸ μνημόσυνο τοῦ Στίνα, πού ἔγινε τὸν Μάρτιο τοῦ 1989 σέ αἴθουσα τῆς Νομικῆς Σχολῆς τῆς Ἀθήνας, διαβάστηκε, ὅπως προαναφέρθηκε, ἓνα κείμενο τοῦ Καστοριάδη γιὰ τὸν Στίνα<sup>61</sup>. Στὸ κείμενο αὐτὸ ὁ Καστοριάδης ἀποκαλεῖ τὸν Στίνα «ἥρωα, πού ἔζησε ψάχνοντας μέχρι τέλους ἀπεγνωσμένα ἓνα σημεῖο ἐπαναστατικῆς αἰσιοδοξίας». Ὁ Καστοριάδης ἀναφέρει ἐπίσης ὅτι ἡ ἰδεολογικὴ ἐξέλιξη τοῦ Στίνα ἦταν παράλληλη μέ τὴν δική του, ὅτι ὁ Στίνας ὑποδέχθηκε μέ ἐνθουσιασμό τίς ἰδέες τοῦ μεταπολεμικοῦ καστοριαδικοῦ γκρουπούσκουλου καὶ τοῦ ὁμώνυμου ἐντύπου πού ἐξέδιδε, τοῦ *Socialisme ou Barbarie*, κι ὅτι, τὸν Νοέμβριο τοῦ 1954, πού ὁ Καστοριάδης ξαναπῆγε στὴν Ἑλλάδα, διαπίστωσε τὴν «τέλεια συμφωνία» τους «πάνω καὶ στὰ πρωτεύοντα καὶ στὰ δευτερεύοντα θέματα». Ἐπίσης, ὁ Καστοριάδης ἀναφέρει ὅτι ὁ Στίνας εἶχε διαφοροποιηθεῖ ἀπὸ τὸν τροτσκισμό στὸ ζήτημα τῆς ἀνευ ὄρων ὑπεράσπισης τῆς Σοβιετικῆς Ἐνώσεως ἤδη ἀπὸ τὸ 1937-38.

Πάντως, Καστοριάδης καὶ Στίνας συμφωνοῦ-

σαν ότι ο μπολσεβικισμός και ο ίδιος ο Λένιν εξ αρχής δεν είχαν καμμία σχέση με την επανάσταση κι ότι η θεωρία του Μαχ περιέλαβε από την αρχή στοιχεία που έκαναν δυνατή αν όχι αναπόφευκτη την μεταγενέστερη εξέλιξη προς τον ολοκληρωτισμό και την επίκλησή της από την γραφειοκρατία και τους σταλινικούς δολοφόνους<sup>62</sup>. Όμως, οι απαντήσεις που ο ίδιος ο Καστοριάδης έδινε στα μεγάλα ερωτήματα που έθετε ή φύση της σοβιετικής εξουσίας (συνοπτικά ότι ο Μαχ και ολόκληρος ο μαρξισμός αλλά και η ίδια η εργατική τάξη έμπεριείχαν τις κοινωνικές φαντασιακές σημασίες του καπιταλισμού και έτσι επέτρεψαν την δημιουργία ήγειων και γραφειοκρατιών, ανοίγοντας τον δρόμο στην κυριαρχία της αλλοτρίωσης), δεν έπειθαν τον Στίνα<sup>63</sup>. «Ίσως», γράφει ο Καστοριάδης, «κάτι στό βάθος των απαντήσεών μου δεν του πήγαινε. Δεν τολμώ να πω ότι δεν τό αφομοίωσε – μάλλον σάν να μὴν τοῦ ἀρκοῦσε. Ίσως... ὑπῆρχε ἡ διαφορά τῶν γενεῶν. Ἐγώ τό '45 ἤμουν 23 ἐτῶν. Ἡ ζωντανή ἐπαναστατική παράδοση γιὰ μένα ἦταν βιβλία... Ἐκεῖνος εἶχε ζήσει μιὰ ἐποχὴ πού ἡ εργατική τάξη ἦταν πραγματικά ἐπαναστατική (τουλάχιστον κατά περιόδους και στά τμήματά της)»<sup>64</sup>.

Οὐδέποτε ο Καστοριάδης διέρρηξε τούς δεσμούς του με τόν Στίνα, ἀκόμα κι ὅταν δέν ἀνῆκε πιά στό τροτσικιστικό κίνημα. Κι ο Στίνας ὑπῆρξε ἔνθερος ὑποστηρικτής και εἰσηγητής στήν Ἑλλάδα τοῦ ἔργου τοῦ Καστοριάδη, μεταφράζοντας μάλιστα και πολλά βιβλία του.

Ἡ Κατοχή τελείωσε. Ὁ Γεώργιος Παπανδρέου ἐκφωνοῦσε τόν περίφημο Λόγο τῆς Ἀπελευθερώσεως στήν Πλατεία Συντάγματος. Καστοριάδης και Τσάκωνας διαφωνοῦσαν [Διήγηση Τσάκωνα] γιὰ τήν ἐκβασή τῶν γεγονότων. Ὁ Καστοριάδης, ἀπηχώντας τροτσικιστικές ἀντιλήψεις, ὑποστήριζε ὅτι δέν πρόκειται νά γίνει ἐμφύλια σύρραξη, ἀφοῦ καπιταλιστές και κομμουνιστές εἶναι κατ' οὐσίαν τό ἴδιο. Ἀντιθέτως ὁ Τσάκωνας ὑποστήριζε ὅτι τά πράγματα θά ὀδηγηθοῦν σέ ἐμφυλιο-πολεμική σύγκρουση (σέ δικά του κείμενα ὁ Καστοριάδης ὑποστήριζε ἐκ τῶν ὑστέρων διαφορετική ἐκδοχή, ἀλλά εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά ἀναφέρουμε τήν μαρτυρία τοῦ φίλου και στενοῦ συνεργάτη τοῦ Καστοριάδη Δ. Τσάκωνα).

Ὁ Καστοριάδης κινδύνευσε τήν κρίσιμη ἐκείνη περίοδο. Ἦδη τόν Σεπτέμβριο τοῦ 1942 εἶχε ὑποστει ἐπίθεση στό Πανεπιστήμιο<sup>65</sup>, ὅταν ἕνας φοιτητής τόν χτύπησε μέ ἕνα καρεκλοπόδαρο στό κεφάλι, μέ ἀποτέλεσμα ὁ Καστοριάδης νά λιποθυμήσει. Ἡ

στρατιωτική ἀστυνομία τοῦ ΚΚΕ, ἡ διαβόητη ΟΠΛΑ, εἶχε προγράψει ὅλους τούς τροτσικιστές και τούς ἐξόντωνε μαζικά<sup>66</sup>. Ὁ (μεταγενέστερα ἀρχιτέκτων) Ἀριστομένης Προβελλέγγιος, ἐγγονός τοῦ ποιητοῦ, παρήλαυσε ἐπικεφαλῆς ἐνός τμήματος τοῦ ἐφεδρικοῦ ΕΛΑΣ (βοηθητικῶν τμημάτων ἀπό μέλη τῆς κομμουνιστικῆς νεολαίας), στήν ὁδὸ Πανεπιστημίου. Ὁ πολιτικά ἀφελέστατος Καστοριάδης παρακολοῦσε τήν παρέλαση ἐναντι τοῦ ζαχαροπλαστείου Ζοπαρ's. Κάποιος τόν ἀναγνώρισε και οἱ ἐλασίτες κινήθηκαν νά τόν συλλάβουν. Ὁ Προβελλέγγιος τόν ἔσωσε, λέγοντας: «Συνεχίζουμε» και εἰδοποιώντας τόν Καστοριάδη νά φύγει<sup>67</sup>.

Ἦδη ἀπό τήν ἀρχὴ τῆς ἐνταξίης του στήν τροτσικιστική ἢ καλύτερα τροτσικιστογενῆ ομάδα Στίνα, ὁ Καστοριάδης εἶχε ἀρχίσει νά ἀμφισβητεῖ τήν τροτσικιστική ἀντίληψη. Ἀντιλήφθηκε ὅτι ἦταν ἀνίκανη νά ἐρμηνεύσει τήν φύση τῆς Σοβιετικῆς Ἐνώσεως και τῶν κομμουνιστικῶν κομμάτων. «Ἡ κριτική τοῦ τροτσικισμοῦ και ἡ προσωπική μου ἀντίληψη», γράφει ὁ ἴδιος ὁ Καστοριάδης, «διαμορφώθηκαν ὀριστικά στήν διάρκεια τῆς πρώτης ἀπόπειρας σταλινικοῦ πραξικοπήματος στήν Ἀθήνα, τόν Δεκέμβριο τοῦ 1944»<sup>68</sup>. Κατάλαβε ὅτι τό ΚΚΕ δέν ἦταν ἕνα «ρεφορμιστικό κόμμα σύμμαχο τῆς μπουρζουαζίας», ὅπως πίστευαν οἱ τροτσικιστές, ἀλλά ὅτι σκόπευε νά καταλάβει τήν ἐξουσία ὥστε νά ἐγκαθιδρύσει κομμουνιστική δικτατορία, ὅπως ἄλλωστε ἐγινε σ' ὀλόκληρη τήν Ἀνατολική Εὐρώπη μετά τό 1945. Ὁ Καστοριάδης ἀπέριψε ἄλλωστε τήν θέση τοῦ Τρότσκι πῶς ἡ σοβιετική Ρωσία ἦταν ἕνα «ἐκφυλισμένο ἐργατικό κράτος» και ἀντιθέτως συνεπαίρανε ὅτι ἡ Ρωσική Ἐπανάσταση εἶχε ὀδηγήσει στήν δημιουργία ἐνός νέου τύπου καθεστῶτος ἐκμετάλλευσης και καταπίεσης, μέ νέα κυρίαρχη τάξη τήν γραφειοκρατία. Τό καθεστῶς αὐτό ὀνόμασε ὀλοκληρωτικό γραφειοκρατικό καπιταλισμό. Ἀπό τήν θέση αὐτή δέν μετακινήθηκε ἕκτοτε. Αὐτήν τήν ἀνάλυση μετέφερε και στήν Γαλλία, ὅπου ἀνέπτυξε ἐντός τοῦ γαλλικοῦ τροτσικιστικοῦ κόμματος τάση, πού ἀσκοῦσε κριτική στήν ἐπίσημη τροτσικιστική γραμμή, μέχρι πού διέρρηξε τίς σχέσεις του και μέ τό κόμμα αὐτό τό φθινόπωρο τοῦ 1948, ὅταν οἱ τροτσικιστές ἀποφάσισαν νά προσεγγίσουν τόν Τίτο, ὁπότε και δημιούργησε τήν ομάδα (και περιοδικό) «Σοσιαλισμός ἢ Βαρβαρότητα»<sup>69</sup>.

Ὁ Καστοριάδης (παρά τήν ἀντίθετη φιλολογία) ἔλαβε διπλό πτυχίο Νομικῆς και Πολιτικῶν και Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν τό 1945 και ἐγκατέλειψε τήν Ἑλλάδα μέ τό ὀπλιταγωγό Μαραοῦ.

Όταν πήγε στην Γαλλία, παρακολούθησε χάρις στην ύποτροφία Merlier μαθήματα στο Πανεπιστήμιο των Παρισίων, χωρίς να λάβει κάποιο πτυχίο. Προετοίμαζε μία διδακτορική διατριβή στην Σορβόνη με τον καθηγητή René Poirier<sup>70</sup>. Το δέ διδακτορικό του, στο οποίο σχεδίαζε να αποδείξει ότι οι ὀρθολογικές φιλοσοφίες ὁδηγοῦν σέ ἀδιέξοδο<sup>71</sup>, δέν τό πραγματοποιοῦσε ποτέ. Τό 1949 ὁ Τσάκωνας, πού σπούδαζε στην Ἑλβετία, πήγε στο Παρίσι γιά νά συναντήσει τόν Καστοριάδη καί τοῦ πρότεινε νά πάει στο Insbourg τῆς Αὐστρίας (ὅπου ὁ Τσάκωνας γνώριζε πρόσωπα καί πράγματα) ὡς ὑφηγητής φιλοσοφίας. Ἀλλά ἔπρεπε προηγουμένως νά κάνει διδακτορικό. Ὁ Τσάκωνας μάλιστα τοῦ πρότεινε νά κάνει ταυτόχρονα διδακτορικό καί ὑφηγησία, ὁ Καστοριάδης ἀρχικῶς δέχθηκε ἀλλά δέν ἔδωσε συνέχεια<sup>72</sup>. Αὐτή ἡ ἀδράνεια, ἀναβλητικότητα ἢ ἀβελτηρία τοῦ Καστοριάδη (ὄχι μόνον στην πρόταση τοῦ Τσάκωνα) σχετικά μέ τό διδακτορικό του, τόν ἀπέκλεισε ἀπό μία πρώιμη πανεπιστημιακή καριέρα καί ἔτσι ὁ Καστοριάδης ἐκινεῖτο μέχρι τήν δεκαετία τοῦ '70 στο περιθώριο τῶν ἀκαδημαϊκῶν κύκλων. Τό 1948 προσελήφθη στόν ΟΟΣΑ, στην Ὑπηρεσία Στατιστικῆς, Ἐθνικῶν Λογαριασμῶν καί Μελετῶν Ἀνάπτυξης ὡς οἰκονομολόγος (σύμφωνα μέ τήν Μιμικά Κρανάκη μέσω τοῦ Βασίλη Γόντικα). Ὑπάρχει μία χαριτωμένη ἀνάμνηση τοῦ Δ. Πουλάκου, ἀπό τήν ἐντυπωσιακή ἀφίξη, ἕνα καλοκαίρι τά πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, τοῦ Καστοριάδη στην Ἑλλάδα, μέ ὑπηρεσιακό αὐτοκίνητο τοῦ ΟΟΣΑ καί μαῦρο σωφέρ (!).

Όταν ἔφθασε στην Γαλλία, ἐμφανίσθηκε στόν ἐκεῖ τροτσικιστικό χώρο ὡς ἐκπρόσωπος τῆς ὁμάδας Στίνα (ἄν καί ὁ Στίνας εἶχε διαρρήξει πρό πολλοῦ τίς σχέσεις του μέ τόν «ἐπίσημο» ἑλληνικό τροτσικισμό). Ἄλλωστε καί ἀπό τό Παρίσι διατήρησε τήν σχέση του μέ τόν Στίνα (ἐξ ἴσου διατήρησε καί τίς φιλικές του σχέσεις μέ τούς ἰδεαλιστικούς-καντιανούς κύκλους). Ἦδη ἀπό τά πρώτα χρόνια τοῦ Καστοριάδη στο Παρίσι, διαγράφονται ἐν σπέρματι οἱ μετέπειτα θέσεις του: ἀπό τήν δεκαετία τοῦ '50 ἐμφανίζεται ἡ ἄμεση δημοκρατία, ἀλλά χωρίς νά ξεφεύγει ἀπό τό εὐρύτερο μαρξιστικό πλαίσιο ὡς νομιμοποιητικό σημεῖο ἀναφορᾶς. Κατά τήν δεκαετία τοῦ '60 ἀποκόπτεται ὀριστικά ἀπό τόν Marx.

## Socialisme ou Barbarie

Ἄν καί σήμερα εἶναι πασίγνωστη λόγῳ τῆς ὕστερης φήμης τοῦ Καστοριάδη, στην ἐποχή τῆς

(1949-65) ἡ ἐπιθεώρηση *Socialisme ou Barbarie* ἦταν παραγνωρισμένη καί ἐκινεῖτο σ' ἕναν περιορισμένο κύκλο προσώπων. Σήμερα ἔχουν βεβαίως ἀναγνωρισθεῖ τά ρηξικέλευθα καί καινοτόμα θεωρητικά στοιχεῖα τῆς, ὅπως ὁ εἰκονοκλαστικός γιά τήν μεταπολεμική Ἀριστερά χαρακτηρισμός τῆς Σοβιετικῆς Ἐνώσεως ὡς ὀλοκληρωτικοῦ καί οὐδόλως σοσιαλιστικοῦ κράτους. Ἀλλά ἡ ἐπιθεώρηση ἦταν παράγωγο μίας πολιτικῆς ὁμάδας, πού εἶχε πρωταρχικῶς πολιτικό χαρακτήρα καί πολιτικές φιλοδοξίες. Στην οὐσία, ἡ ὁμώνυμη τοῦ περιοδικοῦ ὁργάνωση ἐξ ἀρχῆς ἰδρύθηκε μέ σκοπό τήν συγκρότηση μίας μελλοντικῆς ἐπαναστατικῆς προλεταριακῆς ὁργάνωσης, ὅπως διευκρινίζοταν στο πρώτο τεῦχος (Μάρτιος-Ἀπρίλιος 1949), σέ ἀνοιχτή ἐπιστολή πρός τά μέλη τοῦ Γαλλικοῦ Τροτσικιστικοῦ Κόμματος (PIC) καί τῆς 4ης Διεθνούς, δηλαδή τῆς παγκόσμιας τροτσικιστικῆς ὁργάνωσης (τῆς ὁποίας ἠγεῖτο ἐκείνη τήν ἐποχή ἐπίσης ἕνας Ἕλληνας, ὁ Μιχάλης Ράπτης ἢ Πάμπλο).

Κατά περίεργο τρόπο, ἄν καί ἡ ὁμάδα *Socialisme ou Barbarie* ἐξ ἀρχῆς ἀποστρεφόταν τήν καθαρῆ ἰδεολογική ἐργασία καί ἔτρεφε φιλοδοξίες μαζικοποίησης, ἔγινε τελικῶς γνωστή ἀπό ὀρισμένα ἐξέχοντα μέλη τῆς, τόν Κορνῆλιο Καστοριάδη, τόν Claude Lefort καί τόν Jean-François Lyotard, πού ἐξελέχθησαν σέ καθαρούς διανοουμένους. Ἀντιθέτως, ἡ εἰκόνα πού ἡ ἴδια ἡ ὁμάδα εἶχε σχηματίσει γιά τόν ἑαυτό τῆς, ἦταν αὐτή ἑνός γκρουπούσκουλου τῆς ἄκρας ἀριστερᾶς, πού ἔτρεφε τήν φιλοδοξία νά μετεξελιχθεῖ σέ μαζική ἐπαναστατική ὁργάνωση. Τελικῶς ἡ «Ἐπανάσταση» ἀπεδείχθη οὐτοπική καί τό μόνο πεδίο δράσης πού ἔμεινε στους ἐπαναστάτες ἦταν τό ἰδεολογικό καί θεωρητικό.

Ἀλλά καί σέ καθαρᾶ ἰδεολογικό ἐπίπεδο, ὁ μέν Καστοριάδης ἐξελέχθηκε πολλές δεκαετίες ἀργότερα σέ θεωρητικό τῆς ἄμεσης δημοκρατίας, ὁ δέ Claude Lefort ἀνακάλυψε κι αὐτός τήν ἔννοια τῆς δημοκρατίας καί ὁ François Lyotard τόν δημοκρατικό σοσιαλισμό.

Ἀλλά, ἐξετάζοντας τήν ἐποχή ἐκείνη, ὀφείλουμε νά λάβουμε ὑπ' ὄψιν μας ὅτι ὁ τριαντάχρονος Καστοριάδης, πού ἐγκατέλειψε τό γαλλικό τροτσικιστικό κόμμα γιά νά ἰδρύσει τό «*Socialisme ou Barbarie*», μαζί μέ τούς συντρόφους του ἐκείνης τῆς ἐποχῆς φιλοδοξοῦσε νά συγκροτήσῃ ἰδιότυπο ἐπαναστατικό κόμμα καί ὄχι ἀπλῶς μία θεωρητική σχολή. Θεωρία καί πράξη συνυπῆρχαν στο μυαλό του, ἀλληλένδετα καί διαλεκτικά.

Ἡ ὁμάδα λοιπόν «Σοσιαλισμός ἢ Βαρβαρότητα» καί τό ὁμώνυμο περιοδικό-ὄργανό τῆς ὑπῆρξαν

Ένας μικρόκοσμος ολίγων προσώπων (σπανίως ξεπέρασαν τὰ είκοσι), ένας μικρόκοσμος μέ τίς δικές του έσωτερικές ίσορροπίες καί δυναμικές, αντιμαχίες καί ρήξεις, πού υπάρχουν άλλωστε σέ όλους τούς μικρόκοσμούς. Στά πλαίσια αὐτοῦ τοῦ μικρόκοσμου κινήθηκε ἡ «ἀπογευματινή» πολιτική δράση τοῦ Καστοριάδη, δεδομένου ὅτι τό πρῶτῃ ἦταν ένας καθ' ὅλα εὐπόληπτος ἀνώτερος ὑπάλληλος τοῦ ΟΟΣΑ.

Τό πρῶτο τεῦχος τοῦ *Socialisme ou Barbarie* κυκλοφόρησε τόν Μάρτιο τοῦ 1949, ἀλλά αὐτό ἦταν ἀποτέλεσμα ἐξελίξεων πού εἶχαν ὁρομολογηθεῖ πολύ νωρίτερα. (Σύμφωνα μέ τήν Μιμίκια Κρανάκη, ὁ Καστοριάδης ὑποστήριξε, μέ τόν μεγάλο μισθό του τοῦ ΟΟΣΑ, τήν ἐπιθεώρηση). Ἀλλά ἄς πάρουμε τὰ πράγματα ἀπό τήν ἀρχή.

Ὁ Καστοριάδης ἔφτασε, ὅπως προαναφέραμε, στό Παρίσι τό 1945, μέ ὑποτροφία τῆς γαλλικῆς κυβερνήσεως. Στό Παρίσι προσχώρησε ἀμέσως στό τροτσκιστικό Διεθνιστικό Κομμουνιστικό Κόμμα (PCI), δηλαδή στό γαλλικό τροτσκιστικό γκρουπούσκουλο, πού τότε γνώριζε κάποια πρόσκαιρη ἀντιση. Ὁ Καστοριάδης συνδέθηκε μέ τόν γαλλικό τροτσκισμό, ἔχοντας τήν ιδιότητα τοῦ ἐκπροσώπου τῆς ἑλληνικῆς μετατροτσκιστικῆς ομάδας Στίνα. Τήν ἐποχή ἐκείνη, ὁ Καστοριάδης παρακολούθησε μαθήματα στό γαλλικό πανεπιστήμιο, σχεδίαζε μάλιστα νά συγγράψει διδακτορική διατριβή μέ θέμα τὰ ἀδιέξοδα καί τίς ἀντιφάσεις τῆς ὀρθολογικῆς θεμελίωσης τῆς φιλοσοφίας. Ὁ Καστοριάδης δέν πραγματοποίησε τελικῶς ποτέ τήν διατριβή του, άλλωστε τό 1948 διορίστηκε ὡς οἰκονομολόγος (εἶχε λάβει ἀπό τήν Ἀθήνα ὄχι μόνον τό πτυχίο νομικῶν ἐπιστημῶν ἀλλά καί πολιτικῶν-οἰκονομικῶν ἐπιστημῶν ἀπό τήν Νομική Σχολή). Εἶναι ἄλλωστε πιθανόν ὅτι ἡ πολιτική δραστηριότητά του τόν εἶχε ἀπορροφήσει σέ σημαντικό βαθμό.

Ἦδη ἀπό τόν Αὐγούστο τοῦ 1946, Καστοριάδης καί Lefort ἠγοῦνται μίας ἐσωκομματικῆς τάσης γνωστῆς ὡς «τάση Chaulieu-Montal» (δηλαδή τὰ ψευδώνυμά τους). Ἡ μειοψηφική αὐτή τάση εἶναι δυσαρεστημένη ἀπό τόν κυρίαρχο ἰδεολογικό προσανατολισμό τοῦ γαλλικοῦ τροτσκιστικοῦ κόμματος, καί συγκεκριμένα μέ τήν ἀξιολόγηση τοῦ σταλινισμοῦ. Εἶναι μία ἐποχή κατά τήν ὁποία ἡ Σοβιετική Ἐνωση ἐξέρχεται τοῦ Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου νικήτρια καί τροπαιούχος, ἔχουν ἀποσιωπηθεῖ οἱ σκοτεινές πλευρές τοῦ σταλινισμοῦ καί ἐξαίρονται τὰ ἐπιτεύγματά του. Ἔτσι, εἶναι σπάνιες οἱ φωνές –στόν χῶρο τῆς Ἀριστερᾶς– πού καταγγέλουν τόν Σταλινισμό. Ἡ δέ συμμετοχή

τῆς γαλλικῆς Ἀριστερᾶς στήν ἀντιγερμανική ἀντίσταση εἶχε περιθωριοποιήσει τούς τροτσκιστές, πού ζητοῦσαν μέσα στήν Κατοχή τήν «μετατροπή τοῦ ἱμπεριαλιστικοῦ πολέμου σέ σοσιαλιστική ἐπανάσταση». Ὅμως, ἡ ἐν συνεχείᾳ συμμετοχή τοῦ Γαλλικοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος στήν μεταπελευθερωτική κυβέρνηση εἶχε διευρύνει τό ἀκροατήριό τῶν τροτσκιστῶν, ὡς ἀδιάλλακτων ἐναντι τῆς μπουρζουαζίας, μέ ἀποτέλεσμα τήν ἐποχή τῶν μεγάλων ἀπεργιακῶν κινητοποιήσεων τοῦ 1947, στίς ὁποῖες συμμετεῖχε ἐνεργά, τό γαλλικό τροτσκιστικό κόμμα νά φθάσει τὰ 700 μέλη σέ ἐθνικό ἐπίπεδο. Ἡ μεταβολή τῆς πολιτικῆς τοῦ Γαλλικοῦ ΚΚ, στήν συνέχεια, ὁδήγησε σέ συστολή τούς τροτσκιστές. Σ' αὐτήν τήν φάση συρρίκνωσης, ἀυξήθηκαν οἱ ἐσω-τροτσκιστικές ἐντάσεις, πού ὁδήγησαν τελικῶς στήν διάσπαση. Ἡ κίνηση τοῦ νεαροῦ Καστοριάδη καί τῶν συνεργατῶν του τοποθετοῦνται λοιπόν σ' αὐτό τό πλαίσιο.

Ἔτσι, στήν πορεία προετοιμασίας τῶν Γάλλων τροτσκιστῶν πρὸς τό τρίτο συνέδριό τους, καί στήν παράλληλη διαδικασία προετοιμασίας τοῦ 2ου παγκοσμίου συνεδρίου τῆς 4ης Διεθνούς, ἡ τάση Chaulieu-Montal, δηλαδή Καστοριάδη-Lefort, ἐμφανίζεται μέ ἐπίκεντρο τήν κριτική τοῦ σταλινισμού.

Τήν στιγμή τῆς ἐμφάνισης τῆς νέας τάσης, ὁ Καστοριάδης δημοσιεύει στό «ἐσωτερικό δελτίο» τοῦ γαλλικοῦ τροτσκιστικοῦ κόμματος (ἀρ. 31, Αὐγούστος 1946), κείμενο μέ τίτλο «Γιά τό καθεστῶς τῆς Σοβιετικῆς Ἐνωσης καί κατά τῆς ὑπερασπίσεώς της» («Sur le régime et contre la défense de l'URSS»).

Τό ζήτημα αὐτό εἶχε γιά τό τροτσκιστικό κίνημα μεγάλη σημασία, γιατί ἡ στάση ἐναντι τῆς Μόσχας ἔκρινε καί τήν στρατηγική τῶν διαφόρων τροτσκιστικῶν κομμάτων καί τίς σχέσεις τους μέ τὰ ἄλλα ἀριστερά κόμματα.

Ἡ κυρίαρχη πολιτική ἀντίληψη στοῦς κόλπους τοῦ τροτσκισμοῦ σχετικά μέ τό θέμα αὐτό ἦταν ἡ ἴδια ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου. Ἡ Σοβιετική Ἐνωση ἐθεωρεῖτο ἐκφυλισμένο ἐργατικό κράτος, τό ὁποῖο ὅμως ὀφείλαν οἱ ἐργαζόμενοι, σοσιαλιστές ἰδεολόγοι κ.λπ., νά ὑπερασπίζονται ἐναντι τοῦ καπιταλισμοῦ καί ταυτόχρονα νά ἐπιχειρήσουν τήν διόρθωσή του. Ἡ δέ σοβιετική νομενκλατούρα δέν ἐθεωρεῖτο ὡς νέα ἰθύνουσα τάξη, ἀλλά ὡς παρασιτική ομάδα, πού ἔπρεπε νά ἀνατραπεῖ ὥστε νά ἐπανέλθει τό κομμουνιστικό καθεστῶς στόν προβλεπόμενο ἀπό τήν μαρξιστική θεωρία ὀρθό δρόμο. Αὐτή ἡ ἀντίληψη ἦταν

φυσικά απότοκη τῆς βασικῆς θέσης τοῦ Τρότσκι στό ἔργο του *Ἡ προδομένη Ἐπανάσταση καί στά ἄλλα του κείμενα*.

Ἀπέναντι στήν κυρίαρχη τροτσκιστική θέση, ἀντιτάχθηκαν δύο τάσεις: ἡ τάση Guèrin-Lucien θεωροῦσε τό σοβιετικό σύστημα «κρατικό καπιταλισμό», ἐνῶ ἡ τάση Καστοριάδη-Lefort ἀξιολογοῦσε τό σταλινικό καθεστῶς ὡς νέο εἶδος ταξικῆς κοινωνίας, πού δέν ἀξίζει καμμίας ἀπολύτως ὑπερασπίσεως οὔτε ἐπιδέχεται διορθώσεων. Ἐπομένως, σύμφωνα μέ τήν ἀνάλυσή τους, τά διάφορα ἀνά τήν ὑφήλιο κομμουνιστικά κόμματα ἐνσαρκώνουν μία δυνάμει ἐκμεταλλευτική καί γραφειοκρατική ἰθύνουσα τάξη.

Ἀνάμεσα στό 1946 καί στό 1948, ἡ ομάδα Καστοριάδη-Lefort προσπάθησε νά διευρύνει τά ἐσωκομματικά της ἐρείσματα καί νά ἐπηρεάσει τήν συνολική ἰδεολογική φυσιογνωμία τοῦ γαλλικοῦ τροτσκιστικοῦ κόμματος καί γενικώτερα τῆς 4ης Διεθνούς. Ἄλλά εἰς μάτην. Ἔτσι, ἀπό τό καλοκαίρι τοῦ 1948, ἡ ομάδα Καστοριάδη-Lefort ἀντιμετωπίζει τό ἐνδεχόμενο ἀπόσχισής της. Στά τέλη τοῦ 1948, ἡ συμμαχία τῶν Γάλλων τροτσκιστῶν μέ τόν Τίτο ὁδηγεῖ τήν ομάδα σέ ἀποχώρηση, καταγγέλλοντας τό γαλλικό τροτσκιστικό κόμμα ὅτι ἐπιλέγει μία γραφειοκρατία ἀντί μιᾶς ἄλλης (τήν γιουγκοσλαβική ἐναντι τῆς σοβιετικῆς).

Ἡ ρήξη ὀριστικοποιεῖται στήν συνεδρίαση τῆς κεντρικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ γαλλικοῦ τροτσκιστικοῦ κόμματος τόν Ἰανουάριο τοῦ 1949. Ἰδρύεται ἐπιθεώρηση μέ τίτλο *Σοσιαλισμός ἢ βαρβαρότητα*, μέ ὑπότιτλο «Ὁργανο κριτικοῦ καί ἐπαναστατικοῦ προσανατολισμοῦ» (*Organe de critique et d'orientation revolutionnaire*). Στό πρῶτο τεῦχος, τόν Μάρτιο τοῦ 1949, δημοσιεύεται ἕνα κείμενο θέσεων, διότι, ὅπως ἰσχυρίζονται οἱ ἀποχωρήσαντες, ἡ διεύθυνση τοῦ κόμματος τούς ἐμπόδισε νά ἐκθέσουν τά ἐπιχειρήματά τους στά κομματικά ὅργανα.

Τό κείμενο αὐτό συνιστᾷ ξεκάθαρη ρήξη μέ τήν παραδοσιακή τροτσκιστική ἀντίληψη. Οἱ ἀποχωρήσαντες δηλώνουν («Lettre ouverte aux militants du PCI et de la IVe Internationale») ὅτι διαφωνοῦν μέ τόν σύγχρονο τροτσκισμό περίπου σέ ὅλα τά σημεῖα, ἀπό τήν ἱστορική του ἐξέλιξη μετά τό 1914 μέχρι τό πρόγραμμα τῆς προλεταριακῆς ἐπανάστασης καί ἀπό τήν σημερινή ἐποχή μέχρι τά ἄμεσα καθήκοντα. Ἐπίσης, στό κείμενο ὑπογραμμίζεται ὅτι, γιά πρώτη φορά, ἀποκολλᾶται ἀπό τόν τροτσκισμό μία ομάδα πού συλλαμβάνει μία συνολική σύλληψη τῆς σημερινῆς κοινωνίας καί τῆς δυναμικῆς της. Διακηρύσσεται ἐξ ἄλλου ὁ στόχος τῆς

θεμελίωσης μίας μελλοντικῆς ἐπαναστατικῆς ὀργάνωσης τοῦ προλεταριάτου, καί καλοῦνται ὅσοι ἀνακαλύψουν μελλοντικά τό δίκαιο τῶν ἰδεῶν τους νά προσχωρήσουν στήν νέα κίνηση.

Στό ἐditorial τοῦ πρώτου τεύχους, οἱ συντελεστές τοῦ νέου περιοδικοῦ δηλώνουν ὅτι εἶναι οἱ μόνοι φορεῖς τῆς νέας ἐπαναστατικῆς θεωρίας πού ἀπαιτοῦν οἱ καιροί, οἱ μόνοι πού ὀρίζουν τόν χαρακτήρα τοῦ σταλινισμοῦ καί τῆς «ἐργατικῆς» γραφειοκρατίας, πού ἀντιμετωπίζουν ἰδεολογικά τόν ἐπικείμενο Τρίτο Παγκόσμιο Πόλεμο καί πού θέτουν ξανά, λαμβάνοντας ὑπ' ὄψιν τά πρωτότυπα στοιχεῖα τῆς σημερινῆς ἐποχῆς, τήν ἐπαναστατική προοπτική. Καί δηλώνουν ἀπερίφραστα ὅτι ἀντιπροσωπεύουν τήν ζωσα συνέχεια τοῦ μαρξισμοῦ καί διαχωρίζουν τήν θέση τους ἀπ' ὅλο τό συννοθύλευμα μαρξιστικῶν ἐντύπων, γκρουπούσκουλων κ.λπ. Ἔτσι παρουσιάζονται στό μικρο-προσκήνιο τοῦ τροτσκιστικοῦ περιθωρίου ὁ Καστοριάδης καί οἱ σύντροφοί του, μέ ἐπιθετικό τρόπο. Καί καταλήγουν: «Ἄν θέτουμε προβλήματα, εἶναι γιατί πιστεύουμε ὅτι μπορούμε νά λύσουμε».

Ἡ ομάδα περιλαμβάνει ἕναν ἀριθμό μεταξύ 12 καί 20 προσώπων, ἀνάλογα μέ τίς διαφορετικές ἐκτιμήσεις<sup>73</sup>.

Κάποιοι ἐλκύονται ἀπό τήν ρηξικέλευθη κριτική τῆς Σοβιετικῆς Ἐνωσης, ἀλλά δίστανται σέ ἄλλα σημεῖα καί δέν προσχωροῦν. Τά περισσότερα μέλη ἀνήκουν στήν γαλλική Γενιά τῆς Κατοχῆς (εἶχαν ἡλικία περίπου εἴκοσι ἐτῶν κατά τήν Ἀπελευθέρωση). Εἶναι νέα στελέχη, πού δέν διαθέτουν τήν ἱστορία καί τό κῦρος τῶν παλαιῶν προπολεμικῶν τροτσκιστῶν, πού εἶχαν γνωρίσει καί εἶχαν συνεργασθεῖ μέ τόν ἴδιο τόν Τρότσκι.

Οἱ περισσότερες μαρτυρίες συμφωνοῦν ὅτι ἡ ομάδα τῶν Καστοριάδη-Lefort εἶχε περισσότερο πνευματική διάσταση καί ἀποτελεῖτο μᾶλλον ἀπό φοιτητές καί διανοουμένους καί ὄχι τόσο ἀπό ἐργάτες, συνδικαλιστές καί κομματικά στελέχη. Ἡ συντακτική ἐπιτροπή τῆς ἐπιθεώρησης Socialisme ou Barbarie εἶναι πενταμελής καί δύο ἀπό τά μέλη σπουδάζουν φιλοσοφία (ὁ Claude Lefort καί ὁ Jean Laplanche), ἐνῶ ἕνα τρίτο, ὁ Καστοριάδης, ἔχει σπουδάσει νομικά καί οἰκονομικές-πολιτικές ἐπιστήμες στήν Ἑλλάδα. Τό τέταρτο μέρος, ὁ Cyril de Bauplan, ἐργάζεται στόν ΟΟΣΑ<sup>74</sup>. Τό δέ πέμπτο μέλος, ὁ Jean Seurel, σπούδαζε νομική.

Ἐπομένως, παρά τήν σφοδρή ἐπιθυμία τοῦ Καστοριάδη νά δημιουργήσει ἕνα πολιτικό κίνημα ριζωμένο στήν ἐργατική τάξη, ἡ ομάδα του ἦταν ἐξ ἀρχῆς κυρίως μία ομάδα διανοουμένων.

Ἡ διελευστίνδα μεταξύ μιᾶς ιδεολογικοῦ χαρακτηριστικῆς κίνησῆς καὶ ἐνός κόμματος τῆς ἐργατικῆς τάξεως, πού κυριαρχοῦσε διαρκῶς στήν ὅλη συζήτηση γιά τόν προσανατολισμό τῆς ομάδας *Socialisme ou Barbarie*, στήν πραγματικότητα λύθηκε ἀπό τά πράγματα. Δηλαδή ἀπό τό γεγονός ὅτι οὐδέποτε ἡ ομάδα αὐτή ἀπέκτησε ἔστω καί στοιχειῶδες λαϊκό ἔρεισμα.

Παρά ταῦτα, ἡ ἐπιθυμία τους νά διαδραματίσουν πολιτικό ρόλο ὠθοῦσε διαρκῶς τόν Καστοριάδη καί τούς συνεργάτες του νά ἐπιμένουν στήν ἀναγκαιότητα συλλογικῆς δράσεως, συνδικαλιστικῶν διασυνδέσεων, συνεχοῦς ἀλληλόδρασης μεταξύ πρακτικῆς καί θεωρητικῆς ἐργασίας. Δέν ἤθελαν νά ἀσκοῦν ἕναν ἀκτιβισμό χωρίς θεωρητικό ὑπόβαθρο, ὅπως θεωροῦσαν ὅτι ἔκανε τό τροτσκιστικό κόμμα (PCI), ἀλλά οὔτε νά ἀποσυνδεθοῦν ἐντελῶς ἀπό τήν πολιτική δράση.

Ἀπωθοῦσαν τήν ἰδέα τοῦ γραφειοκρατικοῦ κόμματος πού ὑποκαθιστᾶ τήν ἐργατική τάξη καί σκέπτεται γιά λογαριασμό της, ἀλλά καί ἀπέριπταν τήν πλήρη ἄρνηση τοῦ ὀργανωμένου ἐπαναστατικοῦ κόμματος. Αὐτό τούς δημιουργοῦσε ἕνα διαρκές συναίσθημα ἐνοχῆς, ὑπό τήν ἐννοια ὅτι ἔπρεπε συνεχῶς νά ὑποπεύονται κάθε προσπάθεια τῆς ἴδιας τους τῆς ομάδας νά ἀποκτήσει ὀργανωτική ὑπόσταση, πού μποροῦσε νά ἐκφυλιστεῖ σέ γραφειοκρατία.

Γιά νά ἐπιλύσουν αὐτά τά διλήμματα, τά μέλη τῆς ομάδας προσπαθοῦσαν νά ἐπαναπροσδιορίσουν τίς ἐννοιες: ἔτσι, στό προλεταριάτο συμπεριλαμβάνονται οἱ «διανοητικά ἐργαζόμενοι», ἐκφράζεται ἡ ἄρνηση τοῦ «φετιχισμού τῆς χειρωνακτικῆς ἐργασίας», ἀπορρίπτεται ἡ λενινιστική ἀντίληψη ὅτι οἱ διανοούμενοι εἶναι ἐξωτερικοί καθοδηγητές τῆς ἐργατικῆς τάξεως, διότι ὁ καπιταλισμός μεταμορφώνεται, καί στίς νέες του μορφές οἱ διανοούμενοι ἔχουν καταστεῖ μέρος τῆς μισθωτῆς ἐργασίας. Οὕτως ὥστε ἡ ομάδα *Socialisme ou Barbarie* νά εἶναι δυνατόν νά ἐγγραφεῖ, παρά τήν μή ἐργατική της σύνθεση, στίς προλεταριακές ὀργανώσεις. Σέ μία ἐποχή κατὰ τήν ὁποία ἡ ἀριστερά ταυτιζόταν μέ τά ἐργατικά συνδικατά καί τήν χειρωνακτική ἐργασία.

Στίς διακηρύξεις πού σηματοδοτοῦν τήν συγκρότησή της ὡς αὐτόνομης ομάδας, ἡ κίνηση τοῦ Καστοριάδη καί τῶν συνεργατῶν του χαρακτηρίζεται ἀπό προσπάθεια διαφοροποίησης ἀπό τήν γραφειοκρατική δομή τῶν κλασσικῶν κομμουνιστικῶν κομμάτων. Προβλέπεται ὅτι οἱ σημαντικές ἀποφάσεις θά λαμβάνονται στήν ὀλομέλεια, ὅτι ἡ «ὑπεύ-

θυνη ἐπιτροπή» θά εἶναι ἀνακλητή καί ὅτι οἱ συνεδριάσεις της θά εἶναι ἀνοικτές σέ ὅλα τά μέλη. (Ἄλλωστε ὁ μικρός ἀριθμός τῶν μελῶν διευκόλυνε κάτι τέτοιο). Τά μέλη, ἐξ ἄλλου, δέν ὑπόκεινται στήν συλλογική πειθαρχία, ἄν οἱ διαφορετικές ἀντιλήψεις τους βασίζονται σέ δικιές τους ἀποκλειστικές ἐμπειρίες.

Τόν χειμῶνα 1949-50 ὀργανώνονται δεκαπέντε συνανήσεις γιά τό ἔργο τοῦ Λένιν, ὅπου ἐμφανίζεται ἡ ἴδια ἕνας βασικός ἄξονας τῆς σκέψης τοῦ Καστοριάδη καί τῶν συνεργατῶν του: ἡ κριτική τοῦ διαχωρισμοῦ μεταξύ διευθυντικῶν καί ἐκτελεστικῶν ὀργάνων. Ἡ λενινιστική ἀντίληψη τῆς κυριαρχίας τοῦ κόμματος στό σύνολο τῆς ἐργατικῆς τάξεως καί τῆς μονοπώλησης τῆς κοινωνικῆς συνείδησης ἀπό τό κόμμα, ἡ ἰδέα τῶν ἐπαγγελματιῶν ἐπαναστατῶν καταλήγουν ἀναπόφευκτα, σύμφωνα μέ τήν ἀντίληψη πού διαμορφώνεται στήν ομάδα, στήν γραφειοκρατική διαστρέβλωση τοῦ σοσιαλισμοῦ.

Ἡ προσπάθεια διεύρυνσης τοῦ ἀκροατηρίου τῆς ομάδας ἔχει πολύ περιορισμένα ἀποτελέσματα. Ἀπό τό φθινόπωρο τοῦ 1950, ἀρθρογραφεῖ στό περιοδικό ὁ ἐξόριστος Ρουμάνος κοινωνιολόγος Benno Sarel, γιά θέματα Ἀνατολικῆς Γερμανίας. Ὁ Georges Petit, μαχόμενος τροτσκιστής χωρίς θεωρητική κατάρτιση, θά προσχωρήσει τήν ἴδια ἐποχή καί θά παραμείνει ὡς ἐνεργό μέλος μέχρι τήν διάλυση τῆς ομάδας. Ἀλλά πέραν αὐτῶν οὐδέν. Ἐξ ἄλλου, γίνονται προσπάθειες προσέγγισης καί διαλόγου μέ μερικά ἀκροαριστερά ἀντισταλινικά γκρουπούσκουλα τῆς ἐποχῆς. Ἀλλά γρήγορα ἡ ομάδα διαπιστώνει, μετά ἀπό μακρές συζητήσεις, τόν χειμῶνα 1949-50, ὅτι τά γκρουπούσκουλα αὐτά εἶναι δογματικά, οἱ θέσεις τους εἶναι ἀσυνάρτητες καί παραληρηματικές. Τελικῶς, ἐπιτυγχάνεται προσχώρηση 7 ἢ 8 νέων μελῶν, μεταξύ τῶν ὁποίων ἕνας ἐργάτης τῆς Ρενώ, ἕνας τυπογράφος, δύο ὑπάλληλοι καί ἕνας τεχνικός. Ἐπίσης προσχωρεῖ ἕνας μεσοπολεμικός τροτσκιστής, ὁ Gaston Davoust. Παρά τίς προσχωρήσεις, ἡ ομάδα παραμένει ποσοτικά ἐλάχιστη, οὔτε καν εἴκοσι άτομα<sup>75</sup>.

Οὐσιαστικά, τό κύριο ἔργο τους εἶναι ἡ ἔκδοση τῆς ἐπιθεώρησης. Ἐπίσης, κάποιοι ἐπιδίδονται σέ συνδικαλιστική δράση χωρίς σοβαρά ἀποτελέσματα, ἐνῶ τό 1950-51 διοργανώνεται μία σειρά συζητήσεων γιά τό *Κεφάλαιο* τοῦ Μάρξ. Στό περιοδικό, σχετικῶς, ἐκφράζεται ἡ ἄποψη ὅτι ἀπαιτεῖται ἕνας ἐκσυγχρονισμός τῆς μαρξιστικῆς οἰκονομίας καί διατυπώνεται ἡ ἄρνηση τῆς μεταμόρφωσης τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας σέ στεῖρα σχολαστική (No 8, Ἰαν.-Φεβρ. 1951, σσ. 93-94).

Μέχρι τις αρχές του 1951, η επιθεώρηση *Socialisme ou Barbarie* εκδίδεται τακτικά (7 τεύχη σε δύο χρόνια, με ένα διπλό τεύχος). Τά άρθρα συζητώνται διεξοδικά πριν τυπωθούν. Περίπου το ήμισυ των κειμένων έχει ως αντικείμενο το ρωσικό πρόβλημα, τον σταλινισμό, τις λεγόμενες «λαϊκές δημοκρατίες», το γραφειοκρατικό φαινόμενο και τις θέσεις του τροτσκιστικού χώρου έναντι όλων αυτών. Το δεύτερο τεύχος καταλαμβάνεται κατά το ήμισυ από το κείμενο του Καστοριάδη «Οι παραγωγικές σχέσεις στην Ρωσία».

Τό γιουγκοσλαβικό ζήτημα, την εποχή της ρήξης Τίτο-Στάλιν, οδηγεί το περιοδικό σε όριστική ρήξη με τον τροτσκισμό. Σ' ένα κείμενό του με τίτλο «Ο τροτσκισμός στην ύπηρεσία του τιτοϊσμού», ο Lefort υποστηρίζει ότι, «λαμβάνοντας θέση υπέρ μίας μερίδας της γραφειοκρατίας έναντι μίας άλλης, σε μία διαμάχη που διεξάγεται στο έσωτερικό ενός συστήματος εκμετάλλευσης», ο τροτσκισμός δείχνει την «αθεράπευτη χρεωκοπία του» κ.λπ.

Γενικά, κοινή συνισταμένη όλων των αναλύσεων που δημοσιεύονται στο περιοδικό, είναι η διαπίστωση ότι η σοσιαλιστική προοπτική περνά μέσα από την ρήξη με τον σταλινισμό, αλλά και όλες τις γραφειοκρατίες, ακόμη κι αυτές που υποδύονται τις αντισταλινικές.

Ταυτόχρονα, η προοπτική ενός αναπόφευκτου Τρίτου Παγκοσμίου Πολέμου φαντάζει στις αναλύσεις της ομάδας αναπόφευκτη (μην ξεχνάμε όμως πως αυτό συμεριζόταν μεγάλο μέρος της διεθνούς κοινής γνώμης όλων των ιδεολογικών παρατάξεων). Κι αυτή η προοπτική αποτελεί βασική συνιστώσα της φιλοσοφίας του έντύπου και της ομάδας που τό εκδίδει. "Αλλωστε και ο τίτλος: «Σοσιαλισμός ή βαρβαρότητα» υπονοεί ότι ο πόλεμος αποτελεί νομοτελειακή κατάληξη του καπιταλισμού, κάτι που διατυπώνεται σαφώς και στο προγραμματικό κείμενο του πρώτου τεύχους. Και αυτό γιατί θεωρείται ότι ο διαχωρισμός του κόσμου σε δύο αντιτιθέμενες σφαίρες επιρροής, την ρωσική γραφειοκρατία και τον αμερικανικό ιμπεριαλισμό, και η ανάγκη των δύο στρατοπέδων να λύσουν τις έσωτερικές τους αντιφάσεις επεκτεινόμενες στο έξωτερικό, θά προκαλέσει τελικώς την παγκόσμια σύγκρουση. Γι' αυτό και τό περιοδικό παρακολουθεί με μεγάλη προσοχή την διεθνή κατάσταση.

"Αν, λοιπόν, η παγκόσμια εργατική τάξη πραγματοποιήσει την επανάσταση με επιτυχία, ο Τρίτος Παγκόσμιος Πόλεμος θά οδηγήσει όχι στην βαρβαρότητα αλλά στον σοσιαλισμό. Άλλιώς ο πό-

λεμος θά επιταχύνει την έλευση της βαρβαρότητας. Έπομένως, χρέος των πραγματικών επαναστατών είναι νά αξιοποιήσουν τον χρόνο μέχρι την έκρηξη του Παγκοσμίου Πολέμου, ώστε νά προετοιμαστούν καταλλήλως.

Αυτή η αντίληψη ήταν ασφαλώς επηρεασμένη από την θεωρία του Λένιν για τον ιμπεριαλισμό. Η πρωτοτυπία της ομάδας «Σοσιαλισμός ή Βαρβαρότητα» ήταν ότι κατέτασσε και τό κράτος που ίδρυσε ο Λένιν, την ΕΣΣΔ, στην κατηγορία των ιμπεριαλιστικών δυνάμεων, που επιδιώκουν μέσω της στρατιωτικής τους ισχύος νά κυριαρχήσουν οικονομικά στον πλανήτη. Ός «γραφειοκρατικός καπιταλισμός», η ΕΣΣΔ υπακούει επομένως στους νόμους της εκμεταλλευτικής κοινωνίας που συνδέονται με τό ιμπεριαλιστικό στάδιο.

Η καταστροφολογία αυτή, που δείχνει και τό κλίμα της εποχής, δέν πρέπει νά μάς εκπλήσσει: τό 1949 τελείωσε ο Έμφύλιος Πόλεμος στην Ελλάδα και τό 1950 άρχισε ο πόλεμος της Κορέας. Τά μέτωπα του Ψυχρού Πολέμου ήταν υπαρκτά και αίματηρά και μπορούσε εύλογα κανείς νά υποθέσει ότι θά κατέληγαν σε μία γενικευμένη σύγκρουση του κομμουνιστικού στρατοπέδου με την Δύση. Σε μία τέτοια σύγκρουση, η Δυτική Ευρώπη ήταν εκτεθειμένη στην προέλαση προς δυσμάς των σοβιετικών τεθωρακισμένων, που στάθμευαν στην Βουδαπέστη και στό Βερολίνο. Η κατάληψη του Παρισιού από σοβιετικά στρατεύματα δέν ήταν σενάριο επιστημονικής φαντασίας. "Άλλο αν εκ των υστέρων γνωρίζουμε ότι τελικώς δέν πραγματοποιήθηκε.

"Έτσι, η ομάδα «Σοσιαλισμός ή Βαρβαρότητα» διαφέρει αισθητά από τούς υπόλοιπους τροτσκιστές, που θεωρώντας κι αυτοί τον πόλεμο αναπόφευκτο (ο Πάμπλο, δηλαδή ο Μιχάλης Ράπτης, δέν συζητούσε καν για τό ένδεχόμενο πολέμου αλλά μόνον για την διάρκεια και τις συνέπειές του, σε κείμενο προπαρασκευαστικό του 3ου Συνεδρίου της 4ης Διεθνούς<sup>76</sup>), επέλεξαν όμως νά υπερασπιστούν την Σοβιετική Ένωση «παρα τις γραφειοκρατικές παραμορφώσεις της». Αυτή ήταν ήδη μία σοβαρή διαφοροποίηση.

Η ομάδα όμως δυσλειτουργεί και βρίσκεται σε κρίση. Η επιθεώρηση εκδίδεται με δυσκολίες. Τό 1951 τυπώνεται μόνον ένα τεύχος. Οι σελίδες μειώνονται. Έπικρατεί πεσσιμισμός, τον όποιον τά μέλη της ομάδας μάλιστα δέν κρύβουν στά κείμενα που δημοσιεύονται. Άναζητούν την αιτία στην γενικώτερη κρίση του εργατικού κινήματος. Μέλη διαρρέουν, κάτι που αποδίδεται από τούς παραμένο-



ντες σέ κόπωση, σκεπτικισμό, απογοήτευση κ.λπ. 'Οπωσδήποτε, βαρύνοντα ρόλο στις αποχωρήσεις παίζουν τά διαπροσωπικά και προσωπικά προβλήματα. Άλλά κυριαρχεί και τό συναίσθημα ματαιότητας. 'Υπάρχουν και διαφωνίες σχετικά μέ τόν ρόλο και τόν τρόπο λειτουργίας τής «επαναστατικής οργάνωσης». Μία ομάδα στελεχών υπό τόν Lefort απομακρύνεται προσωρινά. 'Ο Lefort θεωρεί γραφειοκρατική και ξεπερασμένη τήν ομάδα τους. 'Επιζητεί μία οργάνωση όργανο και όχι καθοδηγητή του προλεταριάτου. Άντιθέτως ό Καστοριάδης είναι πεπεισμένος για τήν αναγκαιότητα μόνιμης κομματικής οργάνωσης, πρίν και κατά τήν επιδιωκόμενη επανάσταση. Θεωρεί τήν άποψη του Lefort «αυθορμητιστική» (spontanéiste). 'Η οργάνωσή τους πρέπει και μπορεί νά έπεξεργαστεί μία επαναστατική ιδεολογία και ένα επαναστατικό πρόγραμμα, νά τό διαδώσει και νά εκπαιδεύσει τίς μάζες. 'Είναι, πιστεύει, ή μόνη διεθνώς πού μπορεί νά τό κάνει.

'Η απομόνωση τής ομάδας, πού άρχισε τό 1950, έντείνεται. Στά τέλη του 1952 αριθμεί πλέον μία δεκάδα μελών και τά τεύχη τής επιθεώρησης είναι άραιά και όλιγοσέλιδα. Άνάμεσα στον 'Ιούνιο του 1951 και στό τέλος του 1953 εκδίδονται μόνον τέσσερα τεύχη. Άλλά ή ύπεροψία έναντι των άλλων τροτσκιστικών ομάδων είναι έντονη. Οί παλαιοί τροτσκιστές σύντροφοι κατηγορούνται για αντίφαση μεταξύ τής άριστεριστικής φρασεολογίας τους και τής συνεχούς συμπαρατάξεώς τους μέ τόν σταλινισμό, μεταξύ τής ταυτόχρονης ύποστήριξης τής Σοβιετικής 'Ενώσεως και τής τιτοϊκής Γιουγκοσλαβίας. 'Εξ άλλου ό Καστοριάδης επιτίθεται έναντίον του Jean-Paul Sartre, λόγω του φιλοσταλινισμού του. (Τά βασικά κείμενα ιδεολογικού προσανατολισμού γράφονται πάντα από τόν Καστοριάδη, και επικουρικά από τόν Lefort).

Τό διάστημα 1953-56 ύπάρχει μία σχετική βελτίωση τής ομάδας «Σοσιαλισμός ή βαρβαρότητα». Διεθνώς επικρατεί κάποια προσωρινή ύφεση. 'Ο Στάλιν πεθαίνει και στήν Κορέα έχει συναφθεί ανακωχή. 'Η προοπτική του Τρίτου Παγκοσμίου Πολέμου απομακρύνεται, προσωρινά τουλάχιστον, κάτι πού όμολογείται στό περιοδικό. Άπεναντίας, χειροκροτούνται οί πρώτοι άγώνες εργατών έναντίον τής σταλινικής γραφειοκρατίας στήν Άνατολική Γερμανία και στήν Τσεχοσλοβακία. Τά γεγονότα του 'Ιουνίου 1953 στήν Άνατολική Γερμανία, ειδικώτερα, εκλαμβάνονται ως «εκδήλωση γενικευμένης κρίσης του ρωσικού συνασπισμού», μέ κυρίαρχο στοιχείο «τήν αντίσταση τής εργατικής τά-

ξης στήν εκμετάλλευσή της από τήν γραφειοκρατία».

'Ο Καστοριάδης εκτιμά ότι τά γεγονότα αυτά δείχνουν καθαρά ότι ή εργατική τάξη στις ανατολικές χώρες έχει απομυθοποιήσει τήν σταλινική γραφειοκρατία και άμφισβητεί τήν καθεστρυκία τάξη των εκμεταλλευτών, ακόμα και μέσα στό πλαίσιο τής πιά σύγχρονης ολοκληρωτικής δικτατορίας<sup>77</sup>. Παρομοίως και οί αυθόρμητες άπεργίες του Αυγούστου 1953 στήν Γαλλία, στις εθνικοποιημένες επιχειρήσεις και στις δημόσιες ύπηρεσίες, αναλύονται στό περιοδικό ως έξαιρετικά σημαντικές, διότι διασπούν τόν λήθαργο τής γαλλικής εργατικής τάξης, πού όφείλεται στον μακροχρόνιο έλεγχο της από τίς συνδικαλιστικές και κομματικές γραφειοκρατίες. Μάλιστα, σέ κείμενο του περιοδικού θεωρείται ότι ή «επιβράδυνση» τής έλεύσεως του πολέμου δίνει τήν ευκαιρία στους εργατες νά αντιπαρατεθούν στους σταλινιστές εκμεταλλευτές τους<sup>78</sup>. 'Οπωσδήποτε, οί κινητοποιήσεις δέν ξέφυγαν από τόν έλεγχο των συνδικαλιστών, εκτιμά εκ των ύστερων τό περιοδικό. Παρά ταυτα, παραμένει ή έλπίδα τής χειραφέτησης. Γι' αυτό και ή ομάδα προσανατολίζεται πλέον στήν ύπόθεση τής εργατικής αυτονομίας.

Τό πλαίσιο αυτό —αντισταλινικές κινητοποιήσεις στις ανατολικές χώρες, σημεία χειραφέτησης του συνδικαλιστικού κινήματος από τούς σταλινικούς μηχανισμούς τής Δύσης— θά μπορούσε νά είναι ευνοϊκό για κινήσεις σαν τήν «Σοσιαλισμός ή Βαρβαρότητα». 'Ο Καστοριάδης προωθούσε τήν έννοια τής αυτονομίας του προλεταριάτου έναντι τόσο του καπιταλισμού όσο και του σταλινισμού. Άπέριπτε τό παντοδύναμο «κόμμα», πού επιδιώκει τήν κηδεμονία του προλεταριάτου, ήθελε τήν εργατική διαχείριση τής κοινωνίας μέσω τής «δημιουργικής και έλεύθερης δραστηριότητας των καταπιεσμένων μαζών», κάτι πού ή ιστορική εξέλιξη κατέστησε κατά τόν Είκοστό Αίωνα τεχνικά έφικτή. Τό κόμμα θά έπρεπε νά διευκολύνει αυτήν τήν διαδικασία, αλλά τίποτε περισσότερο. 'Ετσι, ό Καστοριάδης άπορρίπτει τίς εθνικοποιήσεις και τόν κρατικό σχεδιασμό, διότι αυτά καταλήγουν σέ μία νέα μορφή έξουσίας και εκμετάλλευσης. Διότι ένα κόμμα, όσο επαναστατικό και προλεταριακό κι αν είναι, θά καταλήξει μοιραία νά άσκει τήν έξουσία για λογαριασμό του και θά άποτελέσει τόν πυρήνα μιάς νέας κυρίαρχης τάξης. Άπεναντίας, τό πρόγραμμα μιάς πραγματικής σοσιαλιστικής επανάστασης σημαίνει εργατική διαχείριση τής έξουσίας και τής οικονομίας.

'Ετσι, σ' αυτήν τήν λογική, τά συνδικατα κα-

τηγορούνται από την ομάδα ότι εξαπατούν συστηματικά την εργατική τάξη, και μόνον όταν η πίεση από την βάση γίνεται πολύ ισχυρή χρησιμοποιούν τακτικές για να την συγκρατήσουν ή να την κατευθύνουν. Οι εργάτες αντιδρούν σ' όλα αυτά με καχυποψία ή αποστασιοποίηση. Γι' αυτό και, όταν τό καλοκαίρι του 1955 στην Γαλλία ξεσπά ισχυρό απεργιακό κίνημα, ο Καστοριάδης κατηγορεί τους συνδικαλιστές ηγέτες ότι ύπονομευσαν με άθλιους έλιγμούς την απεργία, ενώ αντιθέτως αναδύονται νέες μορφές άμεσης κινητοποίησης χωρίς συνδικαλιστικές κηδεμονίες, όπως στο Άνατολικό Βερολίνο τό 1953, στο Λονδίνο και στο Λίβερπουλ, στο Ντητρόιτ τό 1955, και κυρίως τά εργατικά συμβούλια στην ούγγρική εξέγερση του 1952, πού προοιωνίζον αισιόδοξες εξελίξεις.

Τό κλίμα έτσι έχει βελτιωθεί για την ομάδα, ιδίως μετά την άφιξη 9 νέων μελών, πού διεκπεραιώνουν κάποιες δραστηριότητες προπαγάνδας και παρέμβασης σε χώρους εργασίας. Ταυτόχρονα επιχειρείται η επιμόρφωση εργατών, χωρίς όμως σημαντική απήχηση.

Σκοπός αυτών των δραστηριοτήτων είναι η εισαγωγή νέων μορφών οργάνωσης, αυθεντικά δημοκρατικών, στα παραδοσιακά συνδικάτα. Άλλά αυτές οι προσπάθειες προσκρούουν σε πρακτικά εμπόδια, όταν πρόκειται για συγκεκριμένους συνδικαλιστικούς αγώνες, πού απαιτούν πειθαρχία και οργάνωση.

Προσπάθειες επίδρασης και διείσδυσης έγιναν και προς άλλες κατευθύνσεις: π.χ. προς τό «Άνεξάρτητο Κίνημα Πανδοχείων Νεότητας» (MIAJ), πού άρνείτο τόν κρατικό παρεμβατισμό και ύποστήριζε την αυτοδιαχείριση. Άρκετά νεώτερα μέλη του «Σοσιαλισμός ή Βαρβαρότητα» προήλθαν από τό κίνημα αυτό, όπως ο André Garros και ο René Neuvil. Άλλά ποσοτικά τά κέρδη υπήρξαν άμελητέα και η διείσδυση μηδαμινή.

Τέλη 1954-άρχές 1955 η ομάδα αποφασίζει να αποκτήσει μία «Ύπευθυνη Έπιτροπή» (comité responsable), παρά τις αντιρρήσεις όρισμένων μελών. Έκλέγονται στην Έπιτροπή ο Καστοριάδης, ο Lefort, ο Mothé, ο Vegà και ο Guillaume, αλλά η ολομέλεια διατηρεί τό δικαίωμα της ανάκλησής τους ανά πάσα στιγμή.

Τήν εποχή εκείνη, εποχή σχετικής προόδου της ομάδας, έρχονται, όπως είπαμε, νέα μέλη. Ο συνολικός αριθμός έγγίζει την εικοσάδα. Τό 1954 γίνονται από κοινού μέλη ο Jean-François Lyotard (ο μετέπειτα γνωστός διανοούμενος) και ο Pierre Souyri. Άλλά οι προσπάθειες στρατολόγησης μελών

από την εργατική τάξη και τά λαϊκά στρώματα αποτυγχάνουν παταγωδώς. Στην ουσία, η ομάδα «Σοσιαλισμός ή Βαρβαρότητα» είναι μία όλιγομελής λέσχη πολιτικο-φιλοσοφικών συζητήσεων ύψηλου επιπέδου, πού δέν είναι συμπλιωμένη με την φύση της και επιδιώκει να μετατραπεί σε επαναστατική οργάνωση, χωρίς ποτέ να τό επιτυγχάνει. Η όμώνυμη επιθεώρηση άπευθύνεται, ως εκ του επιπέδου της, κυρίως σε διανοούμενους, πολιτικά στελέχη με θεωρητική κατάρτιση, ίσως και διαβασμένους εργάτες, αλλά όπωσδήποτε όχι στό ευρύ κοινό. Ο Καστοριάδης αποδίδει την ποσοτική καχεξία της οργάνωσης σε «συνωμοσία σιωπής»<sup>79</sup> εκ μέρους των άριστερών περιοδικών και έντύπων, λόγω των θέσεων της ομάδας. Ένώ ο Καστοριάδης και οι συνεργάτες του άμφιταλαντεύονται και διαφωνούν σχετικά με τόν χαρακτήρα πού πρέπει να αποκτήσει τό περιοδικό τους, έρχονται τά γεγονότα του 1952 στην Ούγγαρία και ένισχύουν τις θέσεις τους και την δημοτικότητα τους.

Πράγματι, τά γεγονότα στην Πολωνία και κυρίως στην Ούγγαρία, τό φθινόπωρο του 1956, δικαιώνουν ιστορικά τόν άντισταλισμό και την ιδέα των εργατικών συμβουλίων, πού κηρύσσει η ομάδα «Σοσιαλισμός ή Βαρβαρότητα». Η εξέγερση των μαζών έναντίον του σοβιετικού καθεστώτος, πού ύποτίθεται ότι τις εξέφραζε, και η αίματηρή καταστολή της από τά σοβιετικά τεθωρακισμένα, αποκάλυψε την πραγματική φύση του σταλινισμού και σε όσους δέν είχαν πεισθεί από την μέχρι τότε πορεία του. Ο Καστοριάδης μάλιστα έγραφε τότε: «Η ούγγρική επανάσταση κατεδαφίζει, όχι θεωρητικά αλλά με την φωτιά της ένοπλης εξέγερσης, την πλέον γιγαντιαία άπάτη της ιστορίας: την εμφάνιση του γραφειοκρατικού καθεστώτος ως “σοσιαλιστικού”...»<sup>80</sup>. Ναί μέν δέν κατέρρευσε η πολιτική κυριαρχία των σταλινικών κομμάτων στην Δύση, αλλά τουλάχιστον αποκαλύφθηκαν στην κοινή γνώμη. Ο Καστοριάδης είδε στην ούγγρική επανάσταση του 1956 τό αυθεντικό πρότυπο μιας πραγματικής σοσιαλιστικής επανάστασης (και όχι την δικαίωση του δυτικού άστικού κοινοβουλευτισμού). Και προέβαλε την ούγγρική εξέγερση ως σημείο αναφοράς για όλο τό εργατικό κίνημα, έλπίζοντας αυτή να λειτουργήσει ως μηχανισμός κατάλυσης ή εξασθένισης του σταλινισμού. Άλλά οι προσδοκίες του δέν επαληθεύθηκαν, διότι ως γνωστόν η πολιτική σκέψη της εργατικής τάξης δέν διαμορφώνεται πάντοτε με βάση την πραγματικότητα ή τόν όρθό λόγο.

Άλλά και ο Καστοριάδης φαίνεται ότι είχε

αναλύσει μονοδιάστατα την ούγγρική εξέγερση. Τόν Ίανουάριο του 1957, όταν συνάντησε τρεις Ούγγρους επαναστάτες, αυτοί, ενώ συμφώνησαν σε γενικές γραμμές μαζί του, του έπεσήμαναν ότι είχε υποτιμήσει τον εθνικό χαρακτήρα της επανάστασης. Έπίσης πίστευαν στην αναγκαιότητα ύπαρξης κοινοβουλίου<sup>81</sup>. Είναι φανερό ότι ο Καστοριάδης, έχοντας αναπτυχθεί πολιτικά στον τροτσκισμό, πού καλλιεργούσε την αποστροφή για τό εθνικό φαινόμενο, δεν μπορούσε να αντιληφθεί ότι για τον ούγγρικό λαό τό σοβιετικό καθεστώς εκπροσωπούσε άπλώς την ρωσική κατοχή.

Όπωςδήποτε, τά γεγονότα της Ούγγαρίας έδωσαν κάποια μεγαλύτερη δημοσιότητα στις θέσεις της ομάδας «Σοσιαλισμός ή Βαρβαρότητα», πάντα στά πλαίσια του μικρόκοσμου της άκρας άριστερας.

Τό επόμενο διεθνές ζήτημα, πού απορρόφησε την ενέργεια της ομάδας, ήταν ο πόλεμος ανεξαρτησίας της Άλγερίας, πού ξεκίνησε τό 1958 και δημιούργησε τεράστιο ζήτημα στό πολιτικό σκηνικό της Γαλλίας, λίγο έλειψε να οδηγήσει στην έπιβολή στρατιωτικής δικτατορίας και τελικώς έφερε τον Ντέ Γκώλ θριαμβευτικά στην έξουσία.

Η γαλλική άκρα άριστερά, και ιδιαίτερα οι τροτσκιστές, υποστήριζαν μέ φανατισμό τό άπελευθερωτικό ζήτημα της Άλγερίας. Πρωταγωνιστικό ρόλο έπαιξε σ' αυτό ο Έλλην Μιχάλης Ράπτης, πού όλοι στην Γαλλία και στό κίνημα της 4ης Διεθνούς (τροτσκιστές) γνώριζαν ως Πάμπλο.

Πολύ νωρίτερα από τό 1958, είχαν αρχίσει οι εκδηλώσεις ύποστήριξης προς τους καταπιεσμένους λαούς πού βίωναν την άποικιοκρατία. Ήδη από τον Δεκέμβριο του 1954 όρισμένα μέλη του «Σοσιαλισμός ή Βαρβαρότητα», συμμετείχαν στην «Έπιτροπή Άγώνα κατά της άποικιακής καταπίεσης». Στην έπιθεώρηση *Σοσιαλισμός ή Βαρβαρότητα* για πρώτη φορά δημοσιεύθηκε, άρχές του 1956, κείμενο σχετικό μέ την «κατάσταση στην Βόρειο Άφρική», γραμμένο από τον F. Lyotard. Βεβαίως, στό κείμενο αυτό, ο Lyotard κατηγορεί τις «έθνικιστικές ήγεςίες» των έθνικοαπελευθερωτικών κινήματων της Βορείου Άφρικής, πού «έπεδίωκαν να έπιβάλουν τις αυτόχθονες ιθύνουσες τάξεις ως νέους έκμεταλλευτές».

Η ύπερψήφιση στην γαλλική Έθνοσυνέλευση, στις άρχές του 1956, της κυβερνήσεως Guy Mollet και από τό γαλλικό κομμουνιστικό κόμμα, μέ έντολή να πατάξει τον άλγερινό άγώνα, έδωσε περιθώρια μονοπώλησης της ύποστήριξης των Άλγερινών στους τροτσκιστές.

Σύντομα, όμως, οι σύντροφοι του Καστοριάδη διαπιστώνουν ότι ή αντιπαλότητα προς τον άλγερινό πόλεμο δεν άρκει για να δημιουργηθεί πολιτικό κίνημα. Ο ιστορικός του «Σοσιαλισμός ή Βαρβαρότητα» Philippe Gottraux παρατηρεί<sup>82</sup> ότι τά μέλη της ομάδας άδυνατούσαν να κατανοήσουν τον εθνικό χαρακτήρα της άλγερινής επανάστασης και την παρερμήνευαν, έμμένοντας σε παραδοσιακές μαρξιστικές και οικονομικιστικές έρμηνείες. Παρά ταύτα, δύο μέλη της ομάδας, ο Lyotard και ο Lefort, δειλά διαπίστωναν τον «διαταξικό χαρακτήρα του άλγερινού κινήματος».

Ο Lyotard προβληματιζόταν για τό «πώς και γιατί μία άστική ήγεςία, όπως αυτή του άλγερινού έθνικοαπελευθερωτικού κινήματος FLN, είναι εις θέσιν να κινητοποιήσει μέ έπιτυχία όλες τις άλγερινές κοινωνικές τάξεις στον άγώνα για την ανεξαρτησία». (Δηλαδή έρωτήματα όπως αυτό της εθνικής συνείδησης, πού έχει λύσει ή πολιτική φιλοσοφία και ή ιστορία αιώνες πριν, και πού ή μαρξιστική παιδεία τους δεν τους επέτρεπε να συλλάβουν). Ο Lyotard μάλιστα άσκει κριτική στην ταξική αντίληψη, πού άρνείται να λάβει ύπ' όψιν της την έννοια της διεκδίκησης της εθνικής ανεξαρτησίας<sup>83</sup>.

Καλοκαίρι του 1956: ο Καστοριάδης θεωρεί ότι ή εποχή ευνοεί την ίδρυση μιās έργατικής έφημερίδας μέ πανεθνική έμβέλεια, μέ συντάκτες μέλη της ομάδας, αλλά και συμπαθούντες, καθώς και άλλα μέλη της άκρας άριστερας. Άλλά ή ομάδα άρνήθηκε αυτήν την πρόταση, μετά από μακροχρόνιες συζητήσεις, πού διήρκεσαν από τον Ίούνιο του 1956 ως τις άρχές του 1957. Ο Καστοριάδης στιγμάτισε σε άνοιχτή έπιστολή την αντίδραση των συναδέλφων του, λέγοντας ότι «κάθε φορά πού ή ομάδα βρίσκεται ενώπιον σοβαρών αποφάσεων, κυριαρχεί μία καθαρά άρνητική πλειοψηφία, πού βασίζεται σε μία έτερόκλητη συμμαχία μεταξύ δύο διαμετρικά αντίθετων τάσεων»! Έπίσης, ο Καστοριάδης γράφει ότι ή ομάδα «κλείνεται στην ρουτίνα της και στον μικρόκοσμό της»<sup>84</sup>.

Και άλλες διαφωνίες, όμως, προκύπτουν σε θέματα οργανωτικά αλλά και θεωρητικά. Καθώς ή άλγερινή κρίση κορυφούται, τό 1958, και ή 4η Γαλλική Δημοκρατία καταρρέει, κι ενώ άνέρχεται από τά έρείπια της ως σωτήρας ο στρατηγός Ντέ Γκώλ, τό γαλλικό ΚΚ κινητοποιείται μέ συνθήματα την «ύπεράσπιση της Δημοκρατίας» και την «άντίσταση στον φασισμό». Άλλά ή ομάδα «Σοσιαλισμός ή Βαρβαρότητα» άρνείται να συμπαραταχθεί ύπερ μιας «διεφθαρμένης Δημοκρατίας».

Παρά τις επιθέσεις που δέχθηκαν οι φοιτητές της ομάδας που διένειμαν προκυρήξεις με αυτό το περιεχόμενο στο Πανεπιστήμιο της Σορβόνης, οι απόψεις τους βρήκαν κάποια απήχηση και οδήγησαν σε προσχωρήσεις νέων μελών. Αυτά προκαλούν στον Καστοριάδη και στα κυριώτερα μέλη της ομάδας την διάθεση να προχωρήσουν στην δημιουργία επαναστατικής οργάνωσης στο ύψος των περιστάσεων. Υπολογίζουν ότι οι συνειδητοποιημένοι εργάτες θα αισθάνονται σίγουρα καχυποψία έναντι κομμουνιστών και σοσιαλιστών, συνενόχων στην καταστολή της αλγερινής επανάστασης. Επιδιώκουν την εισαγωγή αυστηρότερων κανόνων λειτουργίας και «συλλογικής πειθαρχίας» στην ομάδα τους. 6 Ιουνίου 1958: η πρόταση Καστοριάδη και λοιπών υιοθετείται από την πλειοψηφία. Η μειοψηφία αντιμάχεται τις προτάσεις, ως προτάσεις γραφειοκρατικού χαρακτήρα. Ιδιαίτερα η έννοια της «συλλογικής πειθαρχίας» προσομοιάζεται ως κατάλοιπο λενινιστικής και γραφειοκρατικής κουλτούρας. Η ανταλλαγή διαξιφισμών, και ιδίως ένα οξύτατο κείμενο του Καστοριάδη, οδηγούν σε ρήξη, και αποχώρηση από την ομάδα, του Lefort και μερικών άλλων.

Ο Καστοριάδης υπερασπίστηκε, σ' αυτήν την διαμάχη, τις ιδέες του με πάθος: υπό τό πρόσχημα του γραφειοκρατικού κινδύνου, οδηγούμεθα, έπεσήμανε, σε άρνηση διατύπωσης προτάσεων και προγράμματος. Καταγγέλλει επίσης την μυθοποίηση της εργατικής τάξης.

Φθάσαμε στο σημείο, υποστηρίζει ο Καστοριάδης, να θεωρούμε την ζωή των εργατών στά εργοστάσια ως την μόνη κοινωνικο-οικονομική πραγματικότητα, και ό,τι βρίσκεται εκτός εργοστασίου ως έξωπραγματικό και άρνητικό. Άλλά έτσι εκλαμβάνεται ως υπαρκτή ή δράση του εργάτη μόνον την στιγμή που δρα ως εργάτης, ενώ η ζωή του έχει κι άλλες στιγμές. Διότι ένα εργοστάσιο βρίσκεται στην συνολική κοινωνία, ένας εργαζόμενος αντιμετωπίζει και προβλήματα που άπτονται του ευρύτερου περιβάλλοντος. Άλλωστε, η ιστορία του εργατικού κινήματος είναι μία προσπάθεια υπέρβασης του εργατισμού<sup>85</sup>. Ο Καστοριάδης υποστηρίζει εν κατακλείδι την αλληλεπίδραση εργατών και διανοουμένων σε κοινή δράση.

Οι παραμεινάντες μετά την αποχώρηση της ομάδας του Lefort ίδρυσαν, τον Δεκέμβριο του 1958, ένα μηνιαίο έντυπο υπό τόν τίτλο *Pouvoir Ouvrier* (Εργατική Ίσχύς). Τό όνομα αυτό υιοθέτησαν ο Καστοριάδης και οι συνεργάτες του και για την ανασυγκροτηθείσα οργάνωσή τους. Έπέρ-

χεται κάποια ελαφρά αύξηση της απήχησης. Κάποιοι φοιτητές προσχωρούν, γίνονται προσπάθειες διέγερσης προς τούς κύκλους της έσωκομμουνιστικής αντιπολίτευσης και της Νέας Άριστερας, και μία εξόρμηση σε έθνικό επίπεδο.

Πυξίδα για την νέα αυτή φάση είναι τό κείμενο του Καστοριάδη «Προλεταριάτο και οργάνωση», ενώ η επιθεώρηση *Σοσιαλισμός ή Βαρβαρότητα* αλλάζει υπότιτλο, από «όργανο επαναστατικής κριτικής και προσανατολισμού» σε «θεωρητική επιθεώρηση της οργάνωσης Έργατική Ίσχύς». Έτσι, από τά τέλη του 1958, η ομάδα επιδιώκει να οικοδομήσει την περίφημη οργάνωση, και αυτήν την εποχή ξεκινούν και οι σχέσεις με την έπαρχια.

Στήν οργάνωση προσχωρούν, από τό 1958 και μετά, νέα μέλη, κυρίως φοιτητές της Σορβόνης, που ανήκουν πλέον σε άλλη γενιά, χωρίς την θεμελιώδη έμπειρία του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, αλλά που πολιτικοποιήθηκαν με τόν αντιποικιακό αγώνα των Άλγερινών. Χαρακτηριστικά, ενώ τό 1957 η ομάδα αριθμεί λιγώτερα από είκοσι μέλη, τό φθινόπωρο του 1959 τά μέλη είναι 45, ενώ την άνοιξη του 1961, στό απόγειό της, η ομάδα έχει 87 μέλη. Τόν Ιούλιο του 1963, την στιγμή της νέας διάσπασής της, έχει περίπου 40 μέλη<sup>86</sup>. Από τό 1959 ο Lyotard γίνεται βοηθός στην έδρα της φιλοσοφίας στην Σορβόνη και παρασύρει στην οργάνωση κάποιους φοιτητές. Άπεναντίας, εργάτες, ακόμα και μισθωτοί, απουσιάζουν από την οργάνωση.

Γι' αυτό και, στα τέλη του 1958, η οργάνωση εκδίδει ένα «φοιτητικό δελτίο» ως παράρτημα του περιοδικού *Σοσιαλισμός ή Βαρβαρότητα*, στό όποιο έπισημαίνεται ότι η ζωή του φοιτητή έτεροπροσδιορίζεται, οι σπουδές του αποφασίζονται από κέντρα αποφάσεων ξένα προς αυτόν, η καθημερινότητά του, οι φοιτητικές έστιες κ.λπ. τό ίδιο. (Μόνον δύο εκδόσεις του φοιτητικού δελτίου πραγματοποιήθηκαν τελικώς).

Έκτός Παρισίων, η οργάνωση «Σοσιαλισμός ή Βαρβαρότητα» είχε κάποια απήχηση, αλλά περιορισμένη, σε πόλεις όπως οι Lyon, Montpellier κ.ά. Από τό 1959 και μετά, οργανώνονται τακτικά «έθνικές συνδιάσκεψεις». Τόν Νοέμβριο του 1959, στην πρώτη απ' αυτές, αρχίζει ένας διάλογος με επίκεντρο ένα κείμενο του Καστοριάδη, με τίτλο «Τό επαναστατικό κίνημα άπέναντι στον σύγχρονο καπιταλισμό», που θα προκαλέσει αντιδράσεις και ρήγματα στην συνοχή της οργάνωσης.

Άλλά τό κέντρο βάρους της οργάνωσης βρίσκεται πάντα στό Παρίσι. Έκεί ζούν τά κυριώτερα

καί τὰ περισσότερα μέλη (μόνον στήν μέγιστη ἀκμή τὰ μέλη τῆς ἐπαρχίας ἔφθασαν σέ ἀριθμό τὰ μέλη τοῦ Παρισίου). Τά μέλη τῶν ἐπαρχιακῶν ὀργανώσεων ἀσκοῦν κριτική στόν συγκεντρωτισμό, ἀπαιτοῦν διαφάνεια, καλύτερη κυκλοφορία τῶν πληροφοριῶν μεταξύ πρωτεύουσας καί ἐπαρχίας, ἀναδόμηση τῆς Ἐπιτροπῆς ὥστε νά γίνονται σεβαστές οἱ περιφερειακές διαφοροποιήσεις. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἡ ἐπαρχία ἔπαιξε ἐλάχιστο ρόλο στήν ἱστορία τῆς ὀργάνωσης.

Τό 1960 σηματοδοτεῖ μία ἔξαρση τοῦ ἀντι-ἀποικιακοῦ ἀγώνα στήν Ἀλγερία καί ταυτόχρονα τῶν ἀντιαποικιοκρατικῶν αἰσθημάτων μερίδας τῆς γαλλικῆς διανόησης. Ἡ κομμουνιστική ἀριστερά ἀπουσιάζει ἀπ' αὐτό τό πεδίο. Συμμετέχουν ἡ ἄκρα ἀριστερά καί οἱ ἀντίστοιχες φοιτητικές ὀργανώσεις. Ἡ ὁμάδα «Σοσιαλισμός ἢ Βαρβαρότητα» καταγγέλει τήν γενική ἀπάθεια τῆς Ἀριστερᾶς, μετέχει στήν κινητοποίηση ἐναντίον τοῦ πολέμου, στίς διαδηλώσεις, διανέμει προκηρῦξεις κ.λπ. Ταυτόχρονα, ὑποστηρίζει τά μυστικά δίκτυα ἀρωγῆς πρὸς τόν ἀλγερινό λαό.

Παρά ταῦτα, ἡ πλειοψηφία τῆς ὁμάδας, ὑπὸ τούς Καστοριάδη-Νέγα, ἀρνεῖται τήν ἄμεση στράτευση στήν πλευρά τοῦ Ἀπελευθερωτικοῦ Μετώπου τῆς Ἀλγερίας. Ἐπιθυμοῦν νά ὑποστηρίξουν μέν τήν ἀλγερινή ἀνεξαρτησία, ἀλλά τηρώντας κριτική στάση ἀπέναντί του, διότι θεωροῦν τό Μέτωπο μία γραφειοκρατική καί ἱεραρχημένη ὀργάνωση, μέ ὀρισμένες ἀντιδραστικές ὀψεις. Ὅρισμένα μέλη θεωροῦν τό Μέτωπο μπολσεβικικό καί λενινιστικό, ἐπικίνδυνο γιά τήν ἴδια τήν κατεύθυνση τῆς ὁμάδας «Σοσιαλισμός ἢ Βαρβαρότητα». Ἄλλοι ἀρνοῦνται τήν μεταφορά τοῦ προβληματισμοῦ ἀπό τό κλασσικό πεδίο τῆς ταξικῆς ἀντιπαράθεσης στήν διαλεκτική: πλούσιες χῶρες – φτωχές χῶρες, καί στήν θεώρηση τοῦ ἀντιαποικιακοῦ ἀγώνα ὡς νέας μορφῆς τῆς πάλης τῶν τάξεων. Μάλιστα, ὀρισμένοι ἐπεσήμαιναν καί τούς κινδύνους γιά τήν ἀσφάλεια τῆς ὁμάδας, γιά σκοπούς πού δέν τούς φαίνονταν πρωτεύοντες<sup>87</sup>.

Τελικῶς, οἱ Καστοριάδης-Νέγα ἐπιβάλλουν τίς κριτικές ἀπόψεις τους μέ πλειοψηφία μόλις μία ψήφου, χωρίς ὥστόσο νά ἀπαγορεύσουν τήν πρακτική ὑποστήριξη τοῦ ἀλγερινοῦ Μετώπου. Γι' αὐτό καί ὁ Lyotard μετέσχε στό περίφημο δίκτυο τοῦ Henri Curiel (τοῦ Αἰγυπτιο-ἐβραίου κομμουνιστῆ ἡγέτη, μέ τόν ὁποῖον συνεργάστηκε ἄλλωστε στενά καί ὁ Μιχάλης Ράπτης-Πάμπλο γιά τόν ἴδιο σκοπό), ἀσκώντας παράλληλα κριτική σέ θεωρητικό ἐπίπεδο στήν ἀλγερινή ὀργάνωση.

Ὅσο γιά τήν ἐφημερίδα *Pouvoir Ouvrier*, αὐτή ἤθελε νά ἀποτελέσει ὄργανο ἔκφρασης τῶν ἰδίων τῶν ἐργατῶν, μέ σκοπό τήν προώθηση τοῦ αἰτήματος μίας κοινωνίας διοικούμενης ἀπό αἰρετά καί ἀνακλητά συμβούλια ἐργατῶν (καί γενικώτερα ὀργανωμένων μελῶν), τήν διαμόρφωση μίας ἐπαναστατικῆς ὀργάνωσης «πρωτοπόρων ἐργατῶν τῆς χειρωνακτικῆς καί πνευματικῆς ἐργασίας». Ἄλλά ἡ συμμετοχή τῶν ἰδίων τῶν ἐργατῶν στήν σύνταξη τῆς ἐπιθεώρησης ἦταν ἰσχνή ὡς ἀνύπαρκτη, καί τό ἀναγνωστικό της κοινό κάθε ἄλλο παρά ἀμιγῶς ἐργατικό<sup>88</sup>. Ἡ μικρή ἀπήχηση τῶν ἐντύπων τῆς ὁμάδας συνδέεται βεβαίως μέ τήν ἀδυναμία ἀπόκτησης ἐρείσματος στίς λαϊκές μάζες καί στήν ἐργατική τάξη.

Ἐνα ἄλλο συμβάν τό ὁποῖο συνεκίνησε τήν ὁμάδα «Σοσιαλισμός ἢ Βαρβαρότητα» εἶναι οἱ μεγάλες ἀπεργίες στό Βέλγιο, τήν περίοδο τοῦ Δεκεμβρίου 1960 - Ἰανουαρίου 1961. Τήν περίοδο ἐκείνη, ἡ ὁμάδα ἤρθε σέ ἐπαφή μέ τούς Βέλγους ἀπεργούς στίς Βρυξέλλες καί σέ ἄλλες βελγικές πόλεις, μέ ἀποτέλεσμα τήν συγκρότηση μίας νέας ὀργάνωσης, τοῦ βελγικοῦ *Pouvoir Ouvrier*.

Ἄλλα αὐτά ὅλα κινοῦνται στό περιθώριο τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος. Ἦδη ἀπό τό καλοκαίρι τοῦ 1959, σέ ἐσωτερικό κείμενο τῆς ὁμάδας, διαπιστώνεται ἡ ἀπουσία ἀπήχησης στήν ἐργατική τάξη. Διότι καί ἡ σύνθεση τῆς ὁμάδας (διανοούμενοι καί φοιτητές κατά κύριο λόγο) καί ἡ ἀδυναμία της νά ἀσχοληθεῖ μέ τά πρακτικά προβλήματα τῶν ἐργατῶν, τήν καταδικάζουν νά παραμένει οὐσιαστικά μία λέσχη συζητήσεων. Τό 1961, ἄλλο μέλος τῆς ὁμάδας, ὁ Mothé, διαπιστώνει ὅτι τὰ μέλη της «δέν εἶναι ἐνταγμένα στήν κοινωνική ζωή, οἱ περισσότεροι δέν εἶναι κἄν μισθωτοί»<sup>89</sup>. Ἐπίσης «δέν εἶναι συνεπεῖς στήν προσέλευσή τους στίς τακτικές συνεδριάσεις». Ὁ τρόπος προσέγγισης τῶν ἐργατῶν εἶναι ἐγκεφαλικός, διανοητικός, ἐνῶ ἐπικρατεῖ μία ὑποδόρεια καχυποψία ἐναντι τῶν ὀργανωμένων ἐργατῶν ὡς ὑποπτων γιά γραφειοκρατικοποίηση.

Ἀντιθέτως, τό Κομμουνιστικό Κόμμα καί τὰ συνδικάτα μάχονταν σέ καθημερινή βάση στό πλευρό τῶν ἐργατῶν. Ἐτσι, ἡ ἰδεολογική «καθαρότητα» καί ἡ καχυποψία κρατοῦσαν τὰ μέλη τῆς ὁμάδας μακριά ἀπό τούς σκληρούς καθημερινούς ἀγῶνες. Ἡ δέ ἐπαναστατικότητα δημιουργοῦσε ἀποστάσεις ἀπό τόν μέσο ἐργαζόμενο, πού δέν ἐπεδίωκε –τουλάχιστον σέ περίοδο ἡρεμίας– ἐπανάσταση τοῦ προλεταριάτου, ἀλλά βελτίωση τῶν συνθηκῶν τῆς ζωῆς του καί αὔξηση τοῦ βιοτικοῦ του ἐπιπέδου.

Καθώς οι πολιτικές εξελίξεις προχωρούν, κι ο πόλεμος της Άλγερίας οδηγεί στην κατάρρευση της 4ης Γαλλικής Δημοκρατίας και στην άνοδο του Ντέ Γκώλ, η θεματολογία του περιοδικού *Socialisme ou Barbarie* μεταβάλλεται. Η αρχική ένασχοληση με τον σταλινισμό και την Σοβιετική Ένωση δίνει την θέση της στην ανάλυση του Δυτικού Καπιταλισμού και της Άποικιοκρατίας, καθώς και στην οξύτερη κριτική της κινεζικής (μαοϊκής) κοινωνίας. Κυριαρχούν βεβαίως οι αναλύσεις του Καστοριάδη, καθώς και του Lyotard.

Η κρίση έρχεται τό καλοκαίρι του 1962, μετά τό τέλος του Πολέμου της Άλγερίας. Ο Καστοριάδης επιχειρεί έναν μερίζονα θεωρητικό αναπροσανατολισμό, πού προκαλεί έντονες αντιδράσεις και έν τέλει ρήξη, έναν χρόνο αργότερα.

Ήδη από τόν Οκτώβριο του 1959, ο Καστοριάδης, σ' ένα κείμενό του στό ύπ' αριθμόν 12 έσωτερικό δελτίο της οργάνωσης, είχε δημοσιεύσει ένα σχέδιο κειμένου προς συζήτηση, μέ προορισμό τήν επιθεώρηση. Στο κείμενο αυτό εκτιμούσε ότι οι παραδοσιακές έρμηνείες του μαρξισμού έχουν εξαντληθεί, ότι ο σύγχρονος καπιταλισμός βελτιώνει συνεχώς τό βιοτικό επίπεδο των εργαζομένων αποφεύγοντας τίς κρίσεις τύπου 1929, τό προλεταριάτο χαρακτηρίζεται πλέον από απάθεια, οι δέ αντιφάσεις του καπιταλισμού έχουν μετατεθεί στό πεδίο της διαίρεσης μεταξύ διευθυνόντων και εκτελεστικών οργάνων μέσα στην παραγωγική διαδικασία.

Βασικά στελέχη της οργάνωσης αντιτίθενται στις απόψεις αυτές, ο Lyotard μάλιστα διαβλέπει ένδείξεις εγκατάλειψης της επαναστατικής δράσης. Τόν Μάιο του 1960 ο Καστοριάδης επανέρχεται μέ περισσότερες διασαφήσεις, αλλά οι αντιδράσεις παραμένουν ισχυρές.

Η δημοσίευση του κειμένου διαρκώς αναβάλλεται. Ο Καστοριάδης επικαλείται τό καταστατικό δικαίωμα έκφρασης των μειοψηφικών απόψεων, προειδοποιεί τούς συντρόφους του για συνέπειες σέ περίπτωση μή εφαρμογής του καταστατικού του δικαιώματος και τελικώς τό κείμενο δημοσιεύεται στό ύπ' αριθμόν 31 τεύχος της επιθεώρησης, μέ τό σχόλιο ότι δέν εκφράζει αναγκαστικά τό σύνολο της ομάδας και ότι ανοίγει μία συζήτηση πού θά συνεχιστεί στά επόμενα τεύχη. Είναι ή πρώτη φορά πού ο Καστοριάδης συναντά τόσο σφοδρή αντίσταση. Η σύγκρουση αναβάλλεται, λόγω των σημαντικών πολιτικών γεγονότων, πού απορροφούν τήν προσοχή της ομάδας. Άλλά ή ώρα της εκκαθάρισης των διαφορών θά έρθει τό καλοκαίρι του 1962.

Ποιά είναι ή επίμαχη ανάλυση του Καστοριάδη, στό κείμενό του, πού έχει τίτλο «Τό επαναστατικό κίνημα στόν σύγχρονο καπιταλισμό»; Ο Καστοριάδης επιστημαίνει τήν αδράνεια του προλεταριάτου στις δυτικές χώρες και τήν ανάδυση νέων υποκειμένων στό κοινωνικό προσκήνιο, πού αμφισβητούν τήν εγχυρότητα της κλασσικής επαναστατικής θεωρίας. Για παράδειγμα, τά αντιαποικιακά κινήματα, ή κουβανική επανάσταση, οι αγώνες των Μαύρων στην Νότιο Άφρική, οι φοιτητικές κινητοποιήσεις. Άπέναντι σ' όλα αυτά, στις καπιταλιστικές χώρες, επικρατεί αποπολιτικοποίηση, ένω ο καπιταλισμός κατώρθωσε νά ελέγξει τήν οικονομική δραστηριότητα, ώστε οι διακυμάνσεις της παραγωγής και της ζήτησης νά περιορίζονται σέ καθορισμένα όρια και νά αποφεύγονται κρίσεις και ύφέσεις όπως αυτή της δεκαετίας του '30. Τό βιοτικό επίπεδο όλο και μεγαλύτερων κοινωνικών στρωμάτων βελτιώνεται συνεχώς, ή ανεργία μειώνεται, ούτως ώστε οι οικονομικές διεκδικήσεις χάνουν τόν ανατρεπτικό τους χαρακτήρα. Τά συνδικάτα έχουν γίνει μέρος του συστήματος, διαχειρίζονται τήν ευπείθεια των εργαζομένων έναντι μισθολογικών αυξήσεων. Η εργατική τάξη, επομένως, έπαψε νά φιλοδοξεί νά αναμορφώνει τήν καθεστκυια κοινωνία ή νά τήν ανατρέψει. Οι άνθρωποι κλείνονται στόν ατομικισμό τους. Έλάχιστες μειοψηφίες ένδιαφέρονται για τά κοινά. Τό πιό σημαντικό χαρακτηριστικό της σύγχρονης κοινωνίας είναι ότι καταστρέφει τήν κοινωνικοποίηση των μελών της, υπό τήν πολιτική της διάσταση.

Ο Καστοριάδης θεωρεί ότι ο σύγχρονος καπιταλισμός στερεί, επομένως, από τόν «παραδοσιακό μαρξισμό» (όπως τόν αποκαλεί), τό βασικό του επιχείρημα και σημείο εκκίνησης: τήν διαρκή επιδείνωση του εργατικού εισοδήματος. Ο παραδοσιακός μαρξισμός θεωρούσε ότι ο καπιταλισμός πάσχει από αντιδράσεις ουσιαστικά οικονομικού χαρακτήρα, και ως εκ τούτου ή αδυναμία του νά εκπληρώσει τίς οικονομικές απαιτήσεις των εργαζομένων δρομολογούσε τήν ταξική πάλη. Αυτό, πού έν μέρος ήταν όρθό, σήμερα δέν ισχύει, έτσι ο Καστοριάδης αναζητά άλλο τήν «βασική αντίφαση του καπιταλισμού», και συγκεκριμένα στην ανορθολογική δομή της παραγωγικής διαδικασίας, στό γεγονός δηλαδή ότι ο καπιταλισμός υποβιβάζει τούς εργαζομένους σέ απλά εκτελεστικά όργανα, κάτι όμως πού ακυρώνει στην ουσία τήν αποτελεσματικότητά του. Διότι ή ενεργός συμμετοχή τους είναι απαραίτητη, στην σύνθετη και πολύπλοκη παραγωγική μηχανή του σύγχρονου, τεχνολογικά εξελιγμένου

καπιταλισμού. Τήν αντίφαση αυτή μόνον ή εγκαθίδρυση καθεστώτος συλλογικής διαχείρισης της παραγωγής και όλης της κοινωνίας από τους εργαζομένους μπορεί να επιλύσει. Σήμερα, εκτιμά ο Καστοριάδης, ο μισθός, ή εκμετάλλευση κ.λπ., αν και παραμένουν σημαντικά, δεν μπορεί να είναι πιά τό κέντρο των αγώνων. Κάτι που επιβεβαιώνουν οι απεργίες στον αγγλοσαξωνικό κόσμο, που προωθούν όλο και περισσότερο διεκδικήσεις ποιοτικού χαρακτήρα.

Ο Καστοριάδης επιτίθεται βιαίως κατά του «παραδοσιακού μαρξισμού», διότι αυτός θέτει στο επίκεντρο τον οικονομικό παράγοντα. Αντιθέτως, για τον Καστοριάδη, ο σοσιαλισμός είναι κατ' αρχήν πολιτικό θέμα. Γι' αυτό και ή επαναστατική σκέψη πρέπει να καταγγείλει κατ' αρχήν τον απάνθρωπο και στερούμενο νοήματος χαρακτήρα της σύγχρονης εργασίας. Νά αποκαλύψει τον αυθαίρετο και τερατώδη χαρακτήρα της ιεραρχίας μέσα στην παραγωγική διαδικασία και σε όλόκληρη την κοινωνία, την τεράστια σπατάλη ενέργειας και τον ανταγωνισμό που προκαλεί, την ανικανότητα των ιδυνόντων, τις αντιφάσεις και τον ανορθολογισμό της γραφειοκρατικής διαχείρισης των επιχειρήσεων, της οικονομίας, του κράτους, της κοινωνίας. Νά αποδείξει ότι, όσο ύψηλό κι αν είναι τό βιοτικό επίπεδο, οι ανθρώπινες ανάγκες δεν καλύπτονται, διότι ο καπιταλιστικός τρόπος κατανάλωσης είναι γεμάτος αντιφάσεις και στερείται νοήματος. Πρέπει να καταγγελλθούν ή αποδιάρθρωση των κοινοτήτων, ή απο-άνθρωποποίηση των κοινωνικών σχέσεων, τό περιεχόμενο και οι μέθοδοι της καπιταλιστικής εκπαίδευσης, ή τερατόμορφη όψη των σύγχρονων πόλεων, ή καταπίεση των γυναικών και των νέων. Ο Καστοριάδης θίγει δηλαδή θέματα που θά έλθουν δυναμικά στο προσκήνιο τον Μάιο του 1968.

Οι απόψεις του Καστοριάδη δέχθηκαν πολλές επικρίσεις: οι επικριτές του αμφισβήτησαν την θεωρία του ότι ο σύγχρονος καπιταλισμός είναι εις θέσιν να σταθεροποιήσει την οικονομία και να βελτιώσει τό βιοτικό επίπεδο, ενω πίστευαν ότι ή πολιτική απάθεια είναι συγκυριακό και προσωρινό φαινόμενο. Μάλιστα ο Lyotard έπετέθη εναντίον του Καστοριάδη, ισχυριζόμενος ότι ή λογική συνέπεια της θεωρίας του Καστοριάδη οδηγεί στην «εγκατάλειψη της επαναστατικής δράσης» και στην καθαρώς φιλοσοφική δραστηριότητα.

Ο Καστοριάδης και οι ομοϊδεάτες του συσπειρώνονται γύρω από την επιθεώρηση *Σοσιαλισμός ή Βαρβαρότητα*, οι αντίθετοί τους γύρω από την έφη-

μερίδα *Εργατική Ισχύς*. Τό ρήγμα βαθαίνει. Τον Οκτώβριο του 1962, μία δωδεκάδα μελών υπό τον Καστοριάδη συγκροτούν μία τάση «για έναν νέο προσανατολισμό». Θεωρούν ότι ο τερατισμός του πολέμου της Άλγερίας, «πού ύπῆρξε ή μόνη κατ' ουσίαν πραγματική δράση της ομάδας», την εμπόδισε για δύο χρόνια ν' αντιμετωπίσει τά αποφασιστικά ζητήματα. Έτσι, έπείγει να απαντηθούν καιρία έρωτήματα, όπως: ποιά είναι τά περιθώρια δράσης των επαναστατών σε ένα σταθεροποιημένο καπιταλιστικό καθεστώς, όπου απουσιάζει ή κριτική, όπου ο πληθυσμός μένει πολιτικά απαθής και όπου οι εργατικοί αγώνες είναι περιορισμένοι;

Η τάση προαναγγέλει την δημοσίευση τεσσάρων κειμένων προς ψήφιση: μία γενική θεωρητική «πλατφόρμα», δύο κείμενα για την προπαγάνδα και την δράση, κι ένα προσωρινό καταστατικό. Προτείνει την ρήξη με τις παλαιές έννοιες και όρολογία, που στερούνται επαφής με την πραγματικότητα, και την διαμόρφωση νέων έννοιων και όρων, επίκαιρων και γόνιμων. Καταγγέλει όσους θεωρούν ότι αρκεί μία συμπλήρωση ή βελτίωση του κλασσικού μαρξισμού ως πνευματικά όκηρους. Καταγγέλει, τέλος, τον δογματισμό και την ψευδο-δριμύτητα. Έτσι, ή καστοριαδική τάση οδηγείται σε ρήξη με την παραδοσιακή πρακτική των ακρο-αριστερών ομάδων, επιδιώκοντας την διεύρυνση του αντικειμένου τους σε όλες τις όψεις της κοινωνικής ζωής. Χρησιμοποιεί δε ως οδηγό για την νέα πορεία ένα κείμενο της Άμερικανίδας Ria Stone, μέλους της άμερικανικής ακροαριστερής όργάνωσης Άνταπόκριση.

Άπέναντι στην τάση Καστοριάδη και λοιπών διαμορφώνεται μία Άντι-τάση, «Για μία επαναστατική προλεταριακή όργάνωση», που εκφράζει καχυποψία προς την εγκατάλειψη των παραδοσιακών ακρο-αριστερών θέσεων.

Η διαμάχη γίνεται κυρίως με κείμενα (πού κατ' ουσίαν είναι ή μόνη πραγματική δράση της ομάδας). Οι αντίπαλοι κατηγορούν την τάση Καστοριάδη ότι χρησιμοποιεί την θεωρία της απο-πολιτικοποίησης ως πρόσχημα αδράνειας, ότι ή προοπτική του οδηγεί στην θεωρητικολογία και ότι, εν τέλει, έξυπηρετεί την άρχουσα τάξη.

Κάποιες απόπειρες συμφιλίωσης απέβησαν άκαρπες. Την άνοιξη του 1963, ή συντακτική επιτροπή του *Rouvoir Ouvrier* άρνείται την δημοσίευση ενός κύριου άρθρου γραμμένου από τον Καστοριάδη, στο όποιο ο τελευταίος μετρίαζε τον ένθουσιασμό για μία άνεργία μεταλλωρύχων. Ιούνιος του 1963: οι εκπρόσωποι της Anti-Tendance δημοσιεύουν δύο

κείμενα (γραμμένα αντιστοίχως από τόν Νέγα και τούς Lyotard-Souyri), στά όποια καταγγέλουν τήν λειτουργία τής ομάδας ως λέσχης συζητήσεων, όπου ο διάλογος εκλαμβάνεται ως δημοκρατία και όπου ή συζήτηση θεωρείται τρόπος δράσης. Αντιθέτως, αυτοί θεωρούν ως μόνη δημοκρατία τήν συμμετοχή στους αγώνες, ενώ οι άτέρμονες συζητήσεις είναι στείρες και αντιδημοκρατικές, διότι σ' αυτές δυσκολεύονται νά μετέχουν επί ίσοις όροις μέ τούς διανοουμένους οι άπλοι έργάτες και μισθωτοί μέ χαμηλό ή μέτριο μορφωτικό επίπεδο. Έτσι, ο θεωρητικός διάλογος αναπαράγει τήν ανισότητα στό έσωτερικό μις υποτίθεται αντικαπιταλιστικής οργάνωσης.

Οί αντίθετοι πρός τίς απόψεις του Καστοριάδη αντιπροτείνουν τήν ενεργό συμμετοχή σέ αγώνες, πού θεωρούν ως μόνο μέσον γιά νά εξέλθει ή ομάδα από τήν απομόνωσή της. Επίσης θεωρούν ότι οι θέσεις του Καστοριάδη και τής τάσης του αποτελούν «άναθεωρητισμό», πού καταλήγει μοιραία στην ρήξη μέ τόν μαρξισμό (παρά τό γεγονός ότι ο Καστοριάδης εκείνη τήν εποχή δέν είχε ακόμα αποκηρύξει επισήμως τόν μαρξισμό). Δέχονται βεβαίως και αυτοί μία κριτική στάση έναντι του Μάρξ, αλλά όχι τήν πλήρη ρήξη. Επίσης κατηγορούν τόν Καστοριάδη ότι εξομοιώνει τόν μαρξισμό μέ τόν σταλινισμό, ενώ τόσα χρόνια προσπαθοῦσε νά αποδείξει ότι ο σταλινισμός ήταν ή άρνηση του μαρξισμού. Επιβεβαιώνουν τήν επικαιρότητα τής μαρξιστικής θεωρίας και εκτιμούν ότι, εάν εκσυγχρονισθεί και ανανεωθεί, μπορεί νά εκφράσει σύγχρονες ιδέες. Ειδικά ο Lyotard κατηγορεί τήν τάση Καστοριάδη ότι απομονώνει κάποιες όψεις τής πραγματικότητας, αποκρύπτει άλλες και καταλήγει σέ μή επαναστατικές πρακτικές. Κατηγορεί επίσης τόν Καστοριάδη ότι «διαλύει τόν καπιταλισμό» μέ τήν περίτεχνη, υπεραναλυτική ιεραρχική θέαση τής καπιταλιστικής κοινωνίας. Και, τελικώς, καταργεί τήν πάλη των τάξεων και ανάγει τήν ταξική πάλη σέ προσωπική υπόθεση κάθε άτομου.

Η όριστική ρήξη έρχεται τόν Ιούλιο του 1963. Η καστοριαδική «Τάση» κράτησε τήν επιθεώρηση *Socialisme ou Barbarie*, ενώ ή ομάδα των Lyotard, Souyri και Véga κράτησε τήν μηνιαία επιθεώρηση *Pouvoir Ouvrier*. Οί δύο ομάδες πήραν τά ονόματα των δύο αντίστοιχων εντύπων. Τήν στιγμή τής ρήξης, ή οργάνωση είχε περίπου 40 μέλη. Κάθε ομάδα πού προέκυψε από τήν ρήξη πήρε περίπου από 20 μέλη (κάποιοι έφυγαν). Ο Καστοριάδης πήρε ένα μέρος των νέων πού είχε ο ίδιος διαμορ-

φώσει ιδεολογικά. Η τάση του, όμως, παρά τήν φαινομενική της ένότητα, υπέφερε και αυτή από έσωτερικές διαφωνίες. Σύντομα φάνηκε ότι ή δυναμική ήταν φθίνουσα. Οί δραστηριότητες τής ομάδας περιορίζονται όλο και περισσότερο στην έκδοση τής επιθεώρησης, τά μέλη διαρρέουν και τελικώς ή ομάδα διαλύεται τό 1967, ενώ κάποιες προσπάθειες άνασυγκρότησης και επανασυσπείρωσης πραγματοποιήθηκαν στά πλαίσια τής εξέγερσης του Μαΐου 1968, χωρίς όμως επιτυχία. Λίγο άργότερα, τό 1969, διαλύθηκε ή αντίζηλη ομάδα «Pouvoir Ouvrier», έχοντας αποτύχει νά διευρύνει τήν απήχρησή της κατά τά γεγονότα του 1968 εκδίδοντας ένα φυλλάδιο.

Αλλά άς παρακολουθήσουμε αναλυτικότερα αυτήν τήν εξέλιξη. Από τό τέλος του 1963 ως τήν άνοιξη του 1964, ή ομάδα «Socialisme ou Barbarie» οργάνωσε έναν κύκλο συζητήσεων, μέ στόχο τήν «κατανόηση των συνθηκών τής ζωής μας και τήν διάδοση αυτής τής κατανόησης». Παρουσιάζονται και συζητώνται θέματα όπως «Η δουλειά στό έργοστάσιο», «Οί εργαζόμενοι», «Η άμερικανική κοινωνία», «Η ρωσική κοινωνία», «Η ψυχανάλυση», από διάφορους όμιλητές. Ο Καστοριάδης μιλά γιά θέματα όπως «Μαρξισμός και επαναστατική θεωρία», «Τί σημαίνει νά είναι κανείς επαναστάτης σήμερα». Τό ακαδημαϊκό έτος 1964-65 διοργανώνεται νέα σειρά διαλέξεων, αυτήν τήν φορά όμως προσκαλούνται και πρόσωπα εκτός ομάδας, όπως ο Michel Crozier, ο Serge Mallet, ο Edgar Morin, ο παλαιός γνώριμος Claude Lefort και ο Daniel Guerin. Παρουσιάζονται και συζητούνται θέματα όπως «Ιεραρχία και συλλογική διαχείριση», «Ψυχοκοινωνιολογία και πολιτική», «Ο μαρξισμός σήμερα». Τό ίδιο και ή επιθεώρηση *Socialisme ou Barbarie* φιλοξενεί άρθρα έξωτερικών συνεργατών.

Σταδιακά μειώνονται τά κείμενα πού άφορούν εργατικούς αγώνες και αναπτύσσονται κείμενα γιά τά νέα κινήματα, φοιτητικά, αντιπολεμικά κ.λπ. Ο Καστοριάδης εξακολουθεί νά πρωταγωνιστεί στις στήλες τής επιθεώρησης. Δημοσιεύει ένα προγραμματικό κείμενο πού εκφράζει τό σύνολο τής ομάδας, τό «Νά ξαναρχίσουμε τήν επανάσταση». Επίσης δημοσιεύει στά τελευταία τεύχη ένα μακρύ δοκίμιο μέ τίτλο «Μαρξισμός και επαναστατική θεωρία», όπου διαρρηγνύει όριστικά τίς σχέσεις του μέ τόν μαρξισμό, άνοιχτά, ενώ μέχρι τότε οι διαφοροποιήσεις του ήταν μάλλον έμμεσες. Επίσης, τό κείμενο αυτό έχει λιγώτερο πολιτικό-πολεμικό και περισσότερο ιδεολογικό-θεωρητικό χαρακτήρα και κινείται περισσότερο στό φιλοσοφικό επίπεδο. Παραπέμπει



στόν Lacan, στόν Lévi-Strauss, τόν Weber, τόν Kant, τόν Malinowski, κάτι ασυνήθιστο γιά μία ἐπιθεώρηση τῆς ἄκρας ἀριστερᾶς.

Ἔτσι, ἡ ομάδα χάνει σταδιακά κάθε πολιτικό χαρακτήρα καί μετατρέπεται σέ λέσχη παραγωγῆς θεωρητικοῦ ἔργου, χάρις κυρίως στόν Καστοριάδη. Μετά τήν ρήξη τοῦ 1963, δέν στρατολογεῖ πλέον νέα μέλη καί λίγο-λίγο χάνει καί τά ὑπάρχοντα.

Ἡ τελευταία ἐκδόση τοῦ περιοδικοῦ *Socialisme ou Barbarie* πραγματοποιεῖται τόν Ἰούνιο-Αὔγουστο 1965, χωρίς ὅμως νά ἔχει προαναγγελθεῖ ἡ διακοπή τῆς κυκλοφορίας του. Στίς 11 Μαΐου 1967, λαμβάνει χώρα μία «τελευταία συνάντηση» δέκα μελῶν. Ἡ πλειοψηφία ἀποφασίζει νά διακόψει τήν λειτουργία τῆς ομάδας, ἀναγνωρίζοντας «τήν ἀποτυχία τῆς ἀναμφίβολα λαμπρότερης καί τῆς δικαιοματικά βαθύτερης ἐπαναστατικῆς ὀργάνωσης τοῦ Μεταπολέμου»<sup>90</sup>. Τέσσερα μέλη ἀμφισβήτησαν τήν ἀπόφαση, ἀλλά ἡ πλειοψηφία θεώρησε ὅτι ἡ ἰδιώτευση τῶν ἀτόμων καί ἡ τάση γιά ἐξαφάνιση τῆς αὐθεντικῆς πολιτικῆς δραστηριότητος ὑπονομεύουν τίς προϋποθέσεις τῆς διείσδυσης μιᾶς ἐπαναστατικῆς ὀργάνωσης στήν κοινωνία. Ἡ δέ ἐπιθεώρηση βρίσκει ἀνταπόκριση μόνον σέ «παθητικούς καταναλωτές ἰδεῶν». Παρά ταῦτα, ἡ αὐτοδιάλυση τῆς ομάδας κηρύσσεται προσωρινή: ὑπό καλύτερες κοινωνικές προϋποθέσεις, εἰς τό μέλλον, θά ἦταν δυνατή μία ἐπανάραξη τοῦ ἐγχειρήματος.

Λίγο πρὶν ἀπό τά γεγονότα τοῦ Μαΐου 1968, ὁ Mothé ἀπηύθυνε μία ἐπιστολή «στός συντρόφους τοῦ «Socialisme ou Barbarie», προτείνοντάς τους νά συγκεντρωθοῦν γιά νά συζητήσουν ὀρισμένα ζητήματα. Ἐκτιμᾷ ὅτι ὀρισμένες ἰδέες τῆς ομάδας, πού ἔως τώρα εἶχαν ἀγνοηθεῖ, βρίσκουν σήμερα ἀπήχηση σέ εὐρύτερους κύκλους. Ἡ συνάντηση ἔλαβε πράγματι χώρα στίς ἀρχές Μαρτίου τοῦ 1968, ἀνταποκρίθηκαν περίπου 10 ἄτομα, ἀλλά τίποτα συγκεκριμένο δέν προέκυψε.

Κατά τά γεγονότα τοῦ Μαΐου 1968, πού ἀκολούθησαν, οἱ δεσμοί τῶν παλαιῶν συντρόφων κάπως ἐπανασυσφίχθηκαν. Ἰπῆρξε κάποια συμφωνία νά κινηθοῦν μέσα στό φοιτητικό κίνημα. Ἀλλά τίποτε πῶς συγκεκριμένο σέ ὀργανωτικό ἐπίπεδο. Κάποιοι διένειμαν ἕνα κείμενο τοῦ Καστοριάδη, πού ἔκανε μία τρέχουσα ἀνάλυση τῶν γεγονότων. Τό κείμενο αὐτό, λίγο μετά, συμπεριελήφθη στό συλλογικό ἔργο *Mai 1968: la Brèche*, ὑπό τήν συλλογική ἐπιμέλεια τῶν Jean-Marc Coudray (Καστοριάδης), Claude Lefort καί Edgar Morin (Paris, Fayard, 1968).

Ἀλλά ἡ θεαματική ἐμφάνιση τοῦ φοιτητικοῦ κινήματος καί ἡ συνακόλουθη κοινωνική ἐκρηξη

τοῦ Μάη δέν προκάλεσαν, παρά τίς προηγούμενες διακηρύξεις περί «προσωρινῆς ἀναστολῆς» τῆς ομάδας, τήν ἐπανενεργοποίηση τοῦ «Socialisme ou Barbarie». Ἡ ἐποχή του εἶχε παρέλθει ὀριστικά.

## Ἡ χρυσή ὀριμότητα

Μετά τόν Μάη ἄρχισε ἡ ἐποχή τῆς ὀριμότητας καί τῆς φήμης τοῦ Καστοριάδη. Ἡ ζώη καί τό ἔργο του, αὐτήν τήν τελευταία φάση τῆς σταδιοδρομίας του, εἶναι πῶς γνωστή καί πολυσυζητημένη: εἶναι καί ἡ ἐποχή πού ἡ Ἑλλάδα ἀρχίζει νά ἀνακαλύπτει τόν Ἑλληνα πού διέπρεψε ἐκτός συνόρων, ὅμως καί ὁ Καστοριάδης στρέφεται πλέον ὀριστικά πρὸς τήν ἐλληνική Ἀρχαιότητα.

Ὁ Καστοριάδης εἶχε ἀρχίσει νά ἐπισκέπτεται τήν Ἑλλάδα τακτικά κάθε καλοκαίρι, περίπου ἀπό τό 1955-56. Τά πρῶτα χρόνια συναντοῦσε μία ομάδα παλαιῶν τροτσκιστῶν, μεταξύ τους τόν Στίνα καί τόν Ἀνδρέα Λαυρανόων. Ὁ τελευταῖος διηγεῖται ὅτι, παρά τίς θεωρητικές διαφοροποιήσεις τοῦ Καστοριάδη, αὐτός συμφωνοῦσε ἀπόλυτα μέ τήν ἰδέα τῆς ἐπαναστατικῆς πρωτοπορίας. Σέ κάποια ἀπ' αὐτές τίς συναντήσεις συμμετεῖχε καί ὁ μετέπειτα Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας Κάρολος Παπούλιας<sup>91</sup>.

Ὁ Καστοριάδης δέν εἶχε καμμία ἀνάμειξη σέ ἀντιστασιακές δραστηριότητες κατά τήν διάρκεια τῆς Δικτατορίας τῶν Συνταγματαρχῶν στήν Ἑλλάδα (1967-74). Μάλιστα ὁ Κ. Βεργόπουλος ἀναφέρει<sup>92</sup> ὅτι ἦταν ἀρνητικώτατος καί εἰρωνικώτατος ἔναντι τῶν ἀντιστασιακῶν πού ζοῦσαν καί ἐκινούσαν στό Παρίσι<sup>93</sup>. Εἶχε δημιουργήσει πάντως ἕναν μικρό κύκλο Ἑλλήνων φοιτητῶν, τούς ὁποίους συναντοῦσε τακτικά. Ὁ Ἀπ. Ἀποστολόπουλος ἀναφέρει, ἐπί τούτου, ὅτι ἡ νοσταλγία τοῦ Καστοριάδη (καί τῶν ἄλλων τῆς γενιᾶς Mataroa) γιά τήν Ἑλλάδα τούς ὀδηγοῦσε ὄχι μόνον νά δέχονται μέ μεγάλη εὐκολία τίς ἐπαφές μέ τούς Ἑλληνες φοιτητές ἀλλά καί νά ὑπομένουν στωικά τίς συχνά ἀναίτιες ἐπιθέσεις τους<sup>94</sup>.

Ἡ δεκαετία τοῦ '70 εἶναι ἡ ἐποχή πού ἔρχεται ἡ ἀναγνώριση καί ἡ φήμη γιά τόν Καστοριάδη. Φιλοσοφικά ὁ Καστοριάδης εἶχε πιά ἀπορρίψει τόν μαρξισμό ἀπό τήν δεκαετία τοῦ '60, ἐνῶ ἤδη ἀπό τήν δεκαετία τοῦ '50 εἶχε ἀποκηρύξει τήν γραφειοκρατική-αὐταρχική ἀντίληψη τοῦ σταλινισμοῦ καί εἶχε προσανατολισθεῖ πρὸς τήν ἄμεση δημοκρατία. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ἡ μακροχρόνια παραμονή του καί ὁ ἐγκλωβισμός του σέ περιθωριακά ἀκροαρι-

στερά γκρουπούσκουλα δέν βοήθησε τήν διάδοση τῶν ἐξαιρετικά σημαντικῶν ιδεῶν του. Ὁ Μάης τοῦ '68 ἀλλάξε ὅμως τό κλίμα, καί μαζί μέ τίς νέες ιδέες ἔφερε καί τόν Καστοριάδη στήν ἐπιφάνεια. Ἰδίως ἀφοῦ ὁ ἐκ τῶν πρωταγωνιστῶν τοῦ Μάη, ὁ Daniel Cohn-Bendit, ἀναγνώρισε τόν Καστοριάδη καί τό περιοδικό *Socialisme ou Barbarie* ὡς πηγὴ ἔμπνευσης τοῦ νεανικοῦ κινήματος. "Ἄλλωστε κι ὁ ἴδιος ὁ Καστοριάδης ἐνίσχυσε αὐτὴ τήν φήμη, ἀφοῦ ἐν θερμῷ ἔγραψε, μέσα στίς μέρες τοῦ Μάη, κείμενο μέ τίτλο «Ἡ προδρομικὴ ἐπανάσταση», μέ τό ψευδώνυμο Jean-Marc Goudray, ὅπως προαναφέραμε, ὅπου ἀποτιμῶσε θετικά τήν ἐξέγερση, ἐνῶ κατέκρινε τό κομμουνιστικὸ κόμμα καί τήν ἐργατικὴ τάξη συλλήβδην ὡς ἀπόντες καί οὐραγούς. Σημείωνε δέ ὅτι ἡ ἐργατικὴ τάξη εἶχε ἀλλοτριωθεῖ καί παθητικοποιηθεῖ, ἔχοντας ἐνσωματώσει πλήρως τόν καταναλωτισμὸ καί τόν οικονομισμό, ἀποποιούμενη τόν ἱστορικὸ ρόλο πού τῆς εἶχε ἀποδώσει ὁ Μάρξ. Ἐπίσης, τόνιζε τήν θετικὴ σημασία τῆς ἀμεσοδημοκρατικῆς μορφῆς τῆς ἐξέγερσης.

Ἡ ἀναβίωση τῶν καστοριαδικῶν ιδεῶν μέσῳ τῶν γεγονότων τοῦ Μαΐου 1968 ἦταν μία ἐκδίκηση τῆς Ἱστορίας ὑπὲρ τοῦ Καστοριάδη. Ἡ ἐμφάνιση τοῦ στρουκτουραλισμοῦ, μέσα ἀπὸ τό ἔργο τοῦ Levi Strauss καί τοῦ Althusser, εἶχε ἀπομακρύνει τήν οὐμανιστικὴ προσέγγιση, καί οἱ ιδέες τοῦ Καστοριάδη εἶχαν πέσει θύμα αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης. Ἀλλά τόν Μάη τοῦ '68 ὁ στρουκτουραλισμὸς σαρώθηκε στὰ φοιτητικὰ ἀμφιθέατρα, ἀποκαταστάθηκε ὁ «νεαρός Μάρξ», τόν ὁποῖον ἀπέρριπτε ἡ ἀλθουσεριανὴ σχολή, ἐπανῆλθε στό προσκήνιο ἡ ἔννοια τῆς ἀλλοτρίωσης κ.λπ., δικαιώνοντας τὸν πόν τινὰ τίς θέσεις τοῦ Καστοριάδη. Μέσα ἀπὸ τίς θεωλώσεις ἐξελίξεις γεννήθηκε τό κίνημα τῶν καταστασιακῶν (situationnistes) καί τό σύνθημα **Η ΦΑΝΤΑΣΙΑ ΣΤΗΝ ΕΞΟΥΣΙΑ**, ἐνῶ ὁ Καστοριάδης, πού εἶχε πραγματοποιήσει ὁμιλίες καί ἐμφάνισεις στὰ ἐξεγερμένα πανεπιστήμια, ἀνασύρθηκε στό προσκήνιο.

Ἀλλά, τήν ἴδια ἐποχὴ, ὁ πνευματικὰ ἀνήσυχος Καστοριάδης ἀναπτύσσει ἤδη δυναμικὴ ἐπαφή μέ τόν χῶρο τῆς ψυχανάλυσης. "Ἦδη ἀπὸ τό 1968 δημοσιεύει –γιά πρώτη φορά χωρὶς ψευδώνυμο– ἓνα κείμενο ἐπικριτικὸ τῆς λακανικῆς σχολῆς, θεωρώντας τήν ψυχανάλυση μία διαδικασίαν ἀλληλεπίδρασης μεταξύ ψυχανάλυτου καί ψυχαναλούμενου, πού ἀποβλέπει στήν αὐτονομία τοῦ ἀνθρώπου.

Τό 1969 συγκροτεῖται τό κίνημα τῶν διαφωνούντων ψυχαναλυτῶν τῆς λακανικῆς σχολῆς, τό quatrième group, στό ὁποῖο μετέχει καί ἡ τότε σύ-

ζυγός του, ψυχαναλύτρια Pierra Aulagnier, καί τό ὁποῖο ἐκδίδει τήν ἐπιθεώρηση *L'inconscient*. Ὁ Καστοριάδης τό ὑποστηρίζει μέ ἄρθρα καί διαλέξεις, χωρὶς ὅμως νά προσχωρήσει ἐπισήμως.

Τόν Φεβρουάριο τοῦ 1970, ὁ Καστοριάδης προάγεται σέ διευθυντὴ τοῦ Κλάδου Στατιστικῆς καί Ἐθνικῶν Λογαριασμῶν τοῦ ΟΟΣΑ. Ἐχοντας (προφανῶς) ἐξασφαλίσει καί τήν ἀντίστοιχη σύνταξη, παραιτήθηκε τόν Δεκέμβριο. "Ἦδη ἀπὸ τόν Ὀκτώβριο εἶχε ἀποκτήσει τήν γαλλικὴ ἰθαγένεια.

Οἱ ὀρίζοντες ἀλλάζουν πρὸς τό καλύτερο. Ὁ Καστοριάδης ἀφιερώνεται ὀλοκληρωτικὰ στό γράψιμο καί στήν ψυχανάλυση. Ἐργάζεται μέ χρόνιους ψυχωτικούς σέ ψυχιατρικὸ νοσοκομεῖο καί σέ κέντρο γιά ψυχωτικούς ἐφήβους. Ἀπὸ τίς ἐμπειρίες του αὐτές προκύπτει τό κείμενό του «Ἡ οἰκοδόμησις τοῦ κόσμου μέσα στήν ψύχωση» (1992, "Fait et faire, La construction du monde dans la psychose").

Τό 1972, ὁ Καστοριάδης γίνεται μέλος τοῦ περιοδικοῦ *Textures*, μαζί μέ τούς Claude Lefort καί ἄλλους, καί δημοσιεύει ἐκεῖ διάφορα κείμενα μέχρι τό 1975.

Τήν ἴδια ἐποχὴ, στήν Ἑλλάδα, ὅπου ἐπικρατεῖ δικτατορία, δύο ἔργα τοῦ Καστοριάδη ἐκδίδονται ἀπὸ τόν Σπ. Πρίφτη (Στίνα) καί μιὰ ομάδα ὁπαδῶν τῶν ιδεῶν του: *Τό ἐπαναστατικὸ κίνημα στὸν σύγχρονο καπιταλισμὸ καί Τό περιεχόμενον τοῦ σοσιαλισμοῦ* (ἐκδόσεις Πράξη).

Κάποια κείμενα τοῦ Καστοριάδη κυκλοφοροῦσαν στήν Ἑλλάδα ἤδη ἀπὸ τὴν δεκαετία τοῦ '60. Ὁ Καστοριάδης ἦταν ἤδη μυθικὸ πρόσωπο σέ ὀρισμένους κύκλους – κυρίως στοὺς ἀέντακτους ἀριστερούς. Ὁ Κώστας Βεργόπουλος<sup>95</sup> διηγεῖται ὅτι πῆγε ὡς νεαρός φοιτητὴς στό Παρίσι ἐπὶ τού-τω, γιά νά τόν γνωρίσει.

"Ὅταν κατέρρευσε ἡ Δικτατορία στήν Ἑλλάδα, ὁ Καστοριάδης ἄρχισε καί πάλι νά ἐπισκέπτεται συστηματικὰ τήν πατρίδα του. Ὁ Σεραφεῖμ Φυντανίδης θυμᾶται<sup>96</sup> ὅτι «ἀπὸ τὴν μεταπολίτευση καί μετὰ ἐρχόταν τὰ καλοκαίρια στήν Τήνο, στό χωριὸ Τριπόταμος... Ἡ Ἑλλάδα πού ἔβλεπε τόν πίκρανε πολὺ. Ἐλεγε συχνὰ στίς συζητήσεις μας ὅτι ὅσο οἱ Ἕλληνες ἦταν φτωχοί, εἶχαν εὐαισθησία, ἦσαν φιλότιμοι καί γνήσιοι, ἀκόμα καί στὸν τρόπο πού χτίζανε τὰ σπίτια τους. Ἀπὸ τὴν δεκαετία τοῦ '70 καί μετὰ, μπῆκαν στήν κούρσα τῆς κατανάλωσης... Μέ κακογουστιές καί ἄθλιες συμπεριφορές, πράγματα πού τόν πίκραναν πολὺ».

Ἀπὸ τό 1973, ὁ Καστοριάδης ἀρχίζει νά ἐργάζεται σέ ἐπαγγελματικὴ βάση ὡς ψυχαναλυτὴς (θά συνεχίσει μέχρι τό τέλος τῆς ζωῆς του).

Ἡ μετατροπή τοῦ Καστοριάδη σέ ψυχαναλυτή, χωρὶς νά ἔχει προηγηθεῖ κάποια εἰδική ἰατρική ἢ ψυχαναλυτική ἐκπαίδευση, ἔχει συζητηθεῖ καί ἡ πῶς πειστική ἀπάντησή εἶναι ὅτι προκύπτει ἀπό τήν φιλοσοφική του παιδεία. Ἡ φιλοσοφία εἶναι ὄντολογία, ὅπως καί ἡ ψυχολογία, καί ὁ Καστοριάδης, κινούμενος μέ τεράστια εὐχέρεια σέ ὅλα τά γνωστικά πεδία, χρησιμοποίησε τίς ἀπέραντες φιλοσοφικές του γνώσεις καί τήν γενική του παιδεία, ἀλλά καί τήν προσωπική του μελέτη καί τήν δική του ψυχαναλυτική ἐμπειρία, προκειμένου νά ἐξελιχθεῖ σέ ψυχαναλυτή (ἄλλωστε στήν Γαλλία δέν ὑπῆρχαν συγκεκριμένες προϋποθέσεις, ὅπως πτυχίο ἰατρικῆς, γιά τήν ἄσκηση τοῦ ἐπαγγέλματος τοῦ ψυχαναλυτοῦ, πού θά ἀπέκλειαν τόν Καστοριάδη).

Ἡ Μιμίκα Κρανάκη [οἰκεία συνέντευξη] σχολίασε τό γεγονός ὅτι ὁ Καστοριάδης παντρεύτηκε σέ δεύτερο γάμο τήν ψυχαναλύτριά του Pierra Olganier καί γιά τό γεγονός ὅτι, στήν συνέχεια, ἀφοῦ διεξεύχθη τήν Olganier, παντρεύτηκε μία Ἑλληνίδα ψυχαναλυομένη του, τήν Ζωή. Ὑπό τήν ἔννοια ὅτι ὁ ψυχαναλυτής πρέπει νά ἔχει δύναμη οὐδετερότητας. (Ὁ πρῶτος γάμος του ἦταν μέ τήν δημοσιογράφο Catherine Mei, καί κράτησε τρεῖς μῆνες. Ἀπό τούς γάμους του, τόν πρῶτο καί τόν τρίτο, ἀπέκτησε δύο κόρες). Ἀλλά καί ὁ Κώστας Βεργόπουλος θεωρεῖ τήν ψυχαναλυτική δραστηριότητα τοῦ Καστοριάδη ἐπιφανειακή: ἀκολουθοῦσε τό κλασσικό ρῆμα τῆς ψυχανάλυσης καί λοιδοροῦσε μέ ὕφος ἀνωτερότητας ὅλες τίς νεώτερες σχολές. Ἀλλά εἶχε ἐπαγγελματική ἐπιτυχία, λόγω τῆς γενικώτερης φήμης του [οἰκεία συνέντευξη].

Ταυτόχρονα, ἀρχίζει ἡ ἐπανεκδόση τῶν παιδιῶν του κειμένων τῆς περιόδου 1949-65, σέ αὐτοτελεῖς τόμους, πού θά ὀλοκληρωθεῖ τό 1979 καί θά ἐμπλουτισθεῖ μέ μεταγενέστερα κείμενα. Παράλληλα, συνεχίζει νά δημοσιεύει καί νέα κείμενα.

Ἀπό τό 1974 ὡς τό 1976 ὁ Καστοριάδης διδάσκει Οἰκονομία στό Πανεπιστήμιο τῆς Nanterre. Ὡς δάσκαλος, ὁ Καστοριάδης ἦταν σαφῆς καί εὐληπτος, ἀκόμη καί στά δυσκολώτερα θέματα τῆς φιλοσοφίας καί τῆς ψυχανάλυσης. Ἦταν ἀνοιχτός στίς ἀντίθετες ἀπόψεις, καί μάλιστα προέτρεπε στόν ἀντίλογο<sup>97</sup>.

Τό 1975 ἐκδίδεται τό κυριώτερο ἔργο τοῦ Καστοριάδη: *Ἡ φανταστική Θέσμιση τῆς Κοινωνίας*, πού θεωρεῖται ἕνα ἀπό τά σημαντικώτερα ἔργα τῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας τοῦ 20οῦ αἰῶνος καί συμπεριλαμβάνει, ἐκτός ἀπό μία ὀλοκληρωμένη κατεδάφιση τοῦ μαρξιστικοῦ οἰκοδομήματος, καί τήν πρότα-

ση τοῦ Καστοριάδη γιά τήν αὐτονομία τοῦ ἀνθρώπου ἀπό τά φανταστικά δεσμά του.

Ἐκείνη τήν ἐποχή ἀρχίζει νά δέχεται προσκλήσεις ἀπό ἀμερικανικά πανεπιστήμια, ὅπου ἀπέκτησε σημαντική ἐπιρροή, κυρίως στόν ἀναρχικό χῶρο καί στόν χῶρο τῆς ριζοσπαστικῆς ἀριστοτείας. Ὁ Κ. Βεργόπουλος<sup>98</sup> σημειώνει ὅτι, ὅταν ὁ Καστοριάδης ἐγκατέλειψε τόν τροτσκισμό, προσέγγισαν τίς ἰδέες του οἱ ἀναρχικοί.

Τό 1977, ὁ Καστοριάδης γίνεται μέλος τῆς συντακτικῆς ομάδας τοῦ περιοδικοῦ *Libre*, μαζί μέ τούς Claude Lefort, Pierre Clastres καί ἄλλους, καί ὅπου δημοσιεύει κείμενα μέχρι τό 1980. Ταυτόχρονα, συνεχίζει νά ἐκδίδει βιβλία καί νά ψυχαναλύει.

Τό 1980, ὁ Καστοριάδης ἀρχίζει νά διδάσκει, ὡς διευθυντής σπουδῶν, στήν École des Hautes Études en Sciences Sociales (παρέμεινε ἐκεῖ μέχρι τό 1995). Ἡ ἀναγνώρισή του εἶναι καθολική. Ἡ γαλλική κοινωνία τόν κατέστησε κορυφαῖο ἀκαδημαϊκό δάσκαλο, ἄν καί ὁ Καστοριάδης δέν εἶχε πάρει διδακτορικό. Δίδασκει Ἀρχαία Ἑλλάδα, Δημοκρατία, Ἀναξίμανδρο, Ἡράκλειτο, τραγικούς ποιητές, τόν Ἐπιτάφιο τοῦ Περικλέους, Πλάτωνα, Ἀριστοτέλη, Κάντ καί Χέγκελ, Φρόυντ καί ψυχανάλυση. Τό σεμινάριό του εἶχε τίτλο: «Θέσμιση τῆς κοινωνίας καί ἀνθρώπινη δημιουργία».

Ταυτόχρονα, ἐκδίδει τό *Ἀπό τήν Οἰκολογία* στήν *Αὐτονομία* μαζί μέ τόν Daniel Cohn-Bendit, συνδέοντας τό ἀναδυόμενο τήν ἐποχή ἐκείνη οἰκολογικό κίνημα μέ τήν δική του θεωρία περί Αὐτονομίας.

Τό ἴδιο ἔτος, ὁ Καστοριάδης διδάσκει γιά πρώτη φορά στήν Ἑλλάδα: τό καλοκαίρι κάνει σεμινάριο στήν Χίο γιά τήν γέννηση τῆς Δημοκρατίας καί τῆς Φιλοσοφίας στήν ἀρχαία Ἑλλάδα, ἐνῶ τό φθινόπωρο δίνει 4 διαλέξεις στήν ΑΣΟΕΕ καί στήν Ἱατρική Σχολή τῆς Ἀθῆνας, ὅπου συρρέει πλῆθος κόσμου.

Τό 1981 δημοσιεύει τό ἀμφιλεγόμενο, διότι προκάλεσε πολλές συζητήσεις καί ἀντιρρήσεις, ἔργο του *Μπροστά στόν πόλεμο* (*Devant la Guerre*). Τό βιβλίο αὐτό προκάλεσε σειρά ἐπικρίσεων, κυρίως ἀπό ἀριστερούς κύκλους, ὀρισμένοι δέ τόν κατηγορησαν ὅτι χρησιμοποίησε στοιχεῖα πού τοῦ ἔδωσαν δυτικές μυστικές ὑπηρεσίες (!). (Τά στοιχεῖα πού παραθέτει ὁ Καστοριάδης βρίσκονταν δημοσιευμένα στίς περισσότερες ἀμυντικές καί διπλωματικές ἐπιθεωρήσεις, περιοδικά τῆς ἐποχῆς κ.λπ.).

Τό βιβλίο τοῦ Καστοριάδη χαρακτηρίσθηκε ὡς καταστροφολογικό καί ἀπαισιόδοξο, καί ἐν τέλει ὁ προαναγγεληθείς δεύτερος τόμος δέν ἐκδόθηκε ποτέ.

Ο Καστοριάδης θεωρεί τό δυτικό στρατόπεδο ως ψευδοσυμμαχία χωρίς συνοχή, χαρακτηριζόμενη από παθητικότητα έναντι τής σοβιετικής απειλής. Θεωρεί δέ βεβαία τήν σύγκρουση μεταξύ Δύσης και Σοβιετικού Συνασπισμού, υπό τό πρίσμα τής όποι-ας και μόνον μπορεί νά κατανοηθεί ή πραγματικό-τητα τής εποχῆς. Καί ό μέν ύπήκοος τού σοβιετι-κού καθεστώτος δέν διαθέτει τήν πολυτέλεια τής ελεύθερης γνώμης, ό δυτικός άνθρωπος όμως έθε-λοτυφλεί.

Η Σοβιετική Ένωση αύξάνει τά διεθνή της έρείσματα έναντι τής παθητικῆς Δύσης. Ο Καστοριάδης διερωτάται πότε οί ΗΠΑ θά θεωρήσουν ότι ή Σοβιετική Ένωση ξεπέρασε τό όριο και επι-τέλους θά αντιδράσουν.

Περιθώρια αντίδρασης απέναντι στό ένδεχόμε-νο τού πολέμου δέν ύφίστανται, σύμφωνα μέ τόν Καστοριάδη. Συγγραφείς, πολιτικοί και πολίτες, μάζα είναι άνίσχυροι μπροστά στην πολεμική προο-πτική. Παρά ταύτα, ή μάζα είναι ή μόνη πού θά μπορούσε νά έμποδίσει τήν καταστροφή. Ο Καστοριάδης θεωρεί αναγκαίο νά επιβιώσουν από τήν καταστροφή τά πιά ζωτικά, δυναμικά και υπεύθυνα στοιχεία τής ανθρωπότητας.

Η Ρωσία έχει τήν δυνατότητα και τήν βού-ληση νά ασκήσει επιθετική πολιτική έναντι τής Δύσεως. Διότι ή στρατοκρατική δομή της έδωσε απόλυτη προτεραιότητα στις ένοπλες δυνάμεις της. Η σοβιετική ύπεροπλία εκφράζεται τόσο στον συμβατικό όσο και στον πυρηνικό τομέα.

Η στρατοκρατική δομή τής Σοβιετικῆς Ένώ-σεως τροφοδοτείται από μία κατάλληλα προσαρμο-σμένη οικονομική δομή. Δέν ύφίσταται στην ΕΣΣΔ μία εθνική οικονομία, αλλά δύο: μία πού εξυπηρετεί τήν πολιτική κοινωνία, μία πού εξυπηρετεί τις Ένοπλες Δυνάμεις. Εύλογα, τό καλύτερο μέρος τής παραγωγῆς προορίζεται για τις Ένοπλες Δυ-νάμεις. Τελικώς, έχει διαμορφωθεί μία ξεχωριστή κοινωνία μέσα στην σοβιετική κοινωνία. Αυτή ή ξε-χωριστή κοινωνία, ή στρατιωτική ύπερδομή, κυ-ριαρχεί σε όλες τις όψεις τής σοβιετικῆς ζωῆς μέ ολοκληρωτικό τρόπο, αποφασίζοντας και σχεδιάζο-ντας όλόκληρο τόν προσανατολισμό τής κοινωνίας.

Μόνος αντισταθμιστικός παράγων είναι τό Κομμουνιστικό Κόμμα, τό όποιο άντλεί τήν ισχύ του από τό συλλογικό φαντασιακό τής ρωσικής κοινωνίας. Διότι τό κόμμα είναι ίδρυτική έννοια τού σοβιετικού κράτους, ένψ ό Στρατός είναι μεταγενέ-στερο δημιούργημα του.

Παρά ταύτα, ή φαντασιακή ισχύς τού κόμμα-τος σταδιακά εξατμίζεται και αφήνει τόν χώρο

στους κυνικούς, διεφθαρμένους άρριβιστές. Η μόνη ιδεολογία πού παραμένει ζωντανή και κυρίαρχη στην σοβιετική Ρωσία είναι ό μεγαλορωσικός σωβινισμός. Ο έθνικισμός και ό ύπεριαλισμός είναι αναγκαία στοιχεία για τήν ελάχιστη κοινωνική συ-νοχή και τήν λειτουργία τού πολιτικού συστήμα-τος. Φορέας τους είναι οί Ένοπλες Δυνάμεις, πού έχουν τήν δυνατότητα νά επιλύουν συγκεκριμένα προβλήματα, και άλλωστε είναι ό μόνος τομέας μέ σύγχρονη δομή και ό μόνος πού στην πραγματικό-τητα λειτουργεί.

Μετά τόν Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, ή Σο-βιετική Ένωση αποδύθηκε σ' έναν άγώνα για τήν παγκόσμια κυριαρχία, θυσιάζοντας κάθε άλλον στό-χο. Οί περίοδοι ύφεσης ήταν μόνον φευγαλέες φά-σεις και διαλλείμματα τακτικού χαρακτήρα.

Ο Καστοριάδης αποτυπώνει στην συνέχεια ως εξῆς τήν διεθνή πραγματικότητα, κατά τήν εποχή τής συγγραφῆς τού έργου του:

α. Υφίσταται στρατιωτική ύπεροπλία τής Σο-βιετικῆς Ένώσεως, β. ή ύπεροπλία αυτή δέν μπο-ρεί νά μεταβληθεί ύπέρ τής Δύσεως, γ. οί Σοβιετι-κοί θά εκμεταλλευθούν στό έπακρο τήν ύπεροπλία τους, δ. ό κόσμος ώθείται έπομένως προς τήν πυ-ρηνική σύγκρουση, ε. μία τέτοια διαδικασία, πού οδηγεί στην σύγκρουση, ξεπερνά τήν ικανότητα των ήγετων νά τήν ελέγξουν όρθολογικά, ζ. ή επί-γνωση των αποτελεσμάτων ενός πυρηνικού πολέ-μου δέν άρκει για να τόν αποτρέψει, η. ή «ίσορρο-πία τού τρόμου» δέν έχει έννοια, διότι κάθε μία εκ των δύο ύπερδυνάμεων έχει τήν ικανότητα ολοκλη-ρωτικῆς εξόντωσης τού αντιπάλου, και δεύτερον διότι ό πόλεμος δέν θά έχει καμμία όμοιότητα μέ τά σενάρια των γενικών επιτελείων. Μόλις εκ-ρα-γεί ό πόλεμος, ή λογική πού επικρατεί έν καιρῷ ειρήνης θά ύποχωρήσει χάριν τής πολεμικῆς λο-γικῆς.

Ο Καστοριάδης ύποστηρίζει αυτήν τήν έργα-σία του μέ πλήθος στατιστικῶν στοιχείων, πινάκων και ποσοτικῶν συγκρίσεων.

Γενικά, θά χαρακτηρίζαμε αυτό τό έργο τού Καστοριάδη πεσσιμιστικό, διότι θεωρεί αναπόφευ-κτο τόν πόλεμο και τήν συνεπαγόμενη καταστρο-φή. Φυσικά, τήν περίοδο 1947-90, και ό άπλός λα-ός και οί διανοούμενοι συμερίζονταν σε μεγάλο βαθμό τήν μεγάλη πιθανότητα ενός τρίτου Παγκο-σμίου Πολέμου (σήμερα δέν μπορεί αυτό νά γίνει εύκολα εκ των ύστερων άντιληπτό, διότι ή ιστορική πρόσληψη τής περιόδου αυτής γίνεται μέ τό διαλε-κτικό και στατικό σχήμα τής ίσορροπίας τού Τρό-μου ή τής «ψυχροπολεμικῆς» εποχῆς). Πρέπει

επίσης να λάβει κανείς υπ' όψιν του ότι ο Καστοριάδης είχε βιώσει τήν άκρως επικίνδυνη περίοδο τής Κατοχής και προφανώς διακατεχόταν από ανασφάλεια.

Όπωςδήποτε, οι προβλέψεις του δέν επαληθεύθηκαν (κάτι όχι τόσο τραγικό, αν σκεφθεί κανείς ότι ούδεις είχε προβλέψει τήν παταγώδη κατάρρευση του κομμουνισμού τό 1989-90), αλλά τίς προέβαλε μέ δογματικό και απόλυτο τρόπο, ώστε μετά τό 1990 βρέθηκε έκθετος.

Τήν ίδια χρονιά, τό 1981, πραγματοποιήθηκε συμπόσιο στό Porto Alegre, στις 2-5 Σεπτεμβρίου, αφιερωμένο στό έργο του.

Όλη τήν δεκαετία του '80, ο Καστοριάδης εκδίδει βιβλία, ψυχαναλύει, διδάσκει και έρχεται πλέον συχνά στην Ελλάδα, για διαλέξεις στην Αθήνα αλλά και σε διάφορες πόλεις τής έπαρχίας. Ταυτόχρονα, εκδίδονται τά βιβλία του στά ελληνικά. Τό 1989-90, τά κομμουνιστικά καθεστώτα κατέρρευσαν μέ πάταγο και χωρίς πόλεμο, κάτι πού, όπως προαναφέραμε, άφησε έκθετο τόν Καστοριάδη, διότι διαψεύστηκαν οι προβλέψεις πού είχε κάνει στό πιό άμφιλεγόμενο έργο του, τό *Devant la Guerre* (ο Κώστας Βεργόπουλος παρατηρεί ότι σ' αυτό τό έργο ο Καστοριάδης έχασε τήν όξυδέρκειά του).

Τό 1990 γίνεται στό Cerisy-la-Salle (3-10/7) συμπόσιο αφιερωμένο στό έργο του.

Τό 1997, στις 26 Δεκεμβρίου, ενώ ήταν σε πλήρη διαύγεια και δημιουργικότητα, πεθαίνει κατά τήν διάρκεια έγχείρησης. Ο Edgar Morin τόν αποκαλεί σε άρθρο του στην *Monde* τιτάνα του πνεύματος.

Ο Καστοριάδης κηδεύθηκε στό Παρίσι μέ πολιτική κηδεία, συνοδεία μίας σονάτας του Μπετόβεν, ενός νέγρικου σπιρίτσουαλ κι ενός ήπειρωτικού μοιρολογιού σε κλαρίνο. Τόν επικήδειο εκφώνησε ο γνωστός Γάλλος διανοούμενος Vidal-Naquet, ο οποίος είναι και πρόεδρος του γαλλικού Συλλόγου Φίλων του Καστοριάδη.

Ο Edgar Morin, όταν έρωτήθηκε τί θα απομείνει από τήν φιλοσοφία του Εικοστού Αιώνα, απάντησε «τό έργο του Κορνήλιου Καστοριάδη»<sup>99</sup>. Τό αναγνωστικό κοινό, διεθνώς, όχι μόνον εξακολουθεί να ασχολείται μέ τόν Καστοριάδη αλλά τό ενδιαφέρον αύξάνεται. Είναι χαρακτηριστικό ότι τό αφιέρωμα τής *Νέας Κοινωνιολογίας* στον Καστοριάδη (τεύχος 31, Φθινόπωρο 2000), συνεχίζει να επανεκδίδεται (4η ανατύπωση τό 2008).

## Οι καντιανές, πλατωνικές και ιδεαλιστικές ρίζες του Καστοριάδη

Στά κείμενα του Καστοριάδη εμφανίζεται ή έννοια τής Δημοκρατίας μέ αντισυμβατικό (έν σχέσει μέ τίς σύγχρονες, κοινοβουλευτικές αντιλήψεις) τρόπο. Π.χ. μιλά για άμεσες μορφές άσκησης τής εξουσίας από τόν λαό, όπως ή ανακλητότητα των αξιωμάτων ή ή κλήρωση. Αυτές τίς άρχές έφαρμοσε μάλιστα έν πολλοίς και στό γκρουπούσκουλο «*Socialisme ou Barbarie*», στό όποιο ούδέποτε απέκτησε θέση σατραπίσκου, όπως στά περισσότερα παρόμοια γκρουπούσκουλα συμβαίνει, αν και ήταν αναμφισβήτητα ο ιδώνων νους. Γενικώτερα, ο Καστοριάδης άντελήφθη τήν ουσία τής αρχαίας πολιτικής φιλοσοφίας πολύ έγγύτερα από τούς δυτικούς αναλυτές της. Προέβαλε τήν άποψη ότι κάθε αναγεννητική προσπάθεια τής σύγχρονης πολιτικής ζωής πρέπει να στηρίζεται στην αρχαία Ελλάδα. Επίσης θεώρησε ότι —αντιθέτως προς τήν μαρξιστική αντίληψη, πού θεωρεί τήν πολιτική ως έποικοδόμημα των οικονομικών σχέσεων— στην ελληνική κοινωνική ζωή τό πολιτικό στοιχείο είναι ή ίδια ή ύποδομή.

Η διαδοχική άπόρριψη από τόν Καστοριάδη του μαρξισμού, του τροτσκιισμού κ.λπ., τόν όδήγησε τελικώς πίσω στην κλασσική παιδεία των έφηβικών του χρόνων. Έδώ θα πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι δικαιώνεται ο Κοραής, ο όποιος έδωσε στό νεοελληνικό κράτος τήν κλασσική παιδεία ως επίσημη παιδεία και γλωσσική έκφραση, διότι αυτή ή έστω και φορμαλιστική, αρχαιοπληκτη κλασσική παιδεία του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος παρήγαγε πνευματικούς κολοσσούς, όπως ο Συκουτρής ή άργότερα ο Καστοριάδης. Διότι ή άριστη γνώση τής αρχαίας ελληνικής γλώσσας από τόν Καστοριάδη, όπως και ή τριτοβάθμια κλασσική παιδεία, πού διδάχθηκε από τόν Δεσποτόπουλο και τόν Τσάτσο, του έδωσαν μία άμεση πρόσβαση στην κλασσική φιλοσοφία, χωρίς τήν όποια δέν θα είχε διαμορφώσει τήν πολιτική του σκέψη.

Έξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει ή ύπόθεση σύμφωνα μέ τήν όποια ή πολιτική σκέψη του Καστοριάδη προσδιορίσθηκε περισσότερο από τίς καντιανές, ιδεαλιστικές και πλατωνικές επιρροές πού δέχθηκε από τούς δασκάλους τής νεότητός του παρά από τήν μαρξιστική πολιτική του στράτευση. Όπως περιγράψαμε στό άρθρο αυτό, ο Καστοριάδης ως φοιτητής συμμετείχε στον κύκλο νέων πού είχαν προσδιορισθεί πνευματικά από τήν αντιμαρξί-

στική, καντιανή, ιδεαλιστική και πλατωνική σκέψη του λεγομένου Κύκλου της Χαϊδελβέργης (Κανελλόπουλος, Τσάτσος, Θεοδωρακόπουλος) και του Κωνσταντίνου Δεσποτόπουλου. Μέ τον τελευταίον, μάλιστα, ο Καστοριάδης διατήρησε μέχρι τό τέλος της ζωής του μία θερμή σχέση δασκάλου-μαθητού.

Οί δύο παράλληλες και αντιφατικές επιδράσεις (ή αντιμαρξιστική και ή μαρξιστική) δέν φαίνεται νά δημιουργήσαν κάποιο ιδιαίτερο πρόβλημα διχασμού προσωπικότητας ή διλήμματος στον Καστοριάδη. Η πολιτική του δράση στην ελληνική και μετά στην γαλλική ακροαριστερά δέν φαίνεται νά προχώρησε σε όντολογικό επίπεδο, αφού ο Καστοριάδης δέν υπήρξε ποτέ μαρξιστής, ούτε στά νεανικά του κείμενα ούτε και στην φάση του «Σοσιαλισμός ή Βαρβαρότητα». Άλλωστε, σύντομα διαχώρισε με άπόλυτο τρόπο την θέση του άπό τον μαρξισμό.

Άντιθέτως, ή σφοδρή κριτική του στον μαρξισμό, ή έννοια της Άυτόνομίας και ή προσκόλλησή του στο κλασσικό ιδεώδες της Άμεσης Δημοκρατίας συνδέονται περισσότερο με τον αντιμαρξισμό, τον ιδεαλισμό και την καντιανή ήθική των Κανελλόπουλου, Τσάτσου και Δεσποτόπουλου.

Βεβαίως, ο αντιμαρξισμός του Καστοριάδη είναι ιδιότυπος και μετεξελιγμένος, αλλά όχι τόσο ώστε νά μήν φαίνονται οι καταβολές του. Η άρνηση του οικονομικού προσδιορισμού των κοινωνικών φαινομένων και ή έλευθερία του πνεύματος νά αναπροσδιορίσει εκ του μηδενός τις συνθήκες της συλλογικής του διαβίωσης αποτελούν κορυφαία σχετικά παραδείγματα.

Μία συναφής παρατήρηση άφορά την επίδραση του ιδεαλισμού στο έργο του. Κατ' ουσίαν, ή Φαντασική Θέσμιση της Κοινωνίας άποκολλά την κοινωνικο-πολιτική πραγματικότητα άπό τους οικονομικούς προσδιορισμούς της μαρξιστικής φιλοσοφίας. Η φαντασική συγκρότηση των κοινωνιών είναι τό κυρίαρχο στοιχείο, πού αναπαράγεται οίονει αυτόνομα και διακονίζει διάφορες κοινωνικές καταστάσεις και κατηγορίες, όπως ή εκμετάλλευση, ή ανισότητα κ.λπ. Αυτό τό φαντασικό θυμίζει τον πλατωνικό ιδεαλισμό, την ύπαρξη δηλαδή σταθερών έξω-χρονικών και έξω-κοινωνικών κατηγοριών, πού διαπερνούν τά εφήμερα κοινωνιολογικά φαινόμενα. Γιά παράδειγμα, ο Καστοριάδης θεωρεί ότι οι κοινωνικές τάξεις υπάρχουν επειδή προϋπάρχει τό ενδιάθετο στην ανθρώπινη συνείδηση, δηλαδή κάποιιο άνθρωποι θεωρούν άλλους ανθρώπους ως δυνάμει αντικείμενα εκμεταλλεύσεως και κτήσεως. Δηλαδή, κατά τον Καστοριάδη, προϋπάρχει ή

έννοια στο συλλογικό φαντασικό μιās κοινωνίας, και εκδιπλούται εν συνεχεία σε συγκεκριμένες δομές<sup>100</sup>. Ο Καστοριάδης παραδέχεται ότι, κατ' ουσίαν, δέν γνωρίζουμε πώς έγινε αυτό και γιατί. Άλλά θεωρεί άνεπαρκή την κλασσική υλιστική έρμηνεία, με τό επιχείρημα ότι ή ύπαρξη υπερπροϊόντος (πού σύμφωνα με την μαρξιστική έρμηνεία άποτελεί την υλική προϋπόθεση της κυρίαρχης τάξης) προσδιορίζεται άπό τον όρισμό του ελάχιστου όριου επιβίωσης, πού είναι μία σχετική, κυλιόμενη και τελικώς φαντασική έννοια. Πέραν αυτού, τό γεγονός ότι υπάρχουν άταξικές κοινωνίες με άνάλογες υλικές προϋποθέσεις με άλλες, ταξικές κοινωνίες, άποδεικνύει, σύμφωνα με την λογική του Καστοριάδη, ότι τό ταξικό φαινόμενο παραπέμπει σε πολύπλοκους μή υλικούς παράγοντες, φαντασικού χαρακτήρα.

Άν και δέν τό παραδέχεται, ο Καστοριάδης επιστρέφει στην διδασκαλία των ιδεαλιστών δασκάλων της νεότητάς του (Κ. Τσάτσου και Κ. Δεσποτόπουλου). Στην ουσία, τό «φαντασικό» του, πού δέν εντάσσεται στο υλικό επίπεδο ως «άντανάκλαση» του, κινείται προσδιορίζοντας και κατευθύνοντας τους υλικούς παράγοντες προς την μία ή την άλλη κατεύθυνση. Οί κοινωνικές τάξεις εκφράζουν φαντασικά στοιχεία, διότι ο οικονομικός παράγων μπορεί έξ' ίσου νά παράγει ή νά μήν παράγει τάξεις, μπορεί νά παράγει την άλφα ή την βήτα μορφή ταξικής δομής. Σαφώς ύπάρχει άναλογία με την έγελιανή Ίδέα, πού υπερπροσδιορίζει την κίνηση της Ίστορίας, χωρίς νά παράγεται άπό τό ύπόδαφος.

Βεβαίως, ή άνάλυση του Καστοριάδη δέν είναι άπόλυτη και μονοσήμαντη, όπως αυτή του έγελιανισμού και του ιδεαλισμού, ή (πολύ περισσότερο) του μαρξισμού. Ο Καστοριάδης βλέπει τις δυναμικές, τις άλληλεπιδράσεις και τις πολυσημίες.

Ο Καστοριάδης γίνεται πίο συγκεκριμένος στο έβδομο κεφάλαιο της Φαντασικής Θέσμισης («Οί κοινωνικές φαντασικές σημασίες και ή “άντικειμενική πραγματικότητα”»), τά εισαγωγικά είναι του Καστοριάδη κι αυτό έχει σημασία). Εκεί γράφει ότι «ο θεμισμένος κάθε φορά άπό την κοινωνία κόσμος των σημασιών δέν είναι προφανώς ούτε ένα αντίγραφο ούτε ένα αποτύπωμα (“άντανάκλαση”) ενός “άντικειμενικά πραγματικού” κόσμου αλλά ούτε και χωρίς σχέση προς ένα ούτως-είναι της φύσης»<sup>101</sup>. Ο Καστοριάδης θεωρεί ότι ή φύση άπό μόνη της, ή πραγματικότητα καθ' έαυτή δέν αυτονομηματοδοτείται, αλλά οργανώνεται σε σωμα σημασιών μέσω της ανθρώπινης νόησης. «...Τίποτα δέν ύπάρχει ως κοινωνικο-ίστορικό», γράφει<sup>102</sup>,

«άν δέν εἶναι σημασία, ἄν δέν παίρνεται ἀπό ἓνα θεσμισμένο κόσμο σημασιῶν καί δέν ἀναφέρεται σ' αὐτόν». Βεβαίως ὁ Καστοριάδης δέν ἀναφέρεται σέ κάποιες ὑπερκοσμικές ιδέες, πού κινοῦνται αὐτόνομα στόν χῶρο τοῦ πνεύματος, ἀλλά ἀναλύει τούς ψυχαναλυτικούς, κοινωνιολογικούς, γνωστικούς καί γλωσσολογικούς μηχανισμούς, μέσῳ τῶν ὁποίων ἀναδύονται οἱ σημασιοδοτήσεις τῶν φαινομένων καί ἐπιλέγονται οἱ συγκεκριμένες σημασίες, πού συγκροτοῦν τήν φαντασιακή θέσμιση κάθε κοινωνίας. Ἐπομένως, ἄν ὁ Πλάτων μέ τό σπήλαιο τῶν ιδεῶν καί ὁ Ἑγελος μέ τό Πνεῦμα πού διέπει κάθε ιστορική ἐποχή ἀντιμετώπισαν μέ ἀφηρημένο, φιλοσοφικό τρόπο τό ζήτημα τῆς σχέσης τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος μέ τήν ἀντικειμενική πραγματικότητα, ὁ Καστοριάδης προχώρησε ἐξοπλισμένος μέ τά πορίσματα καί τίς μεθόδους τῆς σύγχρονης ἐπιστήμης, τίς ἀπέραντες ἐπιστημολογικές του γνώσεις καί τήν διεπιστημονική του παιδεία. Γιά νά καταλήξει ὅμως καί αὐτός —ἔχοντας προηγουμένως συγκροσθεῖ μέ τά ἴδια ἐργαλεῖα μέ τόν μαρξισμό— στό κεφαλαῖωδες συμπέρασμα τῆς ὑπαρξῆς πολυπλοκῶν μηχανισμῶν διαμεσολάβησης μεταξύ τῆς ἀνθρώπινης συνείδησης καί τοῦ ὕλικου κόσμου, πού ἀποκλείουν μονοσήμαντους προσδιορισμούς. Ἐδῶ πρέπει κανεῖς νά ἀναζητήσει τήν πλατωνική διδασκαλία τοῦ Δεσποτόπουλου, ἐπεξεργασμένη βέβαια μέσα ἀπό τήν μακρά ἐπιστημονική πορεία τοῦ Καστοριάδη.

Μία ἄλλη παρατήρηση ἀφορᾷ τήν σχέση τῆς καστοριαδικῆς ἔννοιας τῆς Ἀυτονομίας μέ τήν καντιανή φιλοσοφία. Τήν σκέψη τοῦ Κάντ εἰσήγαγαν

στήν Ἑλλάδα κατά τόν Μεσοπόλεμο καί δίδαξαν στήν νεολαία τῆς ἐποχῆς οἱ Κανελλόπουλος καί Τσάτσος. Ἡ αὐτονομία, δηλαδή ἡ ἰκανότητα καί τό δικαίωμα τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος νά αὐτοπροσδιορίζεται καί νά αὐτοθεσμίζει τούς ὅρους τῆς ὑπαρξῆς του, ἀποτινάσσοντας φαντασιακές θεσμίσεις τοῦ παρελθόντος, παραπέμπει εὐθέως στήν καντιανή φιλοσοφία. Γιά παράδειγμα, ἡ γνωστή ρήση τοῦ Κάντ ὅτι «ὁ ἀνθρώπος πρέπει νά ἀντιμετωπίζεται ὡς σκοπός καί ὄχι ὡς μέσον» σχετίζεται ἄμεσα μέ τήν αὐτονομία τοῦ ἀνθρώπου ἀπό δουλείες, ἑτερονομίες καί ἑτεροπροσδιορισμούς. Ἀλλά καί πιό συγκεκριμένα, στό ἔργο του *Κριτική τοῦ Πρακτικοῦ Λόγου*, ὁ Κάντ θέτει τά φιλοσοφικά καί ἠθικά θεμέλια τῆς αὐτονομίας, π.χ. ὅταν γράφει ὅτι «ἡ ἔννοια τοῦ καλοῦ καί τοῦ κακοῦ δέν ὀφείλει νά ἔχει καθορισθεῖ πρῖν ἀπό τόν ἠθικό νόμο ... παρά μόνον ... μετά ἀπ' αὐτόν καί μέσῳ αὐτοῦ... Γιατί εἶναι ἀντίθετο πρὸς ὅλους τούς κανόνες τῆς φιλοσοφικῆς συμπεριφορᾶς τό νά παραδεχτοῦμε ἀπό πρῖν γιά λυμένο ἐκεῖνο ἀκριβῶς πού θέλουμε νά λύσουμε»<sup>103</sup>. Ἐπίσης ὁ Κάντ στό ἴδιο ἔργο του ἀναφέρεται στίς προϋποθέσεις τῆς αὐτονομίας καί τῆς ἑτερονομίας τῆς βούλησης<sup>104</sup> καί θεωρεῖ τόν ἠθικό νόμο «νόμο τῆς αἰτιότητας μέ μέσο τήν ἐλευθερία»<sup>105</sup>.

Αὐτές οἱ παρατηρήσεις ὁδηγοῦν στό συμπέρασμα ὅτι θά εἶχε ἐξαιρετικό ἐνδιαφέρον νά ξαναδιαβάσει κανεῖς τόν Καστοριάδη ὄχι ὡς ἀποστάτη-ἀναθεωρητῆ τοῦ μαρξισμοῦ ἀλλά ὡς καντιανό ἰδεαλιστή νέου τύπου, τοῦ τέλους τοῦ 20οῦ αἰῶνα.

## ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. συνέντευξη Κρανάκη.
2. συνέντευξη Πουλάκου.
3. συνέντευξη Πουλάκου.
4. συνέντευξη Πουλάκου.
5. συνέντευξη Τσάκωνα.
6. συνέντευξη Πουλάκου.
7. συνέντευξη Πουλάκου.
8. συνεντεύξεις Πουλάκου καί Κρανάκη.
9. συνέντευξη Κρανάκη.
10. συνέντευξη Πουλάκου.
11. συνέντευξη Κρανάκη.
12. συνέντευξη Κρανάκη.
13. συνέντευξη Πουλάκου.
14. Ὁ Πουλάκος θυμᾶται ὅτι ὁ Καστοριάδης ὡς νέος διάβαζε τήν ἐγκυκλοπαίδεια σάν μυθιστόρημα, γιά

νά μάθει τά πάντα.

15. συνέντευξη Κρανάκη.
16. συνέντευξη Κρανάκη.
17. «Ἡ ἄνοδος τῆς ἀσημαντότητας», στήν ὁμώνυμη συλλογή *Δοκιμίων*, ἐκδ. Ἰψίλον, Ἀθήνα 2000, σ. 111.
18. Κρανάκη, «Ἡ ἄνοδος τῆς ἀσημαντότητας» κ.ἄ.
19. συνέντευξη Κρανάκη.
20. συνέντευξη Πουλάκου.
21. *Τό ἐπαναστατικό πρόβλημα σήμερα*, ἐκδ. Ἰψίλον, Ἀθήνα 2000, σ. 52.
22. Μαρτυρία Αἴαντος Μπακάλμπαση, στό Π. Μακρῆς-Στάϊκος, *Κίτσος Μαλτέζος*, ἐκδ. Ὠκεανίδα, Ἀθήνα 2000, σ. 126.

23. συνέντευξη Τσάκωνα.
24. συνέντευξη Πουλάκου.
25. συνέντευξη Τσάκωνα.
26. συνέντευξη Πουλάκου.
27. Δεσποτόπουλου, *Ἀναπολήσεις*, ἐκδ. Παπαζή-ση, Ἀθήνα 2005, τόμος Α', σσ. 87-89.
28. *Ἀναπολήσεις*, Α' τόμος, σ. 146.
29. *Ἀναπολήσεις*, Β' τόμος, σ. 71.
30. ἔ.ἀ., σ. 71.
31. *Πρῶτες Δοκιμές*, ἐκδ. Ἔψιλον, Ἀθήνα 1988, σ. 32.
32. *Ἀναπολήσεις*, Β' τόμος, σσ. 86-8.
33. Β' τόμος, 110.
34. ἔ.ἀ., σ. 180.
35. συνέντευξη Κρανάκη.
36. συνέντευξη Κρανάκη.
37. *Ἐκδόσεις Ἔψιλον*, Ἀθήνα 1988.
38. σ. 9.
39. *Πρῶτες Δοκιμές*, σ. 12.
40. ἔ.ἀ., σ. 13.
41. ἔ.ἀ., σ. 13.
42. ἔ.ἀ., σ. 14.
43. ἔ.ἀ., σ. 14.
44. ἔ.ἀ., σ. 15.
45. ἔ.ἀ., σ. 14.
46. ἔ.ἀ., σ. 20.
47. ἔ.ἀ., σσ. 23, 36.
48. ἔ.ἀ., σ. 23.
49. ἔ.ἀ., σσ. 25-26.
50. ἔ.ἀ., σσ. 26-27.
51. ἔ.ἀ., σ. 30.
52. συνέντευξη Νιάνια.
53. συνέντευξη Τσάκωνα.
54. συνέντευξη Πουλάκου.
55. Μακρῆς-Στάϊκος, σ. 99-100.
56. *Ἡ ἄνοδος τῆς ἀσημαντότητας*.
57. συνέντευξη Οἰκονόμου, 17/6/2006.
58. συνέντευξη Βεργόπουλου.
59. *Ὁ Θρυμματισμένος Κόσμος*, ἐκδ. Ἔψιλον, Ἀθήνα 1992, σ. 146-7.
60. ἔ.ἀ.
61. *Ὁ Θρυμματισμένος Κόσμος*, ἐκδόσεις Ἔψιλον, Ἀθήνα 1992, σσ. 143-150.
62. ἔ.ἀ., σσ. 147-8.
63. ἔ.ἀ., σ. 148.
64. ἔ.ἀ., σ. 148.
65. Σύμφωνα με ἀφήγηση τοῦ Κώστα Λιναρδάτου στὸν Π. Μακρῆ-Στάϊκο, ἔ.ἀ., σ. 162.
66. Τὸ ἐπιβεβαιώνει καί ἡ Μιμῆα Κρανάκη.
67. συνέντευξη Τσάκωνα.
68. *Ἡ ἄνοδος τῆς ἀσημαντότητας*, ἐκδ. Ἔψιλον, Ἀθήνα 2000, σ. 112.
69. *Ἡ ἄνοδος τῆς ἀσημαντότητας*, σ. 112.
70. Philippe Gottraux, «Socialisme ou Barbarie», ἐκδόσεις Payot, Lausanne, 1997.
71. Γ. Οἰκονόμου, *Νέα Κοινωνιολογία*, ἀρ. 43, σ. 43.
72. Ἀφήγηση Τσάκωνα.
73. Philippe Cottraux, «Socialisme ou Barbarie»: un engagement politique et intellectuel dans la France de l'après - Guerre, éditions Payot, Lausanne 1997, διδακτορική διατριβή πού ὑποστηρίχθηκε τὸ 1995 στὸ πανεπιστήμιο τῆς Λωζάννης, σ. 24.
74. Μέσω αὐτοῦ ὁ Καστοριάδης προσελήφθη στὸν ὀργανισμό, σύμφωνα με τὸν Gottraux, ἔ.ἀ., σ. 28 τὸ 1948.
75. Gottraux, ἔ.ἀ., σ. 40.
76. Δημοσιεύεται στὸν 4ο τόμο τῶν πρακτικῶν της, Montreuil, La Brèche, 1989, σ. 31.
77. Gottraux, σ. 58.
78. Gottraux, σ. 59.
79. Gottraux, ἔ.ἀ., σ. 75.
80. Στὸ Gottraux, ἔ.ἀ., σ. 78.
81. Gottraux, ἔ.ἀ., σ. 80.
82. ἔ.ἀ., σ. 83.
83. Gottraux, ἔ.ἀ., σ. 84.
84. Gottraux, ἔ.ἀ., σ. 86.
85. Gottraux, ἔ.ἀ., σσ. 96-7.
86. Gottraux, ἔ.ἀ., σ. 104.
87. Gottraux, ἔ.ἀ., σ. 116.
88. Gottraux, ἔ.ἀ., σ. 121.
89. Gottraux, ἔ.ἀ., σ. 125.
90. Gottraux, ἔ.ἀ., σ. 163.
91. συνέντευξη Ἀνδρέα Λαυραυντώνη.
92. συνέντευξη Βεργόπουλου.
93. Γιά νά δώσουμε καί κάποιο δίκιο στὸν Καστοριάδη, οἱ «ἀντιστασιακές δραστηριότητες» τῶν περισσοτέρων Ἑλλήνων φοιτητῶν κ.λπ. στὸ Παρίσι περιορίζονταν σέ συναντήσεις καί ἀτέρμονες συζητήσεις στὰ περὶ φημα καφενεῖα τῆς ὁδοῦ Sain-Germain· πάντως ὑπῆρχαν καί πυρῆνες με πραγματική δράση, ὅπως τοῦ Ράππη.
94. συνέντευξη Α. Ἀποστολόπουλου.
95. συνέντευξη Βεργόπουλου.
96. «Καθημερινή», 4-11-2007, σ. 8.
97. Γ. Οἰκονόμου, στήν «Καθημερινή», 4-11-2007, σ. 8.
98. συνέντευξη Βεργόπουλου.
99. «Καθημερινή», 4-11-2007, σ. 8, ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Ἀπόστολο Ἀποστολόπουλο.
100. *Ἡ Φανταστική Θέσμιση τῆς Κοινωνίας*, ἐκδ. Ράππα, Ἀθήνα 1981, σσ. 228-231.
101. ἔ.ἀ., σ. 492.
102. ἔ.ἀ., σ. 493.
103. *Κριτική τοῦ Πρακτικοῦ Λόγου*, Μτφ. Γ.Δ. Σκουρτσῆς, ἐκδ. Ἀναγνωστίδης, Ἀθήνα 1944, σ. 79.
104. σσ. 49-50.
105. σ. 56.



## ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΕΙΣ ΣΤΟΝ ΜΕΛΕΤΗ Η. ΜΕΛΕΤΟΠΟΥΛΟ ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗ

Ά. Λαυραντώνης 27-2-2008.

Ά. Κόντος, 26-12-2006.

Κ. Βεργόπουλος, 6-8-2004.

Δ. Πουλᾶκος, 9-1-2003.

Δ. Τσάκωνας, 24-6-2002.

Ά. Άποστολόπουλος, 9-7-2003.

Δ. Νιάνιας, 24-1-2007.

Μ. Κρανάκη, 23-9-2006.

Γ. Οϊκονόμου, 17-6-2006.

Γ. Οϊκονόμου, 20-11-2002.

## ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗ

*Νέα Κοινωνιολογία*, τεύχος 31, φθινόπωρο 2000, Άφιέρωμα στον Κορνῆλιο Καστοριάδη.

Méléti Mélétopoulos, *Kornélius Kastoriadis: Devant la Guerre - Jonathan Schell: Le Destin de la terre - Analyse Comparative de deux auteurs catastrophistes, Έργασία στό σεμινάριο τῆς ἱστορίας τῶν πολιτικῶν ἰδεῶν* (καθηγητής Ivo Rens), Πανεπιστήμιο Γενεύης, ἀκαδημαϊκό ἔτος 1985-6.

*Νέα Κοινωνιολογία*, τεύχος 43, Άφιέρωμα: Ἡ ἑλληνική διανόηση στό Παρίσι, χειμῶνας 2006-7, στό ὁποῖο


ὑπάρχει ἀναλυτικό βιογραφικό σημείωμα τοῦ Καστοριάδη ἀπό τόν Γιώργο Οϊκονόμου.

Σῶμα Ἐπιθεώρησης Ἀρχεῖον Κοινωνιολογίας καί Ἠθικῆς.

Philippe Gottraux, *Socialisme ou Barbarie: Un engagement politique et intellectuel dans la France de l' après Guerre*, Éditions Payot, Lausanne 1997, διδακτορική διατριβή πού ὑποστηρίχθηκε τό 1995 στό Πανεπιστήμιο τῆς Λωζάννης.

ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ



**Barry Johnston**  
Ὁ Pitirim Sorokin καί οἱ κοινωνικοπολιτισμικές πτυχές τῆς ἔποχῆς μας ἀποκαταστάζοντα στα ἑλληνικά μεταφράσει Χρήστος Σπύρου

**Friedrich Nietzsche**  
Κείμενα γιά τούς Ἕλληνες μεταφράσει τῶν Βαγγέλη Δοφινάκη ἀπό τό πρωτότυπο

**Γιώργος Καφρές**  
Ἐπισκόπηση τῶν ἐργασιῶν τοῦ Ἰβου Σουεθρίου τῆς Περγόμους Ἐταιρείας Γαλλόφωνων Κοινωνιολόγων (Κείμενα Κοινῶ, 3-7/2000)

**Σπύρος Κουτρούλης**  
Ἰωάννης Σικουρῆς μεταξύ πλατωνικοῦ ἰδεαλισμοῦ καί πολιθῆτας τῶν ἀξῶν

**ΑΦΙΕΡΩΜΑ**  
**Κορνῆλιος Καστοριάδης**  
Σκέψη Γνωριμία • Φιλική Θεωρητική • Κοινωνιστική Κριτική • Πολιτική Κριτική • Βασικές Λειτουργίες • Γενικές Μεθοδολογίες • Ἐργασιές Ὀργανοῦ • Κρίσεις Συνομιλίας • Τίτλος Φιλοσοφίας

Ἐθνιστολογία φιλοσοφία πολιτική Προδημιόκραση ἀντικείμενο ἀπὸ ἑλληνικό κείμενο τοῦ Κ. Καστοριάδη.

31

ΦΘΙΝΟΠΩΡΟ 2008 • 156 ΣΤΡΟΦΕΣ • € ΠΕΡΟΝΟΣ • ΑΡΤ. 2,00 • ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

Κυκλοφορεῖ σέ ἀνατύπωση ἀπὸ τίς ἐκδόσεις Παπαζήση.

# Η φαντασία στην έξουσία

του Γιώργου Ν. Οικονόμου

**Τ**ό 2007 συμπληρώθηκαν δέκα χρόνια από τον θάνατο του Κ. Καστοριάδη και δικαίως έγιναν εκδηλώσεις σε πολλές χώρες για τον μεγάλο στοχαστή. Στην Αθήνα πραγματοποιήθηκε ένα συνέδριο με τίτλο «Ο στοχαστής της αυτονομίας» (Εθνικό Ίδρυμα Έρευνών, 2-4 Νοεμβρίου 2007). Δεν υπάρχει ίσως καλύτερος τρόπος για να τιμηθεί ένας στοχαστής, από τό να συζητηθεί κριτικά τό έργο του. Μιά καλή εισαγωγή σε αυτήν τήν συζήτηση θά ήταν ή υπενθύμιση όρισμένων στοιχείων από τό βασικό βιβλίο του, πού άνοιξε νέους όρίζοντες στην φιλοσοφική και πολιτική σκέψη.

Πράγματι, *Η φανταστική θέσμιση της κοινωνίας*<sup>1</sup> (έφ' εξής ΦΘΚ), πού καθιέρωσε τον Καστοριάδη ως έναν μεγάλο στοχαστή, είναι από τά σημαντικότερα έργα του 20ού αιώνα. Στίς σελίδες της —πάνω από πεντακόσιες πυκνογραμμένες— οικοδομείται μία καινούργια αντίληψη για τήν θέσμιση, τήν ιστορία και τήν κοινωνία, μία καινούργια όντολογία. Για νά οικοδομηθεί όμως αυτή πρέπει νά ανατρέψει τίς βασικές κατηγορίες της κληρονομημένης έλληνοδυτικής σκέψευς, από τίς άπαρχές της στην αρχαία Ελλάδα και, διά μέσου των Κάντ, Χέγκελ και Μάρξ, νά φθάσει έως τον Χάϊντεγκερ και τίς θεωρίες των στρουκτουραλιστών του 20ού αιώνα. Όπως φαίνεται, τό έργο είναι βαρύ και δύσκολο και μάλλον υπόθεση πολλών συγγραφέων, αλλά ό Καστοριάδης αποδεικνύεται χαλκέντερος, αφού καταφέρνει νά διεξέλθει όχι μόνον τίς σημαντικότερες απόψεις από τήν ιστορία της φιλοσοφίας αλλά και ποικίλους έπιστημονικούς τομείς και κλάδους: Μαθηματικά, Γλωσσολογία, Ψυχανάλυση, Οικονομία, Κοινωνιολογία, Έθνολογία.

Στό πρώτο μέρος της ΦΘΚ άσκει κριτική στην θεωρία του Μάρξ και ανασκευάζει τίς έσφαλμένες αντιλήψεις πού έπεκράτησαν επί δεκαετίες, αντιλήψεις πού άφορούν τήν κοινωνία, τήν ιστορία, τό ανθρώπινο πράττειν και τήν πολιτική. Αποδεικνύει ότι ό ιστορικός υλισμός είναι άνίκανος νά κατανοήσει τήν κοινωνία και τήν ιστορία, αφού συνδέει

μηχανικώς τίς τεχνικο-οικονομικές συνθήκες μέ τήν δημιουργία της κοινωνίας και των θεσμών. Μετατρέπει δηλαδή ή μαρξική θεωρία τήν ανάπτυξη της τεχνικής και της οικονομίας σε κινητήρα της ιστορίας. Ένα άλλο άρνητικό σημείο της μαρξικής θεωρίας είναι ή άπολυτοποίηση των λογικών κατηγοριών πού εισήγαγε, για νά αναλύσει τήν κοινωνία του 19ου αιώνα. Επιβάλλει τίς κατηγορίες αυτές και κυρίως τον οικονομικό παράγοντα σε όλες τίς προηγούμενες ιστορικές περιόδους. Η οικονομία και ή παραγωγή καθορίζει, κατά τον Μάρξ, τήν διαμόρφωση και τήν εξέλιξη των παραγωγικών και κοινωνικών σχέσεων. Άμεση συνέπεια είναι ή άπολυτοποίηση της θεωρίας, ή αναγωγή της σε έπιστήμη και ό έργλωβισμός της πραγματικότητας σε αυτήν — δηλαδή ό εκφυλισμός της σε ιδεολογία.

Έν συνεχεία, ό Καστοριάδης προσπαθεί νά άπελευθερώσει τήν θεωρία και τήν πράξη από τά όλέθρια δεσμά του μαρξισμού και νά της ξαναδώσει τήν ζωνάνια και τήν δύναμη, προσπαθεί νά ξανασκεφθεί σε άλλες βάσεις τήν κοινωνία, τήν ιστορία, τήν θέσμιση και τήν πολιτική. Ειδικώς, διασαφηνίζονται οι όροι πού άπετέλεσαν τό ιερό πιστεύω των μαρξιστών και των κομμουνιστών, όπως «έπανάσταση» ή «σοσιαλισμός», οι όποιοι έχουν ένα ειδικό νόημα στον Καστοριάδη και δεν πρέπει νά συγχέονται ούτε μέ τό νόημα πού είχαν τήν εποχή εκείνη (δεκαετία '50 και '60), ούτε μέ τό άγοραίο νόημα πού έχουν σήμερα, στην ιδεολογία των κομμουνιστικών, σοσιαλιστικών, ή άριστεριστικών σχηματισμών. Άλλωστε, στό μεταγενέστερο δεύτερο μέρος του βιβλίου, οι έπίμαχοι όροι έχουν άπαλειφθεί ή αντικατασταθεί από άλλους. Ηδη από τήν δεκαετία του '50 ό Καστοριάδης έχει συλλάβει και έπεξεργαστεί τήν έννοια της αυτοοργάνωσης, της αυτοδιαχείρισης και της άμεσης δημοκρατίας, πού συνιστούν τήν βάση της αυτονομίας. Τήν ιδέα αυτή αντιπαράθετε στην γραφειοκρατία Άνατολής και Δύσεως και στό κυρίαρχο δυτικό κοινοβουλευτικό πολίτευμα.

Ό Καστοριάδης στην ΦΘΚ εισάγει μία και-

νούργια οντολογία, μέ κύριο άξονα τήν φαντασία, τό ριζικό φαντασιακό, όπως τό αποκαλεί, τό όποιο είναι στην βάση κάθε ανθρώπινης δημιουργίας. Η κοινωνία είναι αυτοθέσμιση και δή φαντασιακή, μέ τήν έννοια ότι ή ίδια δημιουργεί τό είναι της όχι όρθολογικώς ή αντιγράφοντας τήν πραγματικότητα, αλλά επινοώντας και δημιουργώντας καινούργιες μορφές και θεσμούς πού δέν έχουν προϋπάρξει πουθενά άλλου. Όμοίως ή ιστορία είναι ποιήσις, γένεση οντολογική νέων ειδών, νέων μορφών, δημιουργία έκ του μηδενός – χωρίς αυτό νά σημαίνει δημιουργία έντός του μηδενός και μέ τό μηδέν.

Μέ τόν τρόπο αυτόν ό Καστοριάδης προβαίνει στην ανάδειξη ενός νέου οντολογικού τρόπου του είναι, του κοινωνικού-ιστορικού, πού συγκροτείται από τις κοινωνικές φαντασιακές σημασίες. Αυτές δημιουργούν τους θεσμούς, τήν όργάνωση και τήν συνοχή τής κοινωνίας. Άποτελούν οντολογικές δημιουργίες, οι όποιες δέν δύναται νά εξηγηθούν μέ βάση τις κατηγορίες τής κληρονομημένης σκέψης (λ.χ. τις κατηγορίες τής καθοριστικότητας, τής αιτιότητας, τής λογικής συναγωγής κ.ά.). Γι' αυτό και ή σκέψη αυτή στάθηκε άνίκανη νά συλλάβει τόν ιδιαίτερο τρόπο του είναι του κοινωνικού-ιστορικού. Πράγματι, τά μόνα σχήματα και εργαλεία πού έχει ή σκέψη αυτή για νά τό συλλάβει είναι τό υποκείμενο (συνείδηση), τό αντικείμενο (πράγμα) και ή έννοια (ιδέα)· αλλά τό κοινωνικό-ιστορικό δέν είναι ούτε υποκείμενο, ούτε πράγμα, ούτε έννοια, αλλά ούτε και σύνολο υποκειμένων, πραγμάτων ή έννοιών. Τό κοινωνικό-ιστορικό είναι μάγμα κοινωνικών φαντασιακών σημασιών. Αυτήν τήν φαντασιακή διάσταση υπέταξε και ακρωτηρίασε ή έλληνοδυτική σκέψη, από τόν Πλάτωνα και τόν Άριστοτέλη έως τόν Κάντ, τόν Μάρξ και τόν Χάϊντεγκερ.

Η φαντασιακή αυτή διάσταση, ως δυνατότητα ταυτοχρόνως και του άτομου και του κοινωνικο-ιστορικού, ανοίγει τόν όρίζοντα στην δημιουργία – είτε προς τό καλύτερο είτε προς τό χειρότερο. Τό σημαντικό είναι ότι ή ανάδυση μιās άλλης κοινωνίας, μιās αυτόνομης κοινωνίας είναι δυνατή και εξαρτάται από τήν θέληση, τήν δράση και τήν φαντασία των ανθρώπων. Οι άνθρωποι, μέ τήν συλλογική τους δράση, δύναται νά θέσουν τό αληθές κοι-

νωνικό και πολιτικό πρόταγμα τής αυτόνομίας. Τό πρόταγμα αυτό είναι άδιανόητο χωρίς τήν άπελευθέρωση από κλειστές ιδεολογίες και έσχατολογικές θεωρίες, όπως ό μαρξισμός και οι θρησκευτικές σωτηριολογίες. Η θρησκεία είναι για τόν Κ. Καστοριάδη ό κατ' έξοχήν αντιπρόσωπος τής έτερονομίας, διότι συγκαλύπτει τήν πραγματικότητα και τήν ανθρώπινη θνητότητα, κηρύσσοντας τήν κατ' αυτόν αυταπάτη τής έπουράνιας ανταμοιβής μετά θάνατον. Και εδώ βρίσκεται μία σημαντική πλευρά του αίτήματος τής αυτόνομίας: ή αληθής δημοκρατία, καθώς και ή φιλοσοφία, αποκλείουν τό ιερό και τό θέσφατο, άπαιτεί νά αναγνωρίσουν και νά άποδεχθούν οι άνθρωποι ότι είναι θνητοί, δηλαδή ότι δέν υπάρχει άθανασία, «μετά θάνατον ζωή». Πράγμα ίσως δύσκολο, αλλά είναι ή άπαραίτητη προϋπόθεση για νά μπορέσουν νά εξέλθουν από τήν έσωτερικευμένη και θεσμισμένη έτερονομία, έτσι ώστε νά ζήσουν ως αυτόνομοι, νά αντιμετώπισουν τους άλλους ως αυτόνομους και νά επιτρέψουν έτσι τήν δημιουργία μιās αυτόνομης κοινωνίας.

Αυτή ή κοινωνία είναι εφικτή για τόν Καστοριάδη και όχι παραλήρημα, φαντασίωση ή ουτοπία, διότι στηρίζεται στην ιστορική μερική πραγμάτωσή της στις πόλεις τής αρχαίας Ελλάδας, στις όποιες έχουμε για πρώτη φορά τήν ανάδυση του προτάγματος τής αυτόνομίας, μέ τήν δημιουργία ταυτοχρόνως τής φιλοσοφίας και τής δημοκρατίας. Τό πρόταγμα αυτό κάνει τήν επανεμφάνισή του μετά από αιώνες στην Δυτική Ευρώπη, μέ τήν Αναγέννηση, τόν Διαφωτισμό και τις επαναστάσεις του 17ου αιώνα, πού δημιούργησαν ένα άλλο τοπίο και νέες προοπτικές.

Τό πρόταγμα αυτό υφίσταται βεβαίως σήμερα έκλειψη στην εποχή τής παγκοσμιοποίησης, τής άσημαντότητας και του γενικευμένου κομπορμισμού. Η επανεμφάνισή του είναι πάντα δυνατή, εξαρτάται από τήν θέληση, τήν επιθυμία και τήν δράση των ανθρώπων. Για νά επιτευχθεί, όμως, αυτό, θά πρέπει οι άνθρωποι νά χειραφετηθούν από τις ιδεολογικές θεωρίες, τις θρησκευτικές ψευδαισθήσεις, τις κομματικές άγκυλώσεις και τις αυταπάτες τής αντιπροσώπευσης για νά αρχίσουν νά σκέπτονται και νά πράττουν διαφορετικά. Είναι ό μόνος δρόμος.

## ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. *L' Istitution imaginaire de la société*, Παρίσι, 1975 (έλλ. μτφρ. Σ. Χαλικιάς-Γ. Σπαντιδάκης-Κ. Σπαντιδάκης, έκδ. Ράππα, Άθήνα 1981). Τό πρώτο

μέρος (κεφ. I-III) είχε δημοσιευθεί στα τελευταία τεύχη του περιοδικού *Socialisme ou Barbarie*, τό 1964-65.

# Ἡ ἀντίστροφη μεταφυσική τοῦ Καστοριάδη

τοῦ Σπυρίδωνος Β. Στολίγκα\*

«Ἐπεσε ὁ μέγας ὄρυς στό ματωμένο χῶμα  
Πουλιά καί φύλλα στάθηκαν στόν οὐρανό  
βουβή ἢ Ἑλλάδα κρατάει στά δύο της γόνα  
πανίσχυρο γιγάντιο ξίφος φωτεινό –  
κι ἐνῶ ἡ ὀργή ἀπό τούς πόρους της αἷμα ἰδρώνει  
τινάζεται ὅλη ἀνάμεσα στόν Ἅγιο Λαό  
κι ὀλόρθη τόν ὑψώνει μεσιανό καθρόνι  
ψηλά στό θόλο στής εἰρήνης τό ναό».  
Γιάννης Ρίτσος  
Ψυχῆς Ἀθάνατης

Στόν Μακαριστό Ἀρχιεπίσκοπο Ἀθηνῶν καί  
Πάσης Ἑλλάδος κυρό Χριστόδουλο,  
Εὐγνωμοσύνης Τεκμήριον

**Τ**ὸ πλῆθος τῶν ἀναφορῶν πού ἔγιναν στό ἔργο τοῦ Κορνήλιου Καστοριάδη, μέ ἀφορμή τόν θάνατό του, ἤρθαν νά ἐπιβεβαιώσουν ὅτι πράγματι προσωποποιῶσε τόν ἀναγεννησιακό τύπο ἀνθρώπου καί στοχαστῆ. Κατάφερε, μέσα ἀπό μία βαθειά σπουδή στά πράγματα, νά συγκροτήσει ὄχι μόνον μία κριτική ἀντίληψη στήν κληρονομημένη σκέψη ἀλλά καί νά χαράξει μία καινούργια ἀντίληψη γιά τήν πολιτική, τήν κοινωνία, τόν ἄνθρωπο (ἀκόμη καί μέσα ἀπό τήν ποιητική του προσπάθεια, πού εἶχε ἀναφορά κυρίως τούς ἀρχαίους Ἑλληνες ποιητές. Πολλοί θά τό ἀνακαλύψουν διαβάζοντας τόν ἕκτο τόμο ἀπό τά *Σταυροδρόμια*, ὅπου καταπιάνεται μέ τήν Σαπφώ, τόν Αἰσχύλο, τόν Σοφοκλή καί τόν Σαίξπηρ, προσπαθώντας νά ἀντιπαραθέσει, ὡς πρός τήν ποίηση, τά μέσα τῆς ἑλληνικῆς καί τῆς ἀγγλικῆς γλώσσας)<sup>1</sup>.

Τό ἔργο τοῦ Καστοριάδη χωρίζεται, θά τολμούσαμε νά πούμε, σέ δύο περιόδους: στήν «ἐργασιαστική», ὅπου κεντρικός ἄξονας τῆς φιλοσοφίας του ὑπῆρξαν τά ἐργατικά συμβούλια, καί στήν «αὐτονομιστική» περίοδο, ὅπου κεντρικός ἄξονας τῆς φιλοσοφικῆς του σκέψης ἦταν ἡ αὐτονομία τοῦ

ἀνθρώπου καί ἐν γένει τῆς ἴδιας τῆς κοινωνίας. Ὅπως, ὅμως, καί νά ἐξετάσει κανεῖς τό θέμα, τό ἔργο του εἶναι ἕνας ὕμνος στήν ἄμεση δημοκρατία<sup>2</sup> καί ταυτόχρονα ἕνα ἐκτενές φιλοσοφικό πρόγραμμα γιά τήν ἐπίτευξή της. Στήν παρούσα μελέτη θά ἀποπειραθοῦμε νά καταγράψουμε τίς βασικότερες ἀρχές τοῦ φιλοσοφικοῦ αὐτοῦ προγράμματος, δίνοντας ταυτόχρονα καί μία συνοπτική εἰκόνα τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος, ὅπως τήν ὀραματίστηκε ὁ ἐν λόγῳ στοχαστής.

Ἡ ἀνάλυσή μας θά μπορούσε νά ἐκκινήσει μέ τήν παρατήρηση ὅτι ἡ ραχοκοκκαλιά τοῦ πολυσχιδοῦς ἔργου τοῦ Καστοριάδη συνοψίζεται στήν πρόταξη τοῦ πολιτικοῦ προβληματισμοῦ καί τήν καταξίωση τῆς πολιτικῆς, σέ μία ἐποχή κατά τήν ὁποία ἡ φιλοσοφική σκηνή διεκδικεῖτο ἀπό ἐντελῶς διαφορετικά ρεύματα, ὅπως λ.χ. ἡ «ἐρμηνευτική» καί ἡ «γλωσσολογία». Μέ ἄλλα λόγια, δέν θά ἦταν ὑπερβολή νά παρατηρήσουμε ὅτι ὁ Καστοριάδης ἔθετε ὀλόκληρο τό εὖρος τῶν γνώσεών του στήν ὑπηρεσία ἑνός προγράμματος εὐαισθητοποίησης τοῦ Δυτικοῦ κόσμου, τουλάχιστον, στήν ἀξία τῆς δημοκρατίας μέ τήν ἔννοια τῆς αὐτοθέσμησης, ἀλλά καί

\* Θεολόγος, Κοινωνιολόγος (Th.M), ὑποψηφίου Διδάκτορος Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν.

ως εὐθραστο διακύβευμα, τό ὁποῖο χρήζει συνεχοῦς καί ἀδιάλειπτης ἐγρήγορσης γιά τήν διαίωνιση καί βελτίωσή του. Κάτι πού, πολύ εὐστοχα, ὁ Καστοριάδης τό ταυτίζει μέ τήν ἀρχαιοελληνική ἔκφραση *ἀστυνόμος ὄργα*<sup>3</sup> καί ἡ ὁποία ὑπῆρξε πηγὴ ἔμπνευσης γιά τούς ἀρχαίους Ἑλληνες, πέρα καί ἔξω ἀπό κάθε μεταφυσική ἀναφορά.

Ἡ σύλληψη ἀπό τόν Καστοριάδη τῆς πραγματικά δημοκρατικῆς κοινωνίας ὡς αὐτοθεσμισμένης, θά πρέπει κατ' ἀρχήν νά τοποθετηθεῖ στό πλαίσιο τῆς εὐρύτερης καί γενικευμένης ἀπόρριψης τῶν «μεγάλων Θεολογιῶν» ἀπό τήν μετανεωτερική (καί ὄχι μόνον) σκέψη. Πρόκειται γιά μιὰ ἐποχή κατὰ τήν ὁποία «κανεῖς δέν πιστεῦε πλέον στήν ἠθική τῶν θρησκευτικῶν καί πολιτικῶν Ἐκκλησιῶν, στίς ἱστορικές χιλιαστικές ὀλότητες, στούς μεσσιανισμούς καί τίς ἐσχατολογίες»<sup>4</sup>.

Ὁ Καστοριάδης, ἀντίθετα μέ τούς λεγόμενους «μετανεωτερικούς» στοχαστές (Ζάκ Ντερριντά, Μισέλ Φουκώ, Ζάν-Φρανσουά Λυοτάρ κ.ἄ.), ὑπερασπίστηκε τήν ζωτικότητα τῆς «παρεκκλίνουσας ἐλευθερίας», ὅχι στήν βάση τῆς ἄρνησης τοῦ Λόγου καί τῆς ἀλήθειας (ὅσο κι ἂν πρόκειται, στήν περίπτωσή του, γιά μιὰ ἀλήθεια ἐμμενῆ καί μὴ ἀποκεκαλυμμένη, μέ μικρό δηλαδή «ἄ»), ἀλλά μέ ὄρους ρεαλισμοῦ καί ἱστορικότητας, πού ἂν μὴ τί ἄλλο δεξιῶνται τίς ἔννοιες τοῦ ἀληθοῦς καί ἀντικειμενικοῦ, μέ πρότυπο πάντοτε τό ἱστορικό παράδειγμα τῆς Ἀθήνας τῶν κλασσικῶν χρόνων.

Ὡστόσο, ὁ ἐξοβελισμός τῆς μεταφυσικῆς, ὡς ἔννοιας ταυτόσημης τοῦ μεσσιανισμοῦ καί τῆς ἐσχατολογίας, ἀποτελεῖ σταθερό ἄξιο καί τοῦ δικοῦ του ἔργου. Κι αὐτό γιατί ἡ δημοκρατία, ὡς ἀποκλειστικά ἀνθρώπινο δημιούργημα, μέ τιμαλφέστερα χαρακτηριστικά τῆς τήν συμμετοχῆ τῶν πολιτῶν στήν λήψη τῶν ἀποφάσεων γιά τά κοινά καί τόν συγκυριακό (ἀνοικτό σέ ἀναθεώρηση) τρόπο νομοθεσίας, ἀναιρεῖται πάραυτα, ἀφ' ἧς στιγμῆς τό πολίτευμα θεωρηθεῖ ὅτι ἀπορρέει ἀπό ἐξωανθρώπινες ἢ ἐξωκοινωνικές (ἀκριβῶς ἀπό μεταφυσικές, δηλαδή) ἀρχές<sup>5</sup>.

Ακριβέστερα, τό κοσμοεἶδωλο τοῦ Καστοριάδη ἀπολυτοποιεῖ ὀντολογικά τήν ἔλλειψη ὑπερβατικοῦ νοήματος, τήν ἀνυπαρξία τοῦ Θεοῦ καί κάθε ἐξωκοσμῆς «Πρώτης Ἀρχῆς» τοῦ ὑπαρκτοῦ, ἀποδίδοντας ἔτσι στόν ἄνθρωπο τήν εὐθύνη γιά τήν δημιουργία νοήματος, δηλαδή πολιτισμοῦ, καί μάλιστα ἐκ τοῦ μηδενός<sup>6</sup>: θραύει, μέ ἄλλα λόγια, τήν ψευδαίσθηση τῆς θρησκευτικῆς πίστεως, ὅτι ὁ κόσμος καί ὁ ἄνθρωπος ὀφείλουν τήν ὑπαρξή τους σέ κάποια «ἀνώτερη δύναμη», πού θέτει τά θεμέλια ὅχι

μόνον τοῦ σύμπαντος ἀλλά καί τῶν ἐκάστοτε ἀνθρωπίνων κοινωνιῶν. (Ὁ μοναδικός νομοθέτης τόν ὁποῖο ἀναγνωρίζει ὁ Καστοριάδης δέν εἶναι παρά ὁ ἄνθρωπος)<sup>7</sup>.

Ὁδηγοῦμαστε ἔτσι στήν καρδιά τῆς πολιτικῆς πρότασης τοῦ Καστοριάδη, τήν πραγματική καί ὕστατη νομοθετική ἀρχή τῆς κοινωνίας. «Ποιά εἶναι ἡ ἀρχή, ἡ αἰτία, τό θεμέλιο τῆς θέσμισης [τῆς κοινωνίας]; Ποιό εἶναι τό γιά τί τῆς, ὁ λόγος ὑπαρξῆς τῆς;» Γιά τόν Καστοριάδη, ὅσες κοινωνίες ἀνάγουν τήν νομοθεσία τους σέ ἐξωκοινωνικές ἀρχές πού ὑπέγκεινται, ὑποτίθεται, τῆς ἀνθρώπινης συναίνεσης, χαρακτηρίζονται ὡς «ἐτερόνομες»<sup>8</sup>. Ὅσες κοινωνίες, ἀντίθετα, κατορθώνουν νά θραύσουν τήν ψευδαίσθηση τῆς ἐξωκοινωνικῆς θέσπισης, κατονομάζονται ἀπό τόν ἴδιο ὡς «αὐτόνομες»<sup>9</sup>. Ἀφοῦ δέ μιὰ αὐτόνομη κοινωνία, ὡς κοινωνία πού αὐτοθεσμίζεται καί αὐτοκυβερνάται, συμπορεύεται μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς ἰκανότητος ὄλων τῶν μελῶν τῆς νά συμμετέχουν στίς δραστηριότητες τοῦ συλλογικοῦ στοχασμοῦ διαβούλευσης καί ἀπόφασης, ἡ δημοκρατία εἶναι τό καθεστῶς τῆς συλλογικῆς στοχαστικότητας ἀπό τήν ὁποία ἀπορρέουν τά πάντα...<sup>10</sup>. Στήν συγκεκριμένη περίπτωση, γίνεται κατηγορηματικά σαφές ὅτι «ἡ ἀρχή, ἡ αἰτία, τό θεμέλιο τῆς κοινωνίας εἶναι ἡ ἴδια ἡ κοινωνία, ὡς θεσιμίζουσα κοινωνία»<sup>11</sup>.

Ὁ Καστοριάδης ὑποστηρίζει ὅτι μιὰ τέτοια αὐτοσυνειδησία εἶναι ἐξαιρετικά δυσχερής, γι' αὐτό καί σπάνια στήν ἱστορία (παρουσιάζεται μονάχα στήν ἀρχαία Ἑλλάδα, καί μάλιστα μέ πρώτιστο χαρακτηριστικό τῆς ἀρχαίας δημοκρατίας, τήν ἀρχή τῆς ἀμφισβήτησης τῆς παράδοσης)<sup>12</sup>, καθὼς ἡ κοινωνική αὐτοὑποταγή στήν κληρονομημένη, ἐτερόνομη θέσμιση συγκαλύπτεται ἀπό τήν παράδοση (μέ προεξάρχουσα τήν θρησκευτική), ἡ ὁποία ἀπολαμβάνει ἀμνηστίας ὡς «πατροπαράδοτη» ἢ «ἀποκεκαλυμμένη», σέ βάρος πάντα τῆς καινοτομίας καί τῆς ἀλλαγῆς. «Τό οὐσιῶδες», κατὰ τόν μεγάλο Ἑλληνα στοχαστή, «εἶναι τό ἐξῆς: ἡ αὐτοσυγκάλυψη τῆς κοινωνίας, ἡ παραγνώριση ἐκ μέρους τῆς κοινωνίας τοῦ ἴδιου τῆς τοῦ εἶναι, ὡς δημιουργίας καί δημιουργικότητας, τῆς ἐπιτρέπει νά θέσει τήν θέσμισή τῆς σάν κάτι πού δέν μπορεῖ νά θιγεῖ, σάν κάτι πού ξεφεύγει ἀπό τήν ἴδια τῆς τήν δράση. Δηλαδή: τῆς ἐπιτρέπει νά ἐγκαθιδρυθεῖ ὡς ἐτερόνομη κοινωνία, μέ μιὰ σχάση (ἐφ' ἑξῆς ἐπίσης θεσιμισμένη) μεταξύ θεσιμίζουσας κοινωνίας καί θεσιμισμένης κοινωνίας, μέ μιὰ ἐπικάλυψη τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ θέσμιση τῆς κοινωνίας εἶναι αὐτοθέσμιση, δηλαδή αὐτοδημιουργία»<sup>13</sup>.

Γιά όλους τους παραπάνω λόγους, η ανάδυση της δημοκρατίας, με την μορφή της αυτονομίας απέναντι σε παραδεδομένους θεσμούς, σπανίζει στην ιστορία του ανθρώπινου γίγνεσθαι, με εξαίρεση την Αθήνα του 5ου αιώνα, συνέχεια της οποίας ο Καστοριάδης θεωρεί κάποιες αυτόνομες (τηρουμένων των αναλογιών) πόλεις της αναγεννησιακής Ιταλίας του 11ου αιώνα και της Φλάνδρας, βαθύτατα επηρεασμένες από την ανακάλυψη αρχαιοελληνικών πολιτικών συγγραμμάτων, και τις πρώτες τοπικές συνλεύσεις των Αμερικανών αποίκων του Νέου Κόσμου<sup>14</sup>. Η Αθήνα της κλασικής εποχής αποτελεί τό πολιτικό πρότυπο του Καστοριάδη, την πραγματική πηγή εμπνευστής του, την οποία ωστόσο (όφειλουμε να τονίσουμε) ποτέ δεν εξιδανικεύει με αφέλεια ή εθνικιστικό οίστρο, όπως δυστυχώς είναι στις μέρες μας του συρμού. Τό γεγονός μάλιστα ότι η αθηναϊκή δημοκρατία αποτελεί υπαρκτό ιστορικό μόρφωμα, εμποτίζει την φιλοσοφική πρόταση του Καστοριάδη για επιστροφή στην άμεση δημοκρατία με αισιοδοξία αλλά και ρεαλισμό: ἐφ' ὅσον πραγματώθηκε σέ ἱκανοποιητικό βαθμό κάποτε, παρά τις ὅποιες ἀτέλειες καί τά «ἐλ-κη» της, δικαιούμαστε νά πιστεύουμε στήν ἐπανυλοποίηση τοῦ ιδεώδους της σήμερα καί στό διηγεκές. Με την προϋπόθεση βέβαια νά θυμόμαστε πάντοτε πώς πρόκειται γιά ἕνα ιδιαίτερα εὐθραυστο πολίτευμα, τό ὁποῖο ὡς ἐκ τούτου θά πρέπει νά θεωρεῖται ὡς συνεχές διακύβευμα, παρά σάν ἕνα ἐφ' ἅπαξ ἐπίτευγμα τοῦ ἀνθρώπινου πολιτισμοῦ.

Ἡ υπενθύμιση κρίνεται ἀπαραίτητη, ἔνεκα τοῦ ἔντονου σκεπτικισμοῦ μέ τόν ὁποῖο ἀντιμετωπίζεται ἀπό διάφορους κύκλους στις μέρες μας τό ἐνδεχόμενο ἐπανίδρυσης ἑνός δημοκρατικοῦ πολιτεύματος βασισμένου στήν πληρέστερη δυνατή ἀὐτονομία. Ἐνας ἐπιπρόσθετος λόγος εἶναι ἡ ἐπιφύλαξη μέ τήν ὁποία ἀντιμετωπίζεται ἀπό τούς λεγόμενους «κοινοτιστές» πολιτικούς φιλοσόφους τό ιδεῶδες τῆς ἀὐτονομίας. (Μέ τόν ὄρο «κοινοτιστές» ἐννοῶ τούς στοχαστές ἐκείνους, ὅπως οἱ Charles Taylor καί Michael Sandel, οἱ ὁποῖοι προτάσσουν κανονιστικά ἢ καί ὄντολογικά τήν κοινότητα ἔναντι τοῦ ἀτόμου). Γιά παράδειγμα, ἡ διαδικαστική πολιτεία, ὅπως τήν προσυπογράφει ὁ Καστοριάδης, συνδέεται στήν σκέψη τοῦ Sandel μέ τήν ἄθροιση συμφερόντων, ἐνῶ ἡ ἀπολυτοποίηση τῆς ἐννοίας τῆς ἀὐτονομίας, ἀρχῆς γενομένης μέ τόν Κάντ<sup>15</sup>, ἀντιμετωπίζεται κριτικά ἀπό τόν σύγχρονο ρωμαιοκαθολικό φιλόσοφο William Desmond<sup>16</sup>, μέ τό αἰτιολογικό ὅτι προάγει ἕναν ἀνεδαφικό ἀλλά κι ἐπικίνδυνο γιά τήν κοινωνική συνοχή καί ἀλληλεγγύη ἀτομικισμό. Ἀκριβέστερα, ὁ Desmond ἐκ-

φράζει τόν φόβο ὅτι ἡ ἀπολυτοποιημένη ἀὐτονομία (ὡς αὐτοσκοπός) ὀδηγεῖ μοιραῖα στόν μηδενισμό καί τόν νιτσεικό «Ἵπεράνθρωπο», στούς ἀντίποδες, τελικά, τῶν ὑψηλῶν ἐπιδιώξεων τοῦ Κάντ<sup>17</sup>. Ὁ Καστοριάδης ἀπαντοῦσε σέ τέτοιου εἴδους ἐνστάσεις παραπέμποντας στήν ἐπιτυχή ιστορική πραγμάτωση τοῦ ιδεώδους τῆς ἀὐτονομίας: «Ἐάν οἱ ἄνθρωποι ἤξεραν ὅτι ἔκαναν οἱ ἴδιοι τούς νόμους τους, θά τούς σέβονταν; Ἔ, λοιπόν, ἐδῶ οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες καί οἱ ἀρχαῖοι Ἀθηναῖοι ἀπαντοῦν: “Ναί, ἐμεῖς οἱ ἴδιοι κάναμε τούς νόμους μας καί, ὅσο δέν τούς ἔχουμε ἀλλάξει, τούς σεβόμαστε καί τούς τηροῦμε”»<sup>18</sup>.

Τό χαρακτηριστικώτερο, ὅμως, γνώρισμα τῆς πραγματικά ἄμεσης δημοκρατίας, σύμφωνα μέ τόν Καστοριάδη, ἀφορᾷ στήν κατάργηση τῶν ὀρίων ἀνάμεσα στήν προσωπική καί τήν κοινωνική ἀὐτονομία. Πρόκειται, δηλαδή, γιά τήν ἐφαρμογή τῆς ἀὐτονομίας, ὡς ἀπελευθέρωσης τοῦ θεσμίζοντος ἀπό τό θεσμισμένο, ὄχι μόνον στό κοινωνικό σῶμα, τό ὁποῖο καλεῖται νά νομοθετεῖ πλέον ἀὐτόνομα καί νά μήν ἀποδίδει τούς νόμους καί τούς θεσμούς του σέ μίαν ἄλλη πηγή (π.χ. στό κομματικό ἀλάθητο, πού δῆθεν ἐξασφαλίζεται ἀπό τήν «ἐπιστημονική» γνώση τῶν ἀπαράβατων νόμων τῆς οἰκονομίας καί τῆς ιστορίας), ἀλλά καί στά ἐπιμέρους ἄτομα πού συγκροτοῦν τήν κοινωνία<sup>19</sup>.

Ἀπό τόν τρόπο κατά τόν ὁποῖο ὁ Καστοριάδης ἀντιλαμβάνεται τό περιεχόμενο καί τήν ἐμβέλεια τῆς ἐννοίας τῆς ἀὐτονομίας, μπορούμε νά συναγάγουμε τά ἐξῆς συμπεράσματα:

α. Ὅτι ὁ θρησκευτικός καί ὅποιος ἄλλος ἰδεολογικός ἀποχρωματισμός τῶν πολιτῶν, ἐάν βεβαίως ἐπιθυμοῦν νά παραμείνουν πολῖτες καί ὄχι ὑπόδουλοι, εἶναι sine qua non συνθήκη ὄχι μόνον γιά τήν ἐπίτευξη ἀλλά καί γιά τήν ἐδραίωση τῆς δημοκρατίας, καί μάλιστα τῆς ἄμεσης.

Ὡς ἐκ τούτου,

β. ὁ Καστοριάδης προσθέτει ἕνα θετικό περιεχόμενο στήν ἐννοία τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας, διαχωρίζοντας ἔτσι αἰσθητά τήν θέση του ἔναντι ἄλλων θεωρητικῶν τῆς δημοκρατίας, ὅπως οἱ Isaiah Berlin, Karl Popper καί John Rawls. Ὁ κοινός παρονομαστής πού διέπει τήν σκέψη τους, παρά τίς ἐπιμέρους διαφοροποιήσεις, εἶναι ὁ περιορισμός τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας στά ὅρια μιᾶς ἀρνητικῆς σημασίας, ἡ ὁποία διαχωρίζει σαφῶς τήν δημόσια ἀπό τήν ἰδιωτική σφαῖρα κι ἐντέλλεται ἀπλά τήν προστασία τοῦ δημόσιου χώρου συζήτησης (τήν ἐλευθερία λόγου) ὅσο καί τήν ἐννομη ἰδιωτική ζωή τοῦ ἀτόμου ἀπό τήν ἀυθαίρετη κρατική παρέμβαση. Ὁ

Berlin απορρίπτει απεριφραστα μιά τέτοια «θετική» έρμηνεία τής ελευθερίας όχι μόνον ως περιττή αλλά κι ως επικίνδυνη, προφανώς με τό σκεπτικό του κινδύνου μιās έμμεσης φαλκίδευσης τής δημοκρατίας από τήν εισαγωγή «μεταφυσικών» και άλλων προαπαιτούμενων στον έννοιολογικό προσδιορισμό τής ελευθερίας, όπως ο καταναγκαστικός α/θεισμός στην πρόταση του Καστοριάδη<sup>20</sup>, πού κατά τον Rawls συνιστά κι αυτός ένα, ανάστροφο έστω, μεταφυσικό δόγμα<sup>21</sup>. Σέ αντίθεση, λοιπόν, με τήν διττή σημασία πού δίνει στην έννοια τής ελευθερίας ο Καστοριάδης (αυτονομία τόσο σε κοινωνικό, όσο και σε προσωπικό επίπεδο), ο Berlin ισχυριζόταν πως «δέν υπάρχει αναγκαία σύνδεση μεταξύ ατομικής ελευθερίας και δημοκρατίας. Η απάντηση στό έρώτημα: “Ποιός με κυβερνά;” (είμαι αυτόφωτος ή έτερόφωτος;), τό έρώτημα δηλαδή πού θέτει ο Καστοριάδης, διαφέρει λογικά από τό έρώτημα: “Μέχρι ποίου σημείου επεμβαίνει ή κυβέρνηση στην ζωή μου;”. Σέ αυτήν ακριβώς τήν διαφορά έγκειται έν τέλει και ή αντίθεση μεταξύ των δύο έννοιών τής ελευθερίας: τής θετικής και τής άρνητικής. Πράγματι, ή “θετική” έννοια τής ελευθερίας (τήν όποία εισηγείται και προκρίνει ο Καστοριάδης) προκύπτει όταν προσπαθήσουμε να απαντήσουμε όχι στό έρώτημα: “Τί είμαι ελεύθερος να κάνω ή να είμαι;” αλλά στό έρώτημα: “Από ποιόν κυβερνώμαι;” ή “Ποιός είναι αυτός πού θα αποφασίσει τί πρέπει –ή δέν πρέπει– να κάνω ή να είμαι;” Η “θετική” έννοια τής λέξης “ελευθερία” εκπηγάει από τήν επιθυμία του ατόμου να είναι αυτεξούσιο»<sup>22</sup>. Οί ένστάσεις του Berlin αναφορικά

μέ τήν «θετική» σημασιοδότηση τής έννοιας τής ελευθερίας προκύπτουν από τόν φόβο των «μεταφυσικών» (φιλοσοφικών) της συμπαρομαρτούντων, πού αναπόφευκτα συνεπάγονται αντίληψεις για τό πως πρέπει να είναι ο άνθρωπος (όπως πράγματι επιθυμεί κι ο Καστοριάδης, ο όποιος θα ήθελε τόν ιδανικό πολίτη άθεο και μεταφυσικά αποχρωματισμένο), επανεισάγοντας έτσι «από τό παράθυρο» μιά έμμεση και ύφέρπουσα, καιίτοι άρνητική, έσχατολογία.

Η πολιτική πρόταση του Καστοριάδη για τήν επίτευξη μιās άμεσης δημοκρατίας, στους αντίποδες του σημερινού κοινοβουλευτικού συστήματος, έχει άμφισβητηθεί κατά καιρούς ως ουτοπική και άνέφικτη στην σημερινή έποχή, όπως και τό ιδεώδες τής αυτονομίας με τήν διττή σημασία πού αναλύσαμε πιο πάνω και από τό όποιο έξαρτά ο Καστοριάδης τήν επίτευξη κι επιβίωση τής δημοκρατίας. Όπως και να 'χει τό πράγμα, τό πορτραίτο τής άμεσης και πραγματικά συμμετοχικής δημοκρατίας, πού πηγάζει από τις σελίδες του πολυσχιδούς έργου του, παραμένει μιά γονιμώτατη πρόκληση για πολιτική σκέψη και έγρήγορη, ιδίως μάλιστα σε έποχές μεταίχμιακές και κλιμακούμενης απαξίωσης τής πολιτικής, όπως ή σημερινή.

Έν κατακλειδι, θα θέλαμε να παραθέσουμε τούς στίχους του Μάκβεθ:

(She) He should have died hereafter,

There would have been a time for such a word

“Έπρεπε να 'χε πεθάνει άργότερα, πού θα 'βρισκε  
Και τήν κατάλληλή του ώρα ένας τέτοιος λόγος»<sup>23</sup>.

## ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Λορεντζάτος Ζήσιμος, *Μνημόσυνο για τόν Κορνήλιο Καστοριάδη*, έκδ. Ροδακίω, Αθήνα 1998.

2. Για τόν Καστοριάδη, ή διαδικασία τής άμεσης δημοκρατίας έχει τις εξής αποχρώσεις: α) ‘Ο λαός σε αντίθεση προς τούς «άντιπροσώπους», β) ‘Ο λαός σε αντίθεση προς τούς «ειδήμονες» και γ) ‘Η Κοινότητα σε αντίθεση προς τό «Κράτος». Καστοριάδης Κορνήλιος, *Χώροι του ανθρώπου* (μτφρ. Ζήσης Σαρίκας), έκδ. “Υψιλον/βιβλία, Αθήνα 1995, σσ. 189-93. ‘Ο Καστοριάδης πίστευε, επίσης, πως ή ιδέα τής άμεσης δημοκρατίας έβρισκε τήν δικαίωσή της στην Άμερικανική Έπανάσταση του 1776, με τήν μορφή των *Town Hall Meetings* του ίδιου, *Η άρχαία έλληνική δημοκρατία και ή σημασία της για μās σήμερα*, έκδ. “Υψιλον/βιβλία, Αθήνα 1999, σσ. 34-40.

3. Καστοριάδης Κορνήλιος, *Οί όμιλίες στην Έλλά-*

δα (Τό πρόβλημα τής Δημοκρατίας σήμερα), έκδ. “Υψιλον/βιβλία, Αθήνα 2000, σσ. 145-46.

4. Ames Curtis David (ed.), *The Castoriadis Reader*, Blackwell, Oxford 1997.

5. Καστοριάδης Κορνήλιος, *Άνθρωπολογία, Πολιτική, Φιλοσοφία*, έκδ. “Υψιλον/βιβλία, Αθήνα 2001, σσ. 76-77. Του ίδιου, *Η Άρχαία Έλληνική Δημοκρατία...*, έ.ά., σσ. 20-21, 25.

6. ‘Ο Καστοριάδης, μιλώντας για τήν ex nihilo δημιουργία, έκανε τόν διαχωρισμό μεταξύ τής in nihilo (έν τῷ μηδένι) / ή ακόμα και τής cum nihilo (με τό μηδέν) δημιουργίας. “Έθεσε τήν δημιουργία μέσα σε ευρύτατα όρια ... «χωρίς αποχρώντες όρους» (δηλαδή χωρίς μέσα, χωρίς περιορισμούς και προϋποθέσεις, πάνω σε μία tabula rasa). Τό καινούργιο δημιουργείται βέβαια μέσα σε κάτι

πού ήδη υπάρχει πάντα, σύμφωνα με τον Καστοριάδη, και χρησιμοποιώντας στοιχεία απ' αυτό που υπάρχει ήδη, αλλά, ως μορφή, είναι κάτι καινούργιο και αυτή η μορφή είναι κάτι που προέρχεται εκ του μηδενός. (Όνομάζει δέ Χάος ή Ἄβυσσο αὐτὸν τὸν βασικὸ προσδιορισμὸ τοῦ εἶναι). Καστοριάδης Κορνήλιος, Ὁ Θρυμματισμένος κόσμος, μτφρ. Ζήσης Σαρίκας – Κ. Σπαντιδάκης, ἐκδ. Ὑψίλον/βιβλία, Ἀθήνα 1992, σ. 61. Τοῦ ἰδίου, Ἀνθρωπολογία, Πολιτική, Φιλοσοφία, ἔ.ἀ., σσ. 123-24). Χαρακτηριστικός εἶναι καὶ ὁ ἀντίλογος τοῦ Στέλιου Ράμφου στὴν ὡς ἄνω ἀποψη τοῦ Καστοριάδη. Ἡ ἀντιγνωμία τοῦ Ράμφου ἐγκριταί στὴν καθολικὴ διαφορά μεταξύ τῆς ἐκ τοῦ μηδενός δημιουργίας, ὅπως διατυπώνεται ἀπὸ τὸν Καστοριάδη, καὶ ἐκείνης τῆς δημιουργίας, ὅπως διατυπώνεται ἀπὸ τὸ ἐπιστόμιο τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, καὶ εἶναι ἡ δημιουργία ἐκ τοῦ ὄντος, δηλαδή δημιουργία ὑπὸ τὴν ἔννοια τῆς ἀποκαλύψεως καὶ τῆς σημασιοδοτήσεως. Ράμφος Στέλιος, Μαρτυρία καὶ Γράμμα (Ἀπόλογος γιὰ τὸν Μάρξ καὶ λόγος γιὰ τὸν Καστοριάδη), ἐκδ. Ἄρμος, Ἀθήνα 2002, σσ. 173-201.

7. Καστοριάδης Κορνήλιος, Χῶροι τοῦ Ἀνθρώπου, ἔ.ἀ., σ. 290.

8. Ὁ Καστοριάδης ταύτισε τὴν ἑτερονομία αὐτῶν τῶν κοινωνιῶν μετὰ τὴν παθητικότητά τους στὴν παράδοσή ἢ μόνη ἀλλαγὴ ἔγινε στὴν Ἀρχαία Ἑλλάδα καί, ξανά, μετὰ ἀπὸ αἰῶνες, στὴν Δυτικὴ Εὐρώπη. Καὶ στίς δύο αὐτές περιπτώσεις, ἡ σχέση ἀλλάζει καὶ ἀπὸ παθητικὴ γίνεται ἐνεργητικὴ (= αὐτονομία-παράδοση). Τὴν διαφορά αὐτὴν τὴν ἐντοπίζει ὁ Καστοριάδης στὴν διάκριση πού κάνει μεταξύ τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ (πολιτισμὸς ἐλευθερίας καὶ αὐτονομίας) καὶ τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ (πολιτισμὸς θεοκρατικῆς ἑτερονομίας). Καστοριάδης Κορνήλιος, Εἴμαστε ὑπεύθυνοι γιὰ τὴν Ἱστορία μας, ἐπιμ. Τέτα Παπαδοπούλου, ἐκδ. Πόλις, Ἀθήνα 2000, σσ. 109-10, 117-18 καὶ 206-11.

9. Ἡ αὐτονομία, ὡς ἰκανότητα μιᾶς κοινωνίας ἢ ἐνός ἀτόμου (καὶ στό πεδίο ἀναφορᾶς τῆς ὑπαρξῆς τοῦ Ἄλλου) νὰ τροποποιήσουν τοὺς θεσμούς/κανόνες τους, ἀποτελεῖ γιὰ τὸν Καστοριάδη «ὄντολογικὸ ἄνοιγμα». Ταυτίζεται δὲ μετὰ τὴν δημιουργία καὶ τὴν ἔννοια τοῦ φαντασιακοῦ. Δημιουργία καὶ φαντασιακὴ θέσμιση τῆς κοινωνίας σημαίνει ἀκριβῶς ἀνάδυση ἄλλων καθορισμῶν, νέων νόμων καὶ καινούργια πεδία νομιμότητας.

10. Καστοριάδης Κορνήλιος, Τὰ σταυροδρόμια τοῦ λαβυρίνθου, ἐκδ. Ὑψίλον, Ἀθήνα 1991, σσ. 303-385· τοῦ ἰδίου, Χῶροι τοῦ Ἀνθρώπου, ἔ.ἀ., σσ. 159-209 καὶ 211-30, Ὁ Θρυμματισμένος κόσμος, ἔ.ἀ., σσ. 151-68.

11. Καστοριάδης Κορνήλιος, Χῶροι τοῦ Ἀνθρώπου, ἔ.ἀ., σ. 293.

12. Καστοριάδης Κορνήλιος, Ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ δημοκρατία καὶ ἡ σημασία τῆς γιὰ μᾶς σήμερα (II. Ἡ ἀρχὴ τῆς ἀμφισβήτησης), ἔ.ἀ., σσ. 12 -13.

13. Ἡ διάκριση ἀνάμεσα σὲ θεσμίζουσα καὶ θεσμιζόμενη κοινωνία ἀποτελεῖ γιὰ τὸν Καστοριάδη «μιὰ μεταφορά στό κοινωνικὸ τοῦ κοσμολογικοῦ ζεύγματος *natura naturans / natura naturata* τῶν μυστικῶν τοῦ ὄψιμου Μεσαίωνα». Καστοριάδης Κορνήλιος, Χῶροι τοῦ Ἀνθρώπου, ἔ.ἀ., σσ. 125, 169 καὶ 294.

14. Γιὰ τὸν Χρῆστο Γιανναρά: «Ἡ δυτικὴ φιλοσοφία, ἂν καὶ ξεκίνησε μόνον μετὰ μερικά βιβλία τοῦ Ἀριστοτέλους, καὶ αὐτὰ μεταφρασμένα ἀπὸ τὰ ἀραβικά, θέλει νὰ λογαριάζει τὸν ἑαυτὸ τῆς σάν τὴν μοναδικὴ ἀπ' εὐθείας ἐξέλιξη τῆς προσωκρατικῆς καὶ μετασωκρατικῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας». Γιανναρᾶς Χ., Ἡ Ἐλευθερία τοῦ Ἦθους, ἐκδ. Ἰκαρος, Ἀθήνα 2002, σσ. 298-301 (ὑποσ. 17).

15. Immanuel Kant, *Groundwork for the Metaphysics of Morals*, tr. Mary Gregor, Cambridge: Cambridge University Press, 1996· John Rawls, "The Idea of Public Reason Revisited", *The University of Chicago Law Review*, Vol. 64 (Number 3), The University of Chicago 1997, p. 786.

16. William Desmond, *Ethics and the Between*, Albany: State University of New York Press, 2001.

17. William Desmond, *Ethics and the Between*, ἔ.ἀ., σσ. 133-142.

18. «Τοῦ Κορνήλιου Καστοριάδη – Εἴμαστε ὑπεύθυνοι γιὰ τὴν ἱστορία μας», ἔ.ἀ., σ. 55.

19. Κορνήλιος Καστοριάδης, Ἡ Φαντασιακὴ θέσμιση τῆς κοινωνίας, μτφρ. Κώστας Σπαντιδάκης, ἐκδ. Ράππα, Ἀθήνα 1985, σσ. 209-10, 502-03· τοῦ ἰδίου, Ἀνθρωπολογία, Πολιτική, Φιλοσοφία, ἔ.ἀ., σσ. 71-72.

20. «Τὸ ἄτοπο τῆς παρουσίας θεολογικῶν διαστάσεων στὴν σκέψη ἐνός τόσο ἐμφατικά ἄ-θεοῦ στοχαστῆ δὲν πρέπει ἐν τούτοις νὰ μᾶς παραξενεύει, γιὰ τὸσο ἡ ὀρθολογιστικὴ μας ὅσο καὶ ἡ ἀνορθολογιστικὴ μας παραδόχῃ ὅτι ὁ Θεὸς ἔχει πεθάνει δὲν σηματοδοτεῖ καθόλου καὶ τὸν θάνατο τῆς θεολογίας, γιὰ τὸ ἀπλούστατα στὴν θέση τοῦ Θεοῦ ἔχει διολισθήσει ὁ Υἱὸς τοῦ Ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος στὴν φιλοσοφικὴ γλῶσσα ὀνομάζεται πλέον Ὑποκείμενο». Σιμόπουλος Κωστής, «Φαντασιακὴ αὐτονομία ἢ φανταστικὸς αὐτοεγκλωβισμὸς; (Μία κριτικὴ προσέγγιση τῆς ἔννοιας τοῦ φαντασιακοῦ τοῦ Κορνήλιου Καστοριάδη)», περ. Νέα Ἐστία, τχ. 1722, σελίς 587.

21. «I think of metaphysics as being at least a general account of what there is, including fundamental, fully general statements – for example, the statements "every event has a cause" and "all events occur in space and time", or can be related thereto.» John Rawls, *Political Liberalism, With a New Introduction and a Reply to Habermas*, New York: Columbia University Press, 1996, σ. 379, σημ. 8.

22. Isaiah Berlin, *Τέσσερα Δοκίμια Περί Ἐλευθερίας*, ἐκδ. Scripta, Ἀθήνα 2001, σσ. 269-271.

23. Μετάφραση Β. Ρώτα, ἐκδ. Ἰκαρος, Ἀθήνα 1962 (τροποποιημένη).



## I. Kant: Ἡ παγκόσμια εἰρήνη ὡς ἰδέα καί ὡς ἐφικτή πραγματικότητα

τοῦ Γιάννη Μ. Μαθιουδάκη

**Τ**ό κείμενο πού ἀκολουθεῖ ἀποτελεῖ συνέχεια τοῦ προβληματισμοῦ σχετικά μέ τόν ΟΗΕ καί ἀνατρέχει στίς ἰδέες πού διατυπώνει ὁ Γερμανός φιλόσοφος I. Kant, στό κείμενό του “Zum ewigen Frieden” («Γιά τήν αἰώνια εἰρήνη»).

Ἡ ἐπιθυμία τοῦ σύγχρονου κόσμου νά ἀπαλλαγεῖ ἀπό τούς πολέμους καί νά προωθήσει θεσμικά τήν παγκόσμια εἰρήνη, δέν ἐκφράστηκε γιά πρώτη φορά μέσῳ τῶν ἐμπνευστῶν τοῦ ΟΗΕ. Ἡ ἰδέα τῆς σύστασης ἑνός ὀργανισμοῦ μέ σκοπό τήν προώθηση τῆς παγκόσμιας εἰρήνης ἔχει τίς ρίζες τῆς στό εὐρωπαϊκό παρελθόν τοῦ 18ου αἰώνα. Ἦδη τό 1795, ὁ Γερμανός φιλόσοφος I. Kant, στό δοκίμιό του “Zum ewigen Frieden” («Γιά τήν αἰώνια εἰρήνη»)<sup>1</sup>, προσπάθησε νά χαρακίσει τίς γενικές ἀρχές ἑνός προγραμματικοῦ σχεδίου γιά τήν δημιουργία μιᾶς ἡμοσπονδίας κρατῶν, μέ σκοπό τήν προώθηση τῆς εἰρήνης στόν κόσμο.

Ὅπως καί τά ὑπόλοιπα πολιτικά ἔργα τοῦ I. Kant, τό ἐν λόγῳ κείμενο παρεκκλίνει ἀπό τό βαρῦ, γοτθικό ὕφος, τήν πυκνότητα τῶν νοημάτων καί τήν χρήση τῆς ιδιαίτερα ἀπαιτητικῆς καί ἐξειδικευμένης φιλοσοφικῆς ὀρολογίας, πού συναντᾶ ὁ ἀναγνώστης τῶν τριῶν Κριτικῶν του<sup>2</sup>. Παρ’ ὅλ’ αὐτά, ἄν καί ἀποτελεῖ ἕνα δοκίμιο πύ ἐλεύθερο στήν συγγραφή του, δέν στερεῖται τῆς μεστότητας τῶν ἰδεῶν καί τῆς αὐστηρότητας τῆς δομῆς πού χαρακτηρίζουν ὅλα τά ἔργα του. Πρόκειται γιά ἕνα κείμενο πολυεπίπεδο, γεμάτο μέ νοηματικές ἀποχρώσεις καί μέ μία λεπτή εἰρωνεία, πού δέν σοῦ ἀφήνει τό περιθώριο νά ἀπαντήσεις, μέ τό τέλος τῆς ἀνάγνωσης, στό ἐρώτημα ἐάν ὁ συγγραφέας εἶναι ρεαλιστικά ἀπαισιόδοξος ἢ οὐμανιστικά αισιόδοξος.

Στό πρῶτο κεφάλαιο, ὁ Kant παρουσιάζει τά προεισαγωγικά ἄρθρα πού κρίνει ἀπαραίτητα γιά τήν κυριαρχία τῆς αἰώνιας εἰρήνης μεταξύ τῶν κρατῶν. Μεταξύ ἄλλων, ὁ Kant ἀναφέρει τά ἐξῆς: 1) «Σύν τῶ χρόνῳ, ὀφείλουν νά ἐκλείψουν τελείως οἱ μόνιμοι στρατοί», οἱ ὅποιοι κατά τόν συγγραφέα ἐπιδιώκουν μέ κάθε εὐκαιρία τόν πόλεμο, καί νά ἀντικατασταθοῦν ὀλοκληρωτικά ἀπό τήν ἐθελοντική περιοδική θητεία τῶν πο-

λιτῶν. Μέ τήν σημερινή ὀρολογία, θά λέγαμε ὅτι ὁ Kant τάσsetαι ὑπέρ τοῦ θεσμικοῦ καί ὄχι τοῦ ἐπαγγελματικοῦ μοντέλου στρατοῦ. Ἐπιθυμεῖ ἕναν στρατό, ὁ ὁποῖος κατά βᾶ-σιν θά στελεχώνεται ἀπό πολίτες πού ἐκπληρώνουν τήν θητεία τους ὡς ὑποχρέωση, καί ὄχι ἀπό μισθοφόρους πού ἀσκοῦν τό ἐπάγγελμά τους. Ἡ ἐποχή μας, βέβαια, φαίνεται νά ἀκολουθεῖ πλέον τόν ἀντίθετο δρόμο. Δεδομένων τῶν ἀπαιτήσεων τοῦ σύγχρονου πολέμου καί τῶν τεχνολογικῶν ἐξελίξεων—ἀκόμη καί— στόν στρατιωτικό τομέα, ἀλλά καί τοῦ διευρυνόμενου χάσματος ἀνάμεσα στήν πολιτική ζωή καί τόν θεσμό τοῦ στρατοῦ, τό ἐπαγγελματικό μοντέλο φαίνεται νά ὑπερισχύει ἀργά ἀλλά σταθερά. 2) «Δέν θά δημιουργοῦνται κρατικά χρέη σέ συνάρτηση μέ ἐξωτερικές κρατικές διαφορές», καθώς «ἕνα πιστωτικό σύστημα ἐπ’ ἀπειρον αὐξανόμενων καί παρ’ ὅλ’ αὐτά πάντοτε ἀπαιτητῶν χρεῶν... ἀποτελεῖ ἐπικίνδυνη χρηματική δύναμη, συγκεκριμένα ἕναν θησαυρό γιά τήν διεξαγωγή πολέμων»<sup>3</sup>. Σέ ἕνα τέτοιο σύστημα, οἱ πιστωτές ἀποκοτοῦν δικαιώματα ἐπί τῶν ὀφειλετῶν τους, τά ὅποια μποροῦν νά «νομιμοποιήσουν» ἕναν πόλεμο τῶν πρώτων ἐναντίον τῶν δευτέρων. Στήν ἐποχή μας, βέβαια, οἱ διεθνῆς ὀικονομικές σχέσεις εἶναι πλέον συνυφασμένες μέ τήν ὕπαρξη τοῦ ἐξωτερικοῦ δημόσιου χρέους, πού βαρύνει κυρίως τίς πλούσιες σέ φυσικούς πόρους χῶρες τοῦ Τρίτου Κόσμου, ἀλλά καί τίς ἀνεπτυγμένες χῶρες. Ἔτσι, τά πράγματα περιπλέκονται ἀκόμη περισσότερο, καθώς ἀκόμη καί ἡ ἰσχυρότερη στρατιωτικά χώρα στόν κόσμο, οἱ ΗΠΑ, ἔχει ἕνα ἀρκετά σημαντικό (καί κατά περιόδους διογκούμενο) ἐξωτερικό χρέος. Ἄλλωστε, ἡ διεθνοποίηση τῶν ὀικονομικῶν δραστηριοτήτων τῶν σύγχρονων ἐπιχειρηματικῶν κολοσσῶν καί ἡ παγκοσμιοποίηση τῆς ὀικονομίας ἰσχυροποιεῖ τά συμφέροντα πού συνδέονται μέ περιοχές εὐρισκόμενες πέρα ἀπό τά σύνορα ἑνός κράτους.

3) «Κανένα κράτος δέν θά ἀναμειγνύεται μέ τήν βία στό πολίτευμα καί στήν διακυβέρνηση ἑνός ἄλλου». Ἀξίζει νά ἀναφέρουμε ἐδῶ τά σχόλια πού συνοδεύουν τό «προεισαγωγικό» αὐτό ἄρθρο, πού θεωρεῖται ἀπό τόν Kant ἀπαραίτητο γιά τήν θεμελίωση τῆς αἰώνιας εἰρήνης καί πού ἀντιτίθεται σαφέστατα στήν λογική τῶν «προληπτικῶν χτυπημάτων»: «Ἄλλά τί θά μπορούσε νά τοῦ δώσει ἕνα τέτοιο δικαίωμα; Μήπως ὁ σκανδαλώδης τρόπος μέ τόν ὁποῖο ἕνα ἄλλο κράτος μεταχειρίζεται τούς ὑποτελεῖς του; Ἀντίθετα, τό παράδειγμα τοῦ μεγάλου κακοῦ, πού ἕνας λαός μέ τήν ἀνομία του ἐπισύρει ἐπάνω του, μπορεί νά χρησιμεύσει ὡς προειδοποίηση. Γενικά, τό κακό παράδειγμα πού ἕνα ἐλεύθερο ἄτομο δίνει στό ἄλλο (ὡς *scandalum acceptum*) δέν εἶναι δική του πληγή. Φυσικά, αὐτό δέν σημαίνει ὅτι, ὅταν λόγω ἐσωτερικῆς διχόνοιας ἕνα κράτος διχαστεῖ στά δύο, καί τό καθένα τους παριστάνει τό ξεχωριστό κράτος διεκδικώντας τό σύνολο, ἡ παροχή βοήθειας ἀπό κάποιο τρίτο κράτος σέ ἕνα ἀπό τά δύο δέν θά μπορούσε νά ἐκληφθεῖ ὡς ἀνάμειξη στό πολίτευμα τοῦ ἄλλου (ἐπειδή ἐπικρατεῖ ἀναρχία). Ὅπωςδήποτε, ἐφ' ὅσον ἡ ἔκβαση τῆς ἐσωτερικῆς αὐτῆς διαμάχης δέν ἔχει ἀκόμη κριθεῖ, ἡ ἀνάμειξη τῶν ξένων δυνάμεων θά ἦταν καταπάτηση τῶν δικαιωμάτων ἑνός ἀνεξάρτητου λαοῦ, ὁ ὁποῖος παλεύει μόνον μέ τήν ἐσωτερική του ἀσθένεια, καί τό ἴδιο τό γεγονός θά ἀποτελοῦσε σκάνδαλο δεδομένο, καθιστώντας ἐπισημάνει τήν ἀυτονομία ὄλων τῶν κρατῶν»<sup>4</sup>. Τί συμβαίνει στήν ἐποχή μας; Πέρα ἀπό τήν λογική τῶν «προληπτικῶν χτυπημάτων» καί τήν βία ἀνάμειξη, ἡ ὁποία πραγματοποιεῖται ἀκόμη καί στό ὄνομα τῆς δημοκρατίας, ἡ ἐπέμβαση στά ἐσωτερικά ἑνός κράτους δέν ἀποτελεῖ πλέον σπάνιο φαινόμενο, ἀλλά τακτική πού ἀκολουθεῖται κατὰ βούλησιν. Ἄλλωστε, οὔτε οἱ ἴδιοι οἱ Γερμανοί δέν φάνηκαν νά λαμβάνουν σοβαρά ὑπ' ὄψιν τους τήν ἀρχή αὐτή πού ἔθεσε ὁ Kant, καθώς ἔσπευσαν νά ἀναγνωρίσουν τήν διεθνή ὑπόσταση τῆς Κροατίας, ἤδη ἀπό τό ξεκίνημα τοῦ Γιουγκοσλαβικοῦ ἐμφυλίου πολέμου, συνδράμοντας μέ τήν στάση τους στίς μετέπειτα τραγικές ἐξελίξεις στήν περιοχή τῶν Βαλκανίων. 4) «Κανένα κράτος σέ πόλεμο μέ ἄλλο δέν θά ἐπιτρέψει ἐχθροπραξίες τέτοιες, οἱ ὁποῖες θά ἔκαναν ἀδύνατη τήν ἀμοιβαία ἐμπιστοσύνη σέ μελλοντική εἰρήνη». Ἡ ἀρχή αὐτή ἀποτελεῖ ἐπίκληση σέ μιά ἠθική τοῦ πολέμου, ἡ ὁποία σήμερα μπορεί πλέον νά κατοχυρώνεται μέσῳ τῶν διεθνῶν συνθηκῶν, ἀλλά στήν πράξη καταπατεῖται συνεχῶς, δημιουργώντας ἕναν κύκλο βίας καί ὑποθάλποντας τίς συγκρούσεις τοῦ ἄμεσου μέλλοντος.

Στό δεύτερο κεφάλαιο, ὁ Kant προχωρᾷ στήν διατύπωση τῶν ὀριστικῶν ἄρθρων γιά τήν αἰώνια εἰρήνη. Πιστεύει ὅτι: 1) Τό πολιτειακό καθεστῶς κάθε κράτους θά πρέπει νά εἶναι ρεπουμπλικανικό, δηλαδή νά διέπεται ἀπό τίς ἀρχές τῆς ἐλευθερίας τῶν μελῶν του (ὡς ἀνθρώπων), τίς ἀρχές τῆς ὑποταγῆς τους στόν νόμο (ὡς ὑπηκόων) καί τήν ἀρχή τῆς ἰσονομίας τους (ὡς πολιτῶν). 2) «Βάση τοῦ διεθνούς δικαίου θά ἀποτελεῖ ἕνα ὁμοσπονδιακό σύστημα ἐλευθέρων κρατῶν». Αὐτή ἡ συμμαχία κρατῶν θά πρέπει νά ἀρκεῖται στό νά ἐξασφαλίσει τήν ἐλευθερία τοῦ κάθε μέλους τῆς ἀπό τήν ἐπιβουλή τῶν ἄλλων, χωρίς ὅμως νά θέτει κανέναν ἄλλον περιορισμό ἢ καταναγκασμό ἐπάνω τους. Γιατί κάτι τέτοιο θά σήμαινε τήν ἀπειλή τῆς κυριαρχίας τους. Εἶναι σαφές ὅτι ἡ ἐν λόγω ἀρχή συνδέεται μέ ὅσα ἀναφέραμε προηγουμένως γιά τήν ἀρχή τῆς μὴ ἐπέμβασης μέ τήν βία στό πολίτευμα καί στήν διακυβέρνηση ἑνός ἄλλου κράτους.

Εἶναι, ὅμως, δυνατόν ἕνα κράτος νά κατορθώσει νά ὑπερβῆ τήν, σχεδόν φυσική, ροπή του γιά δύναμη καί κυριαρχία στό ἐσωτερικό καί τό ἐξωτερικό του καί νά τιμῆσει μιά τέτοια συμμαχία; Ὁ Kant, βέβαια, συμφωνεῖ σαφῶς μέ τόν Hobbes, ὅτι ἡ φυσική κατάσταση μεταξύ τῶν ἀνθρώπων εἶναι ἡ κατάσταση πολέμου. Σ' αὐτήν τήν κατάσταση, ἀκόμη καί ἂν οἱ ἄνθρωποι δέν προβαίνουν σέ ἀνοιχτές ἀντιπαράθεσεις καί ἐχθροπραξίες, εἶναι πάντοτε ἔτοιμοι νά τό πράξουν. Σέ ἐπίπεδο κράτους, τό πρόβλημα λύεται μέ τήν κυριαρχία τῆς κρατικῆς ἐξουσίας καί τήν θέσπιση τῆς ἔννομης τάξης. Σέ διακρατικό ἐπίπεδο, ὅμως, δέν ὑπάρχει κάτι ἀνάλογο. Ἐγώντας θεσπίζει μιά τάξη δικαίου στό ἐσωτερικό τοῦ κράτους καί ὄντας κυρίαρχη, ἡ κρατική ἐξουσία δέν βλέπει τόν λόγο γιατί νά ἐνταχθεῖ σέ ἕνα εὐρύτερο νομικό καθεστῶς. Σ' αὐτό τό ἐπίπεδο, λοιπόν, δέν κυριαρχεῖ ἡ ἔλλογη ἐλευθερία τῆς ὑποταγῆς στόν νόμο, ἀλλά ἡ ἄνομη, παράφρων ἐλευθερία τῶν ἀγρίων. Αὐτή εἶναι ἡ κατάσταση πού χαρακτηρίζει τίς διεθνεῖς σχέσεις, τόσο στόν «ἀπολίτιστο κόσμον τῶν ἀγρίων» ὅσο καί στόν «πολιτισμένο εὐρωπαϊκό κόσμον». «Ἡ δέ διαφορά τῶν ἀγρίων τῆς Εὐρώπης ἀπό ἐκείνους τῆς Ἀμερικῆς», τονίζει καυστικά ὁ Kant, «συνίσταται κυρίως στό ὅτι μερικές φυλές τῶν τελευταίων ἔχουν φαγωθεῖ τελείως ἀπό τούς ἐχθρούς τους, ἐνῶ οἱ πρῶτοι γνωρίζουν νά ἐκμεταλλεύονται καλύτερα τούς ἡττημένους τους ἀπό τό νά τούς τρῶνε καί ξέρουν νά αὐξάνουν τόν ἀριθμό τῶν ὑπηκόων τους μέ αὐτούς, ἄρα καί τό πλῆθος τῶν ἐργαλείων τους γιά ἀκόμη πιό ἐπεκτατι-

κούς πολέμους»<sup>5</sup>. Πώς, λοιπόν, μπορούμε ἔστω και νά πιστεύουμε ὅτι ἡ θέσπιση μιᾶς τέτοιας συμμαχίας εἶναι δυνατή;

Ἡ ἐγγύηση γιὰ τὴν δυνατότητα τῆς θέσπισης μιᾶς τέτοιας κατάστασης, ὑποστηρίζει ὁ Kant, δίνεται ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν φύση. Ἡ φύση, ἄλλωστε, εἶναι αὐτὴ πού ὀδήγησε τὸν ἄνθρωπο, μέσῳ τῶν ἰδιοτελῶν τάσεων καὶ τῶν πολεμοχαρῶν διαθέσεών του, νά ξεφύγει ἀπὸ τὴν φυσικὴ κατάσταση, γιὰ νά γλιτώσει τὴν ζωὴ του καὶ νά προχωρήσει στὴν σύσταση ὁργανωμένης πολιτείας, ὑπακούοντας τελικὰ στίς ἐπιταγές τοῦ Λόγου. Καί σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, ὁ Kant ἀκολουθεῖ τὴν σκέψη τοῦ Hobbes· στὴν συνέχεια, ὅμως, διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὸν τελευταῖο, καθὼς ἐπεκτείνει τὸ σκεπτικὸ του καὶ ἀναφέρει ὅτι ἡ φύση πάλι, μέσῳ τῆς ἀμοιβαίας ἰδιοτέλειας, εἶναι ἐκείνη πού ἐνώνει τοὺς λαοὺς μέ τὴν βοήθεια τοῦ κυρίαρχου ἐμπορικοῦ πνεύματος, τὸ ὁποῖο δὲν μπορεῖ στὴν οὐσία του νά συνυπάρξει μέ τὸν πόλεμο. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο, ὁ ἄνθρωπος βαδίζει τὸν δρόμο τῆς προόδου, μέ ἀποτέλεσμα τὴν ἀργὴ ἀλλά σταθερὴ κατίσχυση τοῦ Λόγου: «Ὁ Λόγος, πού εἶναι πραγματιστικὰ ἐπιτήδειος στὴν ἐκτέλεση τῶν ἰδεῶν τοῦ δικαίου, σύμφωνα μέ τὴν ἠθικὴ ἀρχή, ἀναπτύσσεται συνεχῶς μέ τὴν διαρκῆ πρόοδο τοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλά μαζί μεγαλώνει καὶ ἡ ἐνοχὴ γιὰ τίς εἰς βάρος του παραβιάσεις»<sup>6</sup>. Γι' αὐτὸ, ἄλλωστε, κανένα κράτος δὲν τολμᾷ νά ἀγνοήσει ἀπροκάλυπτα τὸ διεθνές δίκαιο, ἀναζητώντας πάντοτε μιὰ δικαιολόγηση γιὰ τὴν νομιμοποίηση τῶν ἐνεργειῶν του.

Παρ' ὅλ' αὐτὰ, εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Kant ἐκεῖνος πού ἔχει ὑποστηρίξει ὅτι ἡ σκοπιμότητα τῆς φύσης εἶναι ἀπλῶς καὶ μόνον ἓνας τρόπος «ἀνάγνωσής» τῆς ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο. Στὴν τρίτη *Κριτικὴ* του, τὴν *Κριτικὴ τῆς κριτικῆς δύναμης*, ὁ Kant ἀναδεικνύει τὴν ἀξία τῆς κρίσης, τονίζοντας ὅτι τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς εἶναι ἡ ὑπαγωγή τοῦ ἐπιμέρους στό γενικὸ καὶ ἡ ἀπόδοση ἐνός σκοποῦ στό σύνολο τῶν ἐμπειριῶν μας, οἱ ὁποῖες διαφορετικὰ θά ἔμεναν χωρὶς νόημα. Ἡ κρίση εἶναι, λοιπόν, ἐκείνη ἡ πνευματικὴ δύναμη πού ἐπιτρέπει τὴν γεφύρωση τῶν ἐμπειριῶν μας μέ τὸν Λόγο, καθὼς ἀποδίδει τέτοιους σκοποὺς στὰ πράγματα,

ὥστε νά μπορούν νά ταιριάζουν μέ τίς ἐπιταγές τοῦ τελευταίου. Σέ τελικὴ ἀνάλυση, λοιπόν, εἶναι ἡ «πανουργία τοῦ Λόγου» πού προσπαθεῖ νά μᾶς πείσει γιὰ τὴν ἐφικτότητα τοῦ σχεδίου τῆς παγκόσμιας εἰρήνης. Ἡ θεωρητικὴ θεμελίωση, ὅμως, ἡ ὁποία ἐν τέλει παραμένει μετέωρη, δὲν εἶναι αὐτὴ πού πρωτίστως ἐνδιαφέρει τὸν Kant. Εἶναι ἀρκετὸ τὸ ὅτι ἡ θεωρία μᾶς δείχνει ἀπλῶς τὴν δυνατότητα τῆς ἐπίτευξης αὐτοῦ τοῦ σχεδίου. Ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα, ὁ Kant δίνει προτεραιότητα στὴν πρακτικὴ του ἀξία. Πρᾶγμα πού σημαίνει ὅτι μπορεῖ ἡ αἰώνια εἰρήνη νά εἶναι δυνατή, ἀπαιτεῖ ὅμως ἀπὸ τὴν πλευρά μας καὶ τὴν πλευρά τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας τὴν ἀποδοχὴ τῆς ὡς ἀναγκαϊότητας τοῦ Λόγου. «Μέ αὐτὸν τὸν τρόπο ἡ φύση, μέσῳ τοῦ μηχανισμοῦ τῶν ἰδίων τῶν ἀνθρώπινων ροπῶν, ἐγγυᾶται τὴν εἰρήνη. Μέ μιὰ σιγουριά, βέβαια, πού δὲν ἐπαρκεῖ γιὰ τὴν (θεωρητικὴ) πρόγνωση τοῦ μέλλοντος τῆς εἰρήνης, ἐπαρκεῖ ὅμως ἀπὸ πρακτικὴ ἀποψη, κάνοντας καθήκον τὴν προώθηση αὐτοῦ τοῦ σκοποῦ (πού δὲν εἶναι ἀπλῶς χίμαιρα)».

Ἡ θέσπιση αὐτῆς τῆς ὁμοσπονδίας, πού θά καταστήσει πραγματικότητα τὴν αἰώνια εἰρήνη, ἀπαιτεῖ λοιπόν μιὰ δέσμευση. Μπορεῖ νά προκύψει μόνον ὡς ἀποτέλεσμα συνδυασμοῦ τῆς βούλησης ὅλων τῶν μεμονωμένων ἀνθρώπων γιὰ τὴν εἰρήνη («διανεμητικὴ ἐνότητα τῆς βούλησης ὅλων») καὶ τῆς βούλησης ὅλων μαζί γιὰ τὴν ἐπικράτηση αὐτῆς τῆς κατάστασης («συλλογικὴ ἐνότητα τῆς ἐνωμένης τους βούλησης»). Ἡ μετάβαση αὐτὴ ἀπὸ τὴν διανεμητικὴ στὴν συλλογικὴ ἐνότητα τῆς βούλησης μπορεῖ νά γίνῃ μόνον μέ τὴν ἐπέμβαση μιᾶς ἠθικοῦ χαρακτήρα πολιτικῆς ἐξουσίας: ἀπαιτεῖ δηλαδή τὴν ὑποταγὴ τῆς πολιτικῆς στίς ἠθικὲς ἐπιταγές τοῦ Λόγου. Ὁ Kant, βέβαια, γνωρίζει πολὺ καλά ὅτι οἱ παραπάνω προϋποθέσεις εἶναι πολὺ δύσκολο νά ἐκπληρωθοῦν. Ὅμως, ἡ μοναδικὴ ἐναλλακτικὴ δυνατότητα πού παρουσιάζει εἶναι ἡ ἀπεικόνιση τῆς αἰώνιας εἰρήνης, πού βρισκόταν στὴν σατιρικὴ ἐπιγραφή ἡ ὁποία ἦταν κρεμασμένη στὴν εἴσοδο κάποιου μακρινοῦ ὀλλανδικοῦ πανδοχείου: ἡ ἀδιασάλευτη εἰρήνη πού βασιλεύει στό κοιμητήριο.

## Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

1. Kant Immanuel, *Γιὰ τὴν αἰώνια εἰρήνη*, Ἐκδ. Ἀλεξάνδρεια, Ἀθήνα 1992.

2. Πρόκειται γιὰ τὴν *Κριτικὴ τοῦ καθαρῶ Λόγου* (1781), τὴν *Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ Λόγου* (1788) καὶ τὴν *Κριτικὴ τῆς κριτικῆς δύναμης* (1790).

3. Kant Immanuel, *Γιὰ τὴν αἰώνια εἰρήνη*, ἔ.ἀ., σ. 29.

3. ἔ.ἀ., σ.σ. 30-31.

5. ἔ.ἀ., σ.σ. 43-44.

6. ἔ.ἀ., σ. 87.

7. ἔ.ἀ., σ. 65.

# Βιβλιο- φορίες

Ἐπιμέλεια: Χρήστος Π. Μπαλόγλου

**Ἀλέξιος Γ.Κ. ΣΑΒΒΙΔΗΣ, Ἱστορία τοῦ Βυζαντίου μέ ἀποσπάσματα ἀπό τίς πηγές, τόμος Γ': 1025-1461 μ.Χ. Ἡ Ὑστερη Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία καὶ ὁ Μεσαιωνικὸς Ἑλληνισμὸς, Β' ἔκδοση, ἐμπλουτισμένη, ἐκδόσεις Πατάκη, Ἀθήνα 2006, 319 σσ.**

Στὸ παρὸν ἔργο ὁ συγγραφέας μελετᾷ τὴν ὑστεροβυζαντινὴν περίοδο, μίᾳ περίοδῳ πού δέν ἔχει συστηματικὰ ἀπασχολήσει τούς κορυφαίους Ἑλληνες Βυζαντινολόγους, ὅπως ἐξηγεῖ στὸν πρόλογο, πλὴν τοῦ Ἀπ. Βακαλοπούλου καὶ τοῦ Παύλου Καλλιγᾶ. Σηματοδοτεῖται ἡ ἐναρξὴ τῆς περιόδου ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Βασιλείου Β' Βουλγαροκτόνου (1025) καὶ ὀλοκληρώνεται μέ τὴν πτώση τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Τραπεζοῦντος (1461), γιὰ τὴν ὁποία ὁ συγγραφέας ἔχει ἀφιερῶσει εἰδικὴ μονογραφία<sup>1</sup>.

Συνοπτικὰ καὶ μέ σαφήνεια περιγράφει ὁ συγγραφέας τὴν ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ κράτους κατὰ τὴν ταραγμένη καὶ ἄκρωρς ἐνδιαφέρουσα αὐτὴν περίοδο. Ἰδοῦ οἱ τίτλοι τῶν Μερῶν: Μέρος Α': Ἡ περίοδος 1025-1204 μ.Χ. Ἡ διαμάχη μεταξύ τῶν γραφειοκρατῶν ἀξιοματουύχων τῆς πρωτεύουσας καὶ τῶν στρατιωτῶν ἀριστοκρατῶν τῆς ἐπαρχίας· Μέρος Β': Ἡ περίοδος 1204-1453 μ.Χ. Τὸ Βυζάντιο τῆς ἐξορίας, ἡ ἀνακατάληψη τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ ἡ παρακμὴ καὶ ἡ πτώση τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας· Μέρος Γ': Ἡ περίοδος 1204-1461/1479 μ.Χ. Τὰ τελευταῖα προπύργια τοῦ μεσαιωνικοῦ ἑλληνισμοῦ, στὰ ὁποία μελετῶνται, πρῶτον, τὸ κράτος τῶν Μεγαλοκομνηνῶν τοῦ Πόντου, δεῦτερον, τὸ αὐτόνομο κράτος ἢ «Δεσποτᾶτο» τῆς Ἡπείρου, τρίτον, τὸ Δεσποτᾶτο τοῦ Μυστρᾶ, τέταρτον, τὸ ἡμιαυτόνομο κράτος τῆς Θεσσαλίας καὶ πέμπτον, τὸ ἡμιαυτόνομο κρατίδιο τῆς Ρόδου καὶ τῶν Δωδεκανήσων.

Ἀκολουθοῦν πίνακες κοσμικῶν καὶ ἐκκλησια-

στικῶν μεσαιωνικῶν ἡγεμόνων (ἀρχές 11ου-τέλη 15ου αἰῶνος), βιβλιογραφία βοηθημάτων, παραρτήματα εἰκόνων, χαρτῶν, ἀποσπάσματα ἀπὸ τίς πηγές καὶ κείμενα σέ νεοελληνικὴ ἀπόδοση, βιβλιογραφικὴ προσθήκη Β' ἐκδόσεως.

Ὁ συγγραφέας κατῶρθωσε ἔτσι νά παρουσιάσει ἓνα εὐσύνοπτο καὶ εὐχρηστο ἐγχειρίδιο τῆς ὑστεροβυζαντινῆς περιόδου.

Χρήστος Π. Μπαλόγλου

## ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ἀ.Γ. Σαββίδης, *Οἱ Μεγάλοι Κομνηνοὶ τῆς Τραπεζοῦντας καὶ τοῦ Πόντου. Ἱστορικὴ ἐπισκόπηση τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας τοῦ μικρασιατικοῦ Ἑλληνισμοῦ, 1204-1461*. Ἀθήνα: Ἐπιτροπὴ Ποντιακῶν Μελετῶν, 2005.

**ἈΘ. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΥ, Τὰ Ἐκκλησιαστικὰ Δίκαια στὴν Ἑλλάδα σήμερα, ἐκδόσεις τοῦ Ἰδρύματος Ἐθνικοῦ καὶ Θρησκευτικοῦ Προβληματισμοῦ, Θεσσαλονίκη 2005, 607 σσ.**

Ἐναν χρόνον μετὰ τὴν ἐπικράτηση ἡρεμίας στίς σχέσεις ἀνάμεσα στίς δύο Ἐκκλησίες, τοῦ Φαναρίου καὶ τῶν Ἀθηνῶν, κυκλοφόρησε πρόσφατα τὸ περὶ σπουδάστο ἔργο τοῦ καθηγητοῦ τοῦ ΑΠΘ κ. Ἀθ. Ἀγγελοπούλου μέ τὸν τίτλο *Τὰ Ἐκκλησιαστικὰ Δίκαια στὴν Ἑλλάδα Σήμερα*. Ὁ ὑπότιτλος τοῦ ἔργου αὐτοῦ «Τὰ Πατριαρχικὰ Δίκαια στὴν Ἑλλάδα ἐν σχέσει πρὸς τὰ Δίκαια τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος» προἰδεάζει τὸν ἀνυποψίαστο ἀναγνώστη ὅτι, στὸ ἔργο αὐτό, ἔχει καταχωρηθεῖ ἀρχεῖακό ὕλικό ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα τοῦ Οἴκ. Πατριαρχείου καὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος.

Ὁ συγγραφέας εἶναι γνωστός διεθνῶς πανεπιστημιακὸς δάσκαλος καὶ ἓνας ἀπὸ τούς πολλούς ὀφφικιάλους τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας,

αύθεντία σέ ἐκκλησιαστικά θέματα τοῦ βαλκανικοῦ χώρου.

Στό ἔργο του αὐτό ὁ συγγραφεὺς προτάσσει τίς πηγές, κυρίως ἀνέκδοτες, ἀπό τίς ὁποῖες ἀντλήσει ἄγνωστο καί ἀναξιολογητό ὡς τίς μέρες μας ὕλικό. Πρόκειται γιά πρακτικά καί ἀνέκδοτες ἀποφάσεις τῆς Δ.Ι.Σ. τοῦ Φαναρίου τῆς περιόδου 1927/1929 ἢ ἀλληλογραφίας τοῦ Οἴκ. Πατριάρχου Βασιλείου μέ τόν Ἀρχιεπίσκοπο Ἀθηνῶν καί Πάσης Ἑλλάδος Χρυσόστομο Παπαδόπουλο καί τήν Δ.Ι.Σ. τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος καθώς καί τήν ἀλληλογραφία ἀνάμεσα στίς δύο Ἐκκλησίες, ἡ ὁποία διεξήχθη μέ ἀφορμή τήν 11μην (2003/2004) ἔριδα.

Ἔχοντας τήν αἴσθηση ὅτι τά πορίσματα τῆς ἔρευνάς του καί ἡ ἀποτίμησή τους ἀπό τόν ἴδιο ρίχνουν νέο φῶς στά δίκαια τῶν δύο Ἐκκλησιῶν στόν χώρο τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπικρατείας, καί ὅτι ἀναντίρρητα δικαιώνουν τήν τηρηθεῖσα στάση τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἀπέναντι στίς ἀξιώσεις τοῦ σημερινοῦ Προκαθημένου τοῦ Φαναρίου, ὁ συγγραφεὺς ὄχι μόνον καταχωρεῖ τά σχετικά κείμενα ἀπό τά Ἀρχεῖα τῶν δύο Ἐκκλησιῶν, ἀλλά καταχωρεῖ καί φωτοτυπίες αὐτῶν στίς σσ. 438-602. Ἐφαρμόζοντας τό μέτρο τοῦτο, προλαμβάνει ὁποιαδήποτε ἀμφισβήτηση τῶν τεκμηρίων του.

Ἀναφορικά μέ τό παρουσιαζόμενο ἔργο του δέν πρέπει νά θεωρηθεῖ ὑπερβολική ἡ ἄποψή μας, ὅτι στό μέλλον θά λειτουργήσει ὡς πηδάλιο γιά νά διατηρηθοῦν ἀδιατάρακτες οἱ σχέσεις τῶν δύο Ἐκκλησιῶν, τοῦ Φαναρίου καί τῶν Ἀθηνῶν.

Παναγιώτης Γ. Φούγιας

### **Κώστας ΔΕΣΠΟΙΝΙΑΔΗΣ, Φράντς Κάφκα. Ὁ ἀνατόμος τῆς ἐξουσίας, ἐκδ. Πανοπτικόν, Θεσσαλονίκη 2008**

Ὁ Φράντς Κάφκα ἔχει πρό πολλοῦ κατακτήσει μιά θέση ἀνάμεσα στοὺς κορυφαίους τῆς παγκόσμιας λογοτεχνίας. Ὅπως σέ κάθε συγγραφέα τέτοιου μεγέθους, ἔτσι καί στόν Κάφκα ποικιλουν οἱ ἐρμηνεῖες τοῦ ἔργου του. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, ὅμως, ἔχει τό γεγονός ὅτι, ἐνῶ ἡ βιβλιογραφία βρίθεται ψυχαναλυτικῶν καί θεολογικῶν-μεταφυσικῶν μελετῶν, οἱ ἀναφορές στήν πολιτική διάσταση τοῦ ἔργου τοῦ Κάφκα εἶναι ἐλάχιστες. Σέ αὐτήν ἀκριβῶς τήν πτυχή τοῦ καφκικοῦ ἔργου ἐπιλέγει νά ἐστιάσει τήν προσοχή του ὁ Κώστας Δεσποινιάδης, θεωρώντας τήν κυρίαρχη στήν σκέψη τοῦ συγγραφέα. Ὁ Κάφκα στήν μελέτη

τοῦ Δεσποινιάδη περιγράφεται —ὅπως ἄλλωστε δηλώνεται καί ἀπό τόν τίτλο τοῦ βιβλίου— ὡς ἓνας λεπτός ἀνατόμος τῆς ἐξουσίας, ἓνας συγγραφέας πού ἀπεικόνισε μέ τόν πιό παραστατικό τρόπο τίς ἐξουσιαστικές δομές τῆς κοινωνίας.

Τέσσερα ἀπό τά ἔξι κείμενα πού ἀπαρτίζουν τήν μελέτη αὐτή γράφτηκαν καί δημοσιεύθηκαν σέ μιά πρώτη μορφή στά τεύχη τοῦ περιοδικοῦ Πανοπτικόν (ἐνῶ δύο ἀπό αὐτά, *Τά στέρεα θεμέλια τοῦ Πύργου καί Ὁ Κάφκα καί τό ζήτημα τῆς ἐξουσίας*, δημοσιεύονται γιά πρώτη φορά). Βασικός στόχος τοῦ συγγραφέα εἶναι νά ἀναδείξει τόν πολιτικό ἢ ἀκόμη πύο ξεκάθαρα τόν ἀναρχικό Κάφκα. Μελετώντας καί συσχετίζοντας παράλληλα τόσο τό ἔργο ὅσο καί τήν ζωή τοῦ Κάφκα, ὁ Δεσποινιάδης καταλήγει σέ μιά μᾶλλον «ἐνοχλητική» προσέγγιση. Ὁφείλουμε νά διαβάσουμε, ὑποστηρίζει ὁ συγγραφεὺς, τό καφκικό ἔργο σάν ἐνιαῖο ὄλον καί ὄχι ἀποσπασματικά. Πίσω ἀπό τήν Δίκη, τόν Πύργο καί τήν Ἀμερικῆ μέχρι τήν Μεταμόρφωση καί τήν Σωφρονιστική Ἀποικία (καθώς καί ὅλα τά ὑπόλοιπα ἔργα) ὑπάρχει ἓνα σταθερό μοτίβο, ἓνας κοινός παρονομαστής: οἱ σχέσεις ἐξουσίας καί τό πλέγμα πού δημιουργοῦν γύρω ἀπό τήν ζωή τοῦ ἥρωα (οὐσιαστικά πρόκειται γιά ἓναν) τῶν ἔργων τοῦ Κάφκα.

Ὅποιος ἔχει διαβάσει τουλάχιστον τά δύο μεγάλα ἔργα τοῦ Κάφκα (*Δίκη καί Πύργος*) διαπιστώνει ὅτι ὁ ἥρωας τῶν ἔργων βρίσκεται ἀπέναντι σέ μιά ἀκαθόριστη ἀλλά καί τρομερή ἐξουσία πού τόν περιβάλλει. Ἡ ἐξουσία αὐτή δέν ἔχει οὔτε πρόσωπο οὔτε μορφή καί παρ' ὅλα αὐτά εἶναι πανίσχυρη. Βρίσκεται παντοῦ καί σέ κάθε κίνηση τοῦ ἥρωα τῶν ἔργων. Μέ τά λόγια τοῦ συγγραφέα: «Ἡ Ἐξουσία δέν παρουσιάζεται πυραμιδική, κατακόρυφα ἱεραρχημένη. Παρουσιάζεται, ἂν μπορούμε νά τό πούμε ἔτσι, ὀριζοντιοποιημένη — τεμαχισμένη. Διαχέεται σέ ὀλόκληρο τό κοινωνικό πεδίο καί ἀπ' αὐτό προκύπτει ἡ πληθώρα βοηθητικῶν — δευτερευόντων, ἀλλά μέ σημαντικό ρόλο στήν ἐξέλιξη τῶν ἔργων — προσώπων». Ὁ πυρήνας τῆς δύναμης τῆς ἐξουσίας στό ἔργο τοῦ Κάφκα (μήπως καί κάποιου ἄλλου;) ἐντοπίζεται σέ αὐτό ἀκριβῶς τό σημεῖο: στήν διάχυσή της σέ κάθε δραστηριότητα τοῦ ἀτόμου.

Στό *Σχόλιο στήν Σωφρονιστική Ἀποικία*, ὁ Δεσποινιάδης ἐπιλέγει νά καταδείξει ἓνα ζήτημα πού παραμένει συνεχῶς ἐπίκαιρο. Εἶναι ἡ σύνδεση τῶν βασανιστηρίων μέ τόν Νόμο, τήν τιμωρία καί τό ἀνθρώπινο σῶμα, δηλαδή τά σημάδια ἢ τίς «μουντζούρες», ὅπως λέει ὁ Ἀντόρνο, πού ἀφήνει ἡ ἐξουσία πάνω στό βιβλίο τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς. Στό ἐπόμενο

κείμενο ο συγγραφέας επιχειρεί να αναγνώσει την *Ἀμερική του Κάφκα* ως ένα έργο που εντάσσεται στο αντικαπιταλιστικό ρομαντικό κίνημα των πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα. Ανεξάρτητα από την λογοτεχνική αξία του έργου μπορεί κανείς να δει την σκληρή κριτική του Κάφκα στον επελαύνοντα καπιταλισμό της εποχής. Η περιγραφή του καπιταλιστικού ονείρου γίνεται με τὰ μελανώτερα χρώματα και φαίνεται – ίσως πιο καθαρά από όλα τὰ έργα – η πολιτική στάση του Κάφκα. Μιά στάση που απορρίπτει συλλήβδην τον έπερχόμενο (τότε) καπιταλισμό.

Ο Δεσποινιάδης μᾶς αποκαλύπτει μία βαθειά αναρχική φωνή του κατά τὰ ἄλλα ἡσυχου ὑπαλλήλου του *Ἰδρύματος Ασφαλίσεων Ἐργατικῶν Ἀτυχημάτων*. Μιά φωνή που, σύμφωνα με τόν συγγραφέα, δέν ἔνωσε ποτέ μέλος καμμιάς ομάδας και κανενός κινήματος. Τὰ δύο τελευταία κείμενα του βιβλίου ασχολοῦνται με τήν σχέση του Κάφκα με τὸ αναρχικό κίνημα καθώς και με τήν ἐσκεμμένη ἀποσιώπηση (ἢ ἀμφισβήτηση) αὐτῆς τῆς πτυχῆς τῆς ζωῆς (ἀλλά και του έργου) του από τήν πλειοψηφία τῶν μελετητῶν και τῶν βιογράφων του. Ο Δεσποινιάδης, διαβάζοντας προσεκτικά τήν βιβλιογραφία, ὑπερασπίζεται με συνέπεια και ἐπιμονή τὸ οὐσιώδες μέσα στό ἔργο του Κάφκα και αὐτό δέν εἶναι ἄλλο παρά ἡ ἀμετακίνητη θέση του Κάφκα στήν πλευρά τῆς ἀντιεξουσίας. *Ἄ Ο Κάφκα, ἀνάμεσα σ' ὅλα τὰ ἄλλα, εἶναι ἕνας βαθύτατα πολιτικός συγγραφέας. Ἄν ἀγνοήσουμε αὐτήν τήν παράμετρο του έργου του, ὑποστηρίζει δικαίως ὁ Δεσποινιάδης, τότε μιλάμε ἀναγκαστικά γιά ἄλλον συγγραφέα.*

Θεόπας Παπαδόπουλος

### Γιῶργος ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, *Ἡ ἄμεση δημοκρατία και ἡ κριτική του Ἀριστοτέλη, ἐκδ. Παπαζήση, Ἀθήνα 2007, σ. 322*

Τὸ βιβλίο του Γ. Ν. Οικονόμου δέν ἔχει μόνον ἱστορικό και φιλοσοφικό ενδιαφέρον ἀλλά κυρίως πολιτικό, ἀναφέρεται στό σήμερα και ἀναδεικνύει τήν σημασία τῶν θεμάτων γιά τήν σημερινή συζήτηση. Αὐτό σημαίνει ὅτι οἱ θεσμοί, οἱ ἔννοιες και τὰ ἐπιχειρήματα που ἀναδεικνύει τὸ βιβλίο ἀφοροῦν και τίς σύγχρονες κοινωνίες, τούς σημερινούς ἀνθρώπους. Τὸ βιβλίο *Ἡ ἄμεση δημοκρατία και ἡ κριτική του Ἀριστοτέλη* κινεῖται σε δύο ἐπίπεδα ἐξ ἴσου ἐνδιαφέροντα και σημαντικά. Κατ' ἀρχάς διερευνᾷ τὰ βασικά και οὐσιώδη χαρακτηριστικά τῆς ἄμεσης δημοκρατίας,

ὅπως αὐτή ἐφαρμόσθηκε στίς ἀρχαίες ἐλληνικές πόλεις και δὴ στήν Ἀθήνα τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς και ταυτοχρόνως ἐξετάζει τήν θέση του Ἀριστοτέλους ἀπέναντί της. Ὁ συγγραφέας ἀποδεικνύει ὅτι ἡ συνηθισμένη ἀποψη τῆς πλειονότητας τῶν μελετητῶν του Ἀριστοτέλους σχετικῶς με τήν στάση του ἀπέναντι στήν δημοκρατία, παρουσιάζει πολλά προβλήματα, ἐάν εἰδῶθει ὑπό τὸ φῶς μίας προσεκτικώτερης ἀνασυγκρότησης του χαρακτήρα τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας και τῆς ἀντιπαραβολῆς αὐτοῦ του χαρακτήρα με τήν σύνολη πολιτική ἀντίληψη του φιλοσόφου. Διερευνᾶται ἔτσι τὸ νόημα τῶν ἀριστοτελικῶν ἐνοιῶν, μέσα ἀπό τίς πολλαπλές ἐρμηνευτικές «ἐπιχωματώσεις» που ἔχουν συσσωρεύσει οἱ σχολιασμοὶ τῶν *Πολιτικῶν*, ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνες.

Ὁ Γ. Ν. Οικονόμου διαπιστώνει ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἀσχεῖ μία πολὺπλευρη κριτική στήν δημοκρατία, και ὡς ἐκ τούτου προβαίνει στό ἐγχείρημα νά ἀνασυστήσει, ὅσο γίνεται λεπτομερῶς και πλήρως, τήν κριτική αὐτή. Γιά νά γίνει, ὅμως, αὐτό ἔπρεπε πρὶν νά ἀνασυσταθοῦν οὐσιαστικῶς οἱ θεσμοί, οἱ πρακτικές, ἡ ὀργάνωση, ἡ λειτουργία τῆς ἄμεσης δημοκρατίας καθώς ἐπίσης οἱ ἀντιλήψεις, οἱ ἰδέες και τὰ ἐπιχειρήματα τὰ ὁποῖα τήν ὑποστήριζαν, και στήν συνέχεια νά ἀντιπαραθεθεῖ σέ αὐτά, σημείο πρὸς σημείο, ἡ στάση του φιλοσόφου. Ἀναλύει ἔτσι ὁ Γ. Ν. Οικονόμου, στό πρῶτο μέρος του βιβλίου του, τίς ἀρχές τῆς δημοκρατίας και, στό δεύτερο, τὰ ἐπιχειρήματά της. Στό ζήτημα αὐτό ὑπῆρχε ἕνα κενό στήν ἔρευνα και κρίθηκε σκόπιμο ἀπό τόν συγγραφέα νά συζητηθοῦν οἱ οὐσιώδεις θεσμοὶ και τὰ χαρακτηριστικά τῆς δημοκρατίας μέσα ἀπό τήν ἀνάλυση τῶν βασικῶν ἀρχῶν της – και ἐδῶ ἔγκειται ἡ πρωτοτυπία του βιβλίου: ἀντὶ νά παραθεθοῦν οἱ θεσμοὶ και τὰ χαρακτηριστικά τῆς δημοκρατίας κατά τόν παραδοσιακό τρόπο, ἀναλύονται στό πρῶτο μέρος, σέ ἕξι κεφάλαια, οἱ βασικές ἀρχές της, ἄνευ τῶν ὁποίων δέν ὑφίσταται και δέν νοεῖται ἡ δημοκρατία.

Ὁ συγγραφέας ἀντιπαραθέτει σέ καθεμία ἀπό αὐτές τίς δημοκρατικές ἀρχές τίς θέσεις του Ἀριστοτέλους και ἀποδεικνύει ὅτι αὐτός εἶναι κριτικός ἢ ἀρνητικός σέ ὅλες αὐτές. Ἔτσι: Α) ἐνῶ ἡ δημοκρατία χαρακτηρίζεται ἀπό τόν διαρκῆ ἀγῶνα του δήμου γιά τήν δημιουργία, τήν διεύρυνση και διατήρησή της, ὁ φιλόσοφος θέλει νά παγιώσει τήν δημοκρατία σέ μόνιμα σχήματα, εἶναι ἀντίθετος με τήν διεύρυνσή της και ἀποσιωπᾷ τόν ἀγῶνα και τήν δημιουργικότητα του δήμου. Ἐπίσης, ἐνῶ ἡ δημοκρατία παρείχε στους πολίτες οικονομικές παροχές και μισθοῦς, αὐτός εἶναι ἀντίθετος, διότι θεωρεῖ ὅτι αὐτά στρέφο-

νται κατά τῶν εὐπόρων. Ἐνῶ ὁ δῆμος χαρακτηρίζεται ἀπὸ αὐτοπεριορισμὸ καὶ μάλιστα νομοθετημένο, ἐκεῖνος τὸν παρουσιάζει ὡς ἀγαλίνωτο καὶ ἀσύδοτο.

Β) Ἐνῶ ὁ δῆμος εἶναι τὸ κύριον τῆς πόλεως, ὁ φιλόσοφος δὲν τὸν θεωρεῖ ἱκανὸ καὶ ὄριμον, ἀλλὰ συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς φαλκιδεύσεως τῶν ἐξουσιῶν του καὶ τὸν ἀποκλεισμὸ τῶν κατωτέρων κοινωνικῶν στρωμάτων ἀπὸ τὸ σῶμα τῶν πολιτῶν. Γ) Ἐνῶ ἡ δημοκρατία ἔχει ὡς βασικὸ τρόπο καθορισμοῦ τῶν ἀρχῶν τὴν κλήρωσιν, ὁ Σταγειρίτης οὐσιαστικῶς τὴν καταργεῖ καὶ τὴν ἀπωθεῖ στὸ περιθώριον, καὶ ἐδῶ ἐγκριταὶ ἡ οὐσιώδης κριτικὴ του στὴν δημοκρατία, ἀλλὰ καὶ ἡ οὐσιώδης παράλειψη τῶν ἐρευνητῶν.

Συνεχίζοντας ὁ συγγραφέας καταδεικνύει ὅτι Δ) ἐνῶ πολιτικὴ σημαίνει τὴν οὐσιαστικὴ ἀμφισβήτηση τῶν θεσμῶν τῆς κοινωνίας, μὲ σκοπὸ τὴν ἐλευθερία, ὁ Ἀριστοτέλης τὴν παρουσιάζει ὡς ὑπόθεση τῶν ὀλίγων κατ' ἀρετὴν ὑπερεχόντων ἀνδρῶν, οἱ ὁποῖοι πρέπει νὰ εἶναι τὰ κύρια ὑποκείμενα τῆς πολιτικῆς, μὲ συνέπεια οἱ πολλοὶ νὰ εἶναι τὰ παθητικὰ ἀντικείμενά της. Ε) Ἐνῶ ὁ δημόσιος χώρος στὴν δημοκρατία εἶναι πραγματικὰ δημόσιος, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ἀνήκει στὴν ἀνώνυμη συλλογικότητα τῶν πολλῶν καὶ ἀφορᾷ ὁ,τιδήποτε ἔχει σχέση μὲ τίς κοινές ὑποθέσεις, ὁ Ἀριστοτέλης τὸν περιορίζει ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον στὴν ἐκλογή, στὸν ἔλεγχο τῶν ἀρχῶν καὶ στὸ δικαίωμα, θεωρώντας ὅτι ὁ δημόσιος χώρος εἶναι ἀρμοδιότητα τῶν ὀλίγων βελτίστων. Ἡ ἀπαξίωση τοῦ δημοσίου χώρου φαίνεται καὶ στὰ πρωτεῖα πού παραχωρεῖ ὁ φιλόσοφος στὸν θεωρητικὸ βίον ἐναντι τοῦ πολιτικοῦ, βασιζόμενος σὲ μεταφυσικὲς προκείμενες. ΣΤ) Τέλος, ἐνῶ ἡ δημοκρατικὴ παιδεία ἐννοεῖται ὡς δυναμικὴ συμμετοχὴ στὴν ἐξουσία καὶ στὴν λήψη τῶν ἀποφάσεων, ἡ ἀριστοτελικὴ ἐκδοχὴ της, ἀπρηγῶντας τίς ἀριστοκρατικὲς ἀντιλήψεις, ἀποβλέπει στὴν κατά κάποιον τρόπο σχολικὴ ἐκμάθηση καὶ διδασχὴ τῶν ὀλίγων προνομιούχων, μὲ στόχο τὴν ἀναπαράγωγη τῆς ἰθύνουσας τάξεως καὶ τὴν συμμόρφωση τῶν ἀτόμων πρὸς τὸ ἰσχύον καθεστῶς.

Τὸ δεύτερο μέρος τοῦ βιβλίου *Ἡ ἄμεση δημοκρατία καὶ ἡ κριτικὴ τοῦ Ἀριστοτέλη*, ἀναλύει τίς ἀντιλήψεις καὶ τὰ ἐπιχειρήματα τῆς δημοκρατίας. Ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Γ.Ν. Οἰκονόμου, οἱ δημοκρατικὲς ἀντιλήψεις καὶ τὰ ἐπιχειρήματα δὲν εἶναι ἰδεώδη καὶ θεωρία ἀλλὰ ἐνσαρκώνονται σὲ θεσμούς καὶ πρακτικὲς. Ἐδῶ ἀνασυστήνονται ἔνδεκα συνολικῶς ἐπιχειρήματα, μεταξύ αὐτῶν τὸ ἐπιχείρημα γιὰ τὴν ἀπόλυτη πολιτικὴ ἰσότητα, τὸ ἐπιχείρημα γιὰ τὸ *ἄλλο καὶ ὡς ἴσον*, τὸ ἐπιχείρημα γιὰ τὴν ἐλευθερία ὡς συμμετοχὴ τῶν πολιτῶν στὴν ἐξουσία, τὸ ἐπιχειρή-

μα γιὰ τὴν συλλογικὴ ὑπεροχὴ τῶν πολλῶν κ.ἄ. Ἀλλὰ πάλι ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι κριτικὸς καὶ ἀρνητικὸς ἀπέναντι σὲ αὐτά.

Ὅμως ὁ Γ. Ν. Οἰκονόμου καταδεικνύει ὅτι ὅλες οἱ κριτικὲς καὶ οἱ κατηγορίαι τοῦ Ἀριστοτέλους δὲν εὐσταθοῦν καὶ ἀδικοῦν τὸ πνεῦμα καὶ τὴν οὐσία τῆς δημοκρατίας. Σὲ πολλὲς περιπτώσεις οἱ ἀριστοτελικὲς κριτικὲς ἐμπεριέχουν διαστρεβλώσεις, προκαταλήψεις, ἀκριτὴ υἱοθέτηση τῶν ὀλιγαρχικῶν κατηγοριῶν, ἀκόμη καὶ ἔλλειψη ἐπιχειρηματολογίας. Κατὰ τὸν συγγραφέα, αὐτὴ ἡ προσπάθεια ἀπαξίωσης τῆς δημοκρατίας, συγκαλύπτει τῆς ἀνθρώπινης δημιουργικότητος καὶ τῆς πολιτικῆς ἰκανότητος τῶν πολλῶν νὰ αὐτοκυβερνηθοῦν, συνιστᾷ καὶ τὸ κύριον ἐγχείρημα τῶν Πολιτικῶν.

Ἀναδεικνύει ἐπὶ πλεόν ὁ Γ.Ν. Οἰκονόμου ἓνα βασικὸ πρόβλημα: ἡ ἀντίθεση τοῦ Ἀριστοτέλους στὴν δημοκρατία καὶ στὸν δῆμο τὸν ὀδηγεῖ σὲ συντηρητικώτερες ἀπόψεις καὶ σὲ ἀδυναμία νὰ συλλάβει μίαν εὐρύτερη ἀνθρωπιστικὴ καὶ πολιτικὴ κοινότητα, μίαν θεωρίαν δημοκρατίας, ἰσότητος καὶ ἐλευθερίας. Ἐνῶ ὅμως ἡ πολιτικὴ σκέψη τοῦ Ἀριστοτέλους, ὅπως ἄλλωστε καὶ τοῦ Πλάτωνος, δὲν μπόρεσε νὰ ἀπελευθερωθεῖ ἀπὸ τίς περιορισμένους βεληγενοῦς ἀριστοκρατικὲς καὶ αὐταρχικὲς ἰδέες περὶ ἀσκήσεως τῆς ἐξουσίας, καὶ εἶναι διάστικτη ἀπὸ διακρίσεις, ἀπαγορεύσεις καὶ ἀποκλεισμούς, ὁ δῆμος, ἀντιθέτως, προχώρησε περισσότερο, ἐπεκτείνοντας διαρκῶς τίς πολιτικὲς ἀρμοδιότητές του καὶ ταυτοχρόνως τὸ δικαίωμα τοῦ πολίτη σὲ μετοίκους καὶ δούλους. Στίς ἀντιλήψεις αὐτές περὶ διευρύνσεως τοῦ σώματος τῶν πολιτῶν συντελοῦν καὶ οἱ ἐξισωτικὲς θεωρίαι τῶν περὶ σοφιστῶν, οἱ ὁποῖοι συκοφαντήθηκαν καὶ δυσφημίσθηκαν ἀπὸ τοὺς δύο φιλοσόφους.

Συνεπῶς, καταλήγει ὁ συγγραφέας, δὲν δύναται νὰ θεωρηθεῖ ὁ Ἀριστοτέλης ὡς ὁ «θεωρητικὸς τῆς δημοκρατίας στὴν κλασσικὴ ἀρχαιότητα», ὅπως ἰσχυρίζονται ὁρισμένοι μελετητές. Αὐτὸ ὅμως δὲν συνιστᾷ ἀποτρεπτικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴν ὑποστήριξη τῆς ἄμεσης δημοκρατίας. Ἀντιθέτως, ὅπως ἀποδεικνύει ὁ συγγραφέας, ἡ ἄμεση δημοκρατία ἀφ' ἑνός εἶναι τὸ μόνον πολίτευμα πού ἀξίζει τὸ ὄνομα «δημοκρατία» καὶ ἀφ' ἑτέρου εἶναι ἡ μόνη λύση στὰ ἀδιέξοδα καὶ τὴν κρίση τῆς σημερινῆς ἐποχῆς. Εἶναι τὸ μόνον πολίτευμα πού ἐξασφαλίζει τὴν πολιτικὴ διαφάνεια καὶ τὸν ἔλεγχο τοῦ δήμου σὲ ὅλα τὰ δημόσια πολιτικὰ δρώμενα, πού ἐξασφαλίζει, μέσῳ τῆς κληρώσεως, τὴν συμμετοχὴ καὶ τὴν ἰσότητα, τὰ δύο κορυφαῖα δημοκρατικὰ ἰδεώδη, τὰ ὁποῖα ἐνσαρκώνονται σὲ θεσμούς καὶ νόμους, ἐπιτυγχάνοντας ἔτσι ἀλληλοεπικάλυψη θεωρίας καὶ

πράξεως. Τά χαρακτηριστικά αὐτά, καί κυρίως ἡ ἔλλειψη οἰουδήποτε εἶδους ἀντιπροσώπευσης, καθιστοῦν τήν ἄμεση δημοκρατία ἐντελῶς διαφορετική ἀπό τά ὑπόλοιπα σύγχρονά της πολιτεύματα, ὅπως καί ἀπό τά σημερινά ἀντιπροσωπευτικά. Κατά τόν Γ.Ν. Οἰκονόμου, στήν ἀρχαία ἄμεση δημοκρατία πρέπει νά ἀναζητηθοῦν ἀντιλήψεις, ιδέες καί πρακτικές ὡς λύση στό σημερινό πολιτικό πρόβλημα. Ἐνῶ μέχρι τώρα οἱ περισσότεροι συγγραφεῖς ἀναζητοῦν πολιτικές καί ἠθικές λύσεις στόν Ἀριστοτέλη, πρέπει οἱ λύσεις αὐτές νά ἀναζητηθοῦν στήν ἐπιχειρηματολογία καί τήν πρακτική τῆς ἄμεσης δημοκρατίας. Αὐτή

πρέπει νά τεθεῖ ὡς κεντρικό θέμα τῆς σημερινῆς καχεκτικῆς πολιτικῆς συζήτησης καί θεωρίας.

Ἐπομένως, τό βιβλίον τοῦ Γ. Ν. Οἰκονόμου εἶναι ἀπαραίτητο γιά τήν κατανόηση τόσο τῆς οὐσίας τῆς δημοκρατίας ὅσο καί τῶν κριτικῶν πού τῆς ἀσκήθηκαν, καθῶς καί τῶν διαστρεβλώσεων πού αὐτή ὑπέστη. Ἐπί πλέον εἶναι ἀπαραίτητο, διότι θέτει ξανά πρὸς συζήτησιν τήν δημοκρατία ὡς τό κύριο πολιτικό ζήτημα, σέ νέες βάσεις γιά τά σημερινά δεδομένα.

**Ἀλέξανδρος Κόντος**

## Μιχαήλ Γ. Κυπραῖος Ὁ μεταφραστής τοῦ Weber

Ὁ Μιχαήλ Γ. Κυπραῖος γεννήθηκε στόν Πειραιᾶ τήν 16-8-1914. Ἀκολούθησε νομικές σπουδές στό Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, τοῦ ὁποῦ ἔγινε διδάκτωρ τό 1970. (Θέμα διδακτορικοῦ: «Νομοθετική ἐξουσιοδότηση»). Παράλληλα ἀσχοῦσε δικηγορία καί ἐπιδίδεταν σέ μεταφράσεις, καθῶς καί σέ προσωπικό συγγραφικό ἔργο. Ἐπίσης, συνέβαλε στήν ἀνάπτυξη τοῦ συνταγματικοῦ καί φορολογικοῦ δικαίου, τό ὁποῖο καί δίδαξε στό μεταπτυχιακό τμήμα τῆς τότε ΑΣΟΕΕ. Χαρακτηριστικό παράδειγμα τῆς δουλειᾶς του ἦταν ἡ μετάφραση καί ὁ σχολιασμός τοῦ κοινωνιολογικοῦ ἔργου τοῦ Μάξ Βέμπερ. Ἐπιπλέον, ἀξιοσημεῖωτα ἔργα του ἦταν τά: *Στοιχεῖα Φορολογικοῦ Δικαίου*, 1980,

γιά τό ὁποῖο τοῦ δόθηκε Ἐπαινος Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, *Σχέση Συντάγματος καί Εὐρωπαϊκοῦ Κοινοτικοῦ Δικαίου*, 1987, γιά τό ὁποῖο τοῦ δόθηκε Βραβεῖο Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, καί πολλά ἄλλα. Γνώριζε τήν γαλλική γλῶσσα, καθῶς καί τίς ἀγγλική καί γερμανική, στίς ὁποῖες ἦταν αὐτοδίδακτος.

Πέραν αὐτῶν, ὑπῆρξε ἓνας ἄνθρωπος μέ ἐπίγνωση τῶν δυνατοτήτων του, χωρίς ὅμως νά κάνει ποτέ του λόγο γιά αὐτό. Φρόντιζε ὁ χρόνος τῆς ἐργασίας του νά μήν ὑπερβαίνει ποτέ τίς οἰκογενειακές του ὑποχρεώσεις καί ὑπῆρξε ὑπόδειγμα ὀλοκληρωμένου ἀνθρώπου. Ἀπεβίωσε πλήρης ἡμερῶν τήν 3-2-2003.

*Μιχαήλ Γ. Κυπραῖος*



JEAN  
**ZIEGLER**  
**Η ΕΛΒΕΤΙΑ,  
Ο ΧΡΥΣΟΣ  
ΚΑΙ ΟΙ ΝΕΚΡΟΙ**



ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ-ΣΧΟΛΙΑ-ΠΡΟΛΟΓΟΣ:  
ΜΕΛΕΤΗΣ Η. ΜΕΛΕΤΟΠΟΥΛΟΣ

 ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

Γιά συνδρομές, παλαιά τεύχη  
κ.λπ. επικοινωνήστε  
μέ τό τηλέφωνο  
210 6812 723